

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ**

Зиёда Машарипова

**ЎЗБЕК ЁЗМА АДАБИЁТИДА
ФОЛЬКЛОР АНЪАНАЛАРИ**

(ўқув қўланма)

Бакалавриат йўналиши: 5141100 — Ўзбек тили ва адабиёти

Тошкент — 2008

Мумтоз адабиётнинг асрлар оша давом этиб келаётган анъаналаридан бири шоир ва адилларнинг халқ маънавий бойлиги — фольклордан ижодий фойдаланишидир. Ушбу ўқув қўлланма ёзма адабиёт ва фольклор муносабатларини ёритишга бағишланган бўлиб, унда ўзбек классик адабиёти тараққиётида фольклор асарлари, уларнинг мавзу ва ғоявий мотивлари, сюжет ва образлари, адабий услуб ва тил бойлиги асосий манба сифатида хизмат қилганлиги масалалари таҳлил қилинган.

Мазкур ўқув қўлланма Олий ўқув юрларининг Ўзбек тили ва адабиёти факультети талабаларига мўлжалланган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р :

филология фанлари доктори,
профессор **Ҳ.Ҳомидий**

Т а қ р и з ч и л а р :

филология фанлари доктори,
профессор **Б.Саримсоқов**

филология фанлари доктори,
профессор **Ҳ.Болтабоев**

Мазкур ўқув қўлланма Низомий номидаги ТДПУ Илмий кенгашининг 2007 йил 29 мартдаги 9-сонли қарори билан ўқув қўлланма сифатида нашрга тавсия қилинган.

МУҚАДДИМА

Бугунги кунда халқнинг кўп асрлик бадиий-ижодий салоҳияти натижасида яратилган маънавий бойликларини янада чуқурроқ ўрганиш, унинг асл намуналарини оммалаштириш, миллий қадриятларни тиклашга бўлган эҳтиёж кучайди.

Бунинг боиси шундаки, минг йиллар мобайнида шакланган қадриятлар, маданий-маънавий бойликлар ҳаминша жамият тараққиётига, инсоннинг ғоявий-руҳий покланишига хизмат қилиб келган.

Халқ турмуши, ҳаёт тарзи, руҳий дунёсининг кўзгуси ҳисобланган фольклор асарлари ҳам йиллар бўйи тўпланган ижодий тажрибалардан иборат бўлган қимматли аجدодлар ўғити — бадиий-эстетик қадриятлардан биридир. Халқ оғзаки ижоди бадиий фикр тақомилининг бошланғич нуқтаси, тафаккур бешигидир. Афсона ва эртаклар, қисса ва ривоятлар, нақллар ва дostonлар, қўшиқ ва мақолларнинг инсон ҳаётида туган беқийёс аҳамияти аввало уларнинг ижтимоий-маиший, эмоционал-эстетик вазифалари, фалсафий-ахлоқий моҳияти билан белгиланади.

Ўзбек классик адабиёти ўзбек халқи маънавий маданиятининг кўп асрлик бой хазинасидир. Шунинг учун ҳам ўзбек мумтоз адабиётининг шаклланиши ва тараққиётида халқ оғзаки ижоди — битмас-туганмас манба бўлиб хизмат қилади. Ўзбек адабиётининг илк ёдгорликларидан тортиб, унинг бутун тараққиёт босқичлари, сўз санъаткорларининг ижодиёти бунинг ёрқин далилидир. Халқ оғзаки ижоди ёзма адабиёт намояндаларини халқнинг дили ва тили, ҳаёт тарзи ва курашлари, дунёқараши ва урф-одатлари, таъшиши ва орзу-истаклари билан яқиндан таништирди, бадиий ижодкорлик кўникмаларини туғдирди, ғоя ва образларнинг поёнсиз оламига олиб кирди. Ёзувчи ва шоирлар фольклорнинг мавзу ва ғояларидан, сюжет ва образларидан, ҳаётни тасвирлаш усул ва услубларидан ижодий фойдаландилар ва асарларининг халқчил бўлишига эришдилар.

Ўзбек ёзма адабиётида фольклор анъаналари деб номланган ушбу ўқув қўлланмаси Олий ўқув юртларининг ўзбек тили ва адабиёти факультети талабалари учун мўлжалланган бўлиб, унда ўзбек мумтоз адабиётимизнинг ҳар бир даврига мансуб бўлган адиб ва шоирлар фаолиятига халқ оғзаки ижодининг таъсири, ёзма адабиёт ва фольклорнинг ўзаро алоқадорлиги билан боғлиқ назарий масалалар хусусида фикр юритилган.

ЎЗМА АДАБИЁТ ВА ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ

Халқ яратган асарлар, унинг ўлмас қаҳрамонлари, бадиий ижодкорлик тажрибаси ёзма адабиётнинг вужудга келиши ва тараққийси учун замин, бой маънавий-бадиий манбаа, маҳорат мактаби бўлди. Шу маънода халқ ижодидан баҳраманд бўлмаган, унинг маънавий бойлигидан озикданмаган биронта сўз санъаткорини тасаввур этиб бўлмайди.

Шоир ва адибларнинг фольклор асарларидан ижодий фойдаланиши ёзма адабиётнинг тараққиётига, шу билан бирга, халқ асарларининг сақланиб қолиши ва янгича умр кўришига хизмат қилади.

Сўз санъатининг — фольклор ва ёзма адабиётнинг шаклланиши ва тараққиётига хос умумий қонуниятлар ва типологик ҳодисалар билан бирга, ҳар бир халқ фольклори ва ёзма адабиётининг шаклланиши ҳамда такомилли ўзига хос замин, шароит, хусусият ва ички қонуниятларга ҳам эгадир.

Ўзбек халқи бой ва қадимий оғзаки ҳамда ёзма адабиётга эга. У жаҳон маданияти хазинасига «Алпомиш», «Гўрўғли» каби эпосларни, ажойиб эртак ва қиссаларни ҳамда «Хазойинул маоний», «Хамса», «Бобурнома» каби буюк обидаларни қўшди.

Ўзбек классик адабиёти ўзбек халқи маънавий маданиятининг кўп асрлик бой хазинасидир. Шунинг учун ҳам ўзбек мумтоз адабиётининг шаклланиши ва тараққиётида халқ оғзаки ижоди — битмас-туганмас манбаа бўлиб хизмат қилади. Ўзбек адабиётининг илк ёдгорликларидан тортиб, унинг бутун тараққиёт босқичлари, сўз санъаткорларининг ижодиёти бунинг ёрқин далилидир. Халқ оғзаки ижоди ёзма адабиёт намояндalarини халқнинг дили ва тили, ҳаёт тарзи ва курашлари, дунёқараши ва урф-одатлари, ташвиши ва орзу-истаклари билан яқиндан таништирди, бадиий ижодкорлик кўникмаларини туғдирди, гоё ва образларнинг поёнсиз оламига олиб кирди. Ёзувчи ва шоирлар фольклорнинг мавзу ва гоёларидан, сюжет ва образларидан, ҳаётни тасвирлаш усул ва услубларидан ижодий фойдаландилар ва асарларининг халқчил бўлишига эришдилар. Юсуф Хос Ҳожибдан Но-

сириддин Рабғузийгача, Хоразмийдан Лутфийгача, Алишер Навоийдан Фурқат ва Муқимийларгача бўлган барча сўз санъаткорлари ижоди бунинг ёрқин намунаси.

Ёзма адабиёт ва фольклор муносабати масалаларини ўрганиш, муайян шоир фаолиятида халқ оғзаки ижодининг ижобий таъсирини тадқиқ этиш — ўша давр адабий жараёнининг, маълум бир санъаткорга тааллуқли маҳорат сирларини тасаввур қилиш имконини беради. Шунинг учун ҳам мумтоз адабиётимизнинг ҳар бир даврига мансуб шоирлар фаолиятини халқ оғзаки ижодининг таъсири, ёзма адабиёт ва фольклорнинг ўзаро алоқадорлиги билан боғлаган ҳолда ўрганиш адабиётшуносликнинг назарий масалаларини ҳал қилишда муҳим аҳамият касб этади.

Туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқи ўзининг ранг-баранг оғзаки ижодига эга. Инсон ва табиат сир-асрорлари билан боғлиқ ҳодисотларни ўзида акс эттирган қадимий мифология, ахлоқ-одоб ва инсонпарварликни мадҳ этувчи афсона ва ривоятлар, Шарқ донолигини ифодаловчи ҳикоятлар, хаёлот кенглиги, тафаккур салоҳиятини кўрсатувчи эртақ ва дostonлар инсоннинг ички кечинмаларини, турмуш тарзини ўзида ифодалаган хилма-хил қўшиқлар, сўзамолликни аён этувчи иборалар, турмуш тажрибасини, халқ донолигини ўзида мужассам этган мақол ва маталлар, топишмоқ, аския ва латифалар — буларнинг ҳаммаси ўзбек халқининг ота-боболари, ўтмиши, маданияти, оғзаки ижодининг юксаклиги, бой маънавий хазинага эга эканлигини ёрқин кўрсатиб турибди. Бу маданият илдизлари Ўрта Осиё халқларининг барчасига муштарак бўлган қадимги ёдгорликларга бориб тақалади.

Туркий халқлар учун муштарак ҳисобланган фольклор асарлари намуналари оғиздан-оғизга ўтиб кейинги авлодларгача етиб келган бўлса, айримлари турли тарих китоблари, Ўрхун-Энасой ёдгорликлари, Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит-турк» асари ва бошқа манбалар орқали бизгача етиб келган. Мана шу оғзаки ижод намуналари ёзма адабиётнинг юзага келиши, шаклланиши ва тараққий этишида муҳим замин бўлди. Шу билан бирга, фольклор ҳам ёзма адабиётнинг таъсири ўлароқ, янгича характер, абадий умр топади. Демак, сўз санъатининг икки тури — оғзаки ва ёзма шакллари ўзаро таъсир асосида янада тараққий этиб боради. Фольклор ва ёзма адабиёт орасидаги муносабат анча мураккаб ва кўп қирралидир. Бу ҳақда профессор Б.Саримсоқов шундай ёзади: «Маълумки, фольклор ва ёзма адабиёт муносабати ўз

ичига ижодкор асаридаги оддий фольклоризмдан тортиб ижодий метод муносабати, халқчилик, миллийлик, ижодкорнинг фольклордан ижодий фойдаланиш йўллари ва усуллари, у ёки бу санъаткор маҳоратининг йўналиши ва унда фольклор анъаналарининг таъсири каби масалалари билан биргаликда бадиий шакл соҳасидаги ўзаро таъсир масалаларигача қамраб олади»¹.

Хуллас, ёзма адабиётнинг тараққий этишини таъминлаган муҳим омиллардан бири фольклордир. Буни Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Рабғузий, Атоий, Дурбек, Лутфий, Ҳайдар Хоразмий, Навоий, Огаҳий каби шоирлар асарлари мисолида кўриш мумкин. Юқорида номлари зикр этилган шоирлардан кўпчилигининг ижоди учун халқона соддалик, баъзи ғазалларини халқ кўшиқлари руҳида ёзганликлари характерлидир. Адабиётшунос Э.Рустамов буни Атоий ижоди мисолида алоҳида таъкидлаб: «Атоий туркий вазндан кенг фойдаланган. Унинг бизгача етиб келган 260 ғазалидан 109 таси фақат туркий вазнда ёзилган»² деб маълумот беради.

Туркий халқлар ижодининг, халқ кўшиқларининг вазни рама-л жанрининг тараққийси, Яссавий «Ҳикматлар»и, Атоий, Лутфий, Гадоий, Хусайн Байқаро ғазалларининг халқ кўшиқлари услубида яратилишига асос бўлди.

Фольклор асарларида гўзаллик ва мардлик, куч-қудрат, сеvgи ва садоқат, донолик ва қаҳрамонлик, мўъжизакорлик ва абадий тириклик, ёвузлик ва зулм каби сифатларни ўзига сингдирган ранг-баранг образлар силсиласи намоён бўлади. Бу образларнинг ҳар бири ўзидаги етакчи белгилари асосида ёзма адабиётда маълум бир мақсадда фаолият кўрсатади.

Мумтоз шеърятни мутолаа қилар эканмиз, пари, Хизр, ой, куёш, Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун, Хусрав, Ҳотам, Нуҳ, Юсуф, Яъқуб, Довуд, Сулаймон, Мусо, Исо Масиҳ каби мифологик, анъанавий, диний образларга кенг ўрин берилганининг гувоҳи бўламиз. Бу образларга ишора қилиш асосида мумтоз шоирлар лирик қаҳрамон, маъшуқа ва ошиққа хос маълум кайфият, хусусият, руҳият ва ҳолатни тасвирлайдилар.

Фольклорга хос турли бадиий воситалар — туш кўриш, тушида бир-бирини севиб қолиш, бир кўриб ҳушидан кетиш, ёш гўдак ва ҳайвонларнинг тилга кириши, яккама-якка олишувлар, муболағали тасвир каби хусусиятлар ёзма адабиётда ҳам қўлланилади.

¹ Саримсоқов Б. Фольклор ва ўзбек адабиёти муносабатларига доир изланишлар. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1975, 5-сон, 35-37-бетлар.

² Рустамов Э. Узбекская поэзия в I – пол-на XV века, стр.-135

Ёзма адабиёт ва фольклор муносабати масаласининг кўлами гоят кенгдир. Унинг асосий масалалари сифатида миллий адабиётнинг шаклланишида фольклорнинг роли, адабиёт ва фольклорнинг бадий-тасвирий усуллари, адабиёт ва фольклор жанрларининг ўзаро алоқалари, адабиёт ва фольклордаги шеър тузилиши, санъаткорнинг фольклорга муносабати, адабий асарларнинг фольклор вариантлари, адабиётнинг фольклорга таъсири каби хилма-хил йўналишларни кўрсатиш мумкин.

Кўйилган масалалардан баъзилари адабиётшуносликда бир қадар ўрганилган. Масалан, Э.Рустамовнинг «XV асрнинг биринчи ярмида ўзбек шеърлятида фольклор элементлари»¹ номли мақоласи бу борадаги дастлабки яхши ишлардан биридир. Ўзбек классик адабиётидан олий ўқув юртлари учун яратилган дарсликларда² эса ёзма адабиёт ва фольклор масаласи сўз санъати тараққиёт этаплари билан боғлиқ ҳолда маълум тизимга солиб умумлаштириб баён қилинган.

Профессор Н.М.Маллаевнинг «Алишер Навоий ва халқ ижодиёти»³ деб номланган монографияси мазкур масалани ўрганиш соҳасидаги энг салмоқли тадқиқотлардан бири бўлди. Бу асар гарчи «Навоий ва фольклор» деган конкрет мавзуга бағишланган бўлса-да, у ёзма адабиёт ва фольклорнинг ўзаро алоқалари қонуниятларига доир жуда кўп қимматли хулосалар ҳамда умумлашмаларга бойдир.

Монографияда Навоийнинг фольклорга муносабати, бунинг ижтимоий-сиёсий, фалсафий-эстетик сабаблари очилади, улуғ шоир ижодида фольклор анъаналари, шу билан бир қаторда Навоий шахси ҳамда ижодиётининг фольклор тараққиётига таъсири кенг кўламда ёритилган. Хусусан, улуғ шоирнинг халқ дostonчилиги тараққиётига таъсири, халқ китобларининг шаклланиши ва ривожланишидаги аҳамияти Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonлари, Умар Боқийнинг «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Китоби Мажнун ва Лайли» номли асарларининг қиёсий таҳлили мисолида ёрқин очиб берилган.

---

¹ Рустамов Э. Народные элементы в узбекской поэзии первой половины XV века. «Звезда Востока». №4, 1957.

² Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи, 1-китоб, «Ўқитувчи», Т., 1963.; Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи, 2-китоб, «Ўқитувчи», Т., 1964.; Каримов Ф. Ўзбек адабиёти тарихи, 3-китоб, «Ўқитувчи», Т., 1966.

³ Маллаев Н.М. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти, Ф.Фулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1974.

Адабиётшунос О.Носиров ва О.Собировларнинг «Халқ ижоди хазинаси»¹ номли китоблари ҳам ёзма адабиёт ва фольклор масалаларини ўрганишга қаратилган. Мазкур китобда адабиёт жанрлари ва халқ оғзаки ижоди, аруз ва халқ оғзаки ижоди, фольклор ва адиб каби адабиётшуносликнинг муҳим масалалари таҳлил қилинган.

Алишер Навоий ва фольклор масаласи ҳақида гап кетар экан, бу ўринда, албатта, адабиётшунос М.Ҳақимовнинг «Алишер Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди» номли асарини алоҳида таъкидлаш зарур². Китобда Алишер Навоийнинг халқ оғзаки ижодига илмий-назарий қарашлари, Навоий лирикасининг етакчи жанри бўлган ғазалга халқ ижодининг таъсири ҳамда Навоий лирикасида халқ мақоллари ва ҳикматли сўзларининг ўрни ва аҳамияти каби масалалар кенг ва атрофлича ўрганилган.

Адабиётшунос олим Б.Тўхлиевнинг «Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик» асари»³ номли монографиясида ҳам ёзма адабиётда фольклор анъаналарига доир кузатишлар мавжуд. Мазкур рисолада Юсуф Хос Ҳожибнинг ахлоқий-таълимий қарашлари, қадимий халқ анъаналарига муносабати масалалари хусусида фикр юритилган.

Хуллас, халқ бадий ижодининг ажойиб ёдгорликлари бутун-бутун авлодларнинг онги ва тафаккурини ўстиришда, эстетик завқи ва маънавий оламини бойитишда беқиёс аҳамият касб этган. Шоир ва адиблар учун эса туганмас илҳом чашмаси бўлиб хизмат қилган.

Мавзу юзасидан саволлар:

- 1. Ўзбек классик адабиёти қандай анъаналар заминиди шаклланди?*
- 2. Фольклор анъаналари кўпроқ қайси ижодкорлар асарларида усти-ворлик қилган?*
- 3. Маълум бир ижодкор асаридаги фольклор анъаналарини ўрганишнинг қандай аҳамияти бор?*
- 4. Ёзма адабиёт ва фольклор муносабати қандай масалаларни ўз ичига қамраб олади?*
- 5. Халқ ижодидан ёзма адабиётга ўтган анъанавий образлар ҳақида гапиринг.*

¹ Носиров О., Собиров О. Халқ ижоди хазинаси, Ф.Фулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1986.

² Ҳақимов М. Алишер Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди. «Фан», Т., 1979.

³ Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик» асари. «Ўзбекистон», Т., 1991.

6. Мумтоз шоир ва адиблар бу образлардан қандай мақсадда фойдаланганлар?

7. Фольклорга хос бадиий воситалар ҳақида тушунча беринг.

8. Ёзма адабиёт ва фольклор муносабатини ўрганишга доир қандай илмий асарлар яратилган?

9. Ёзма адабиёт ва фольклор муносабатини ўрганишнинг аҳамияти ҳақида гапиринг.

Адабиётлар:

1. Н.М.Маллаев. Алишер Навоий ва халқ оғзаки ижодиёти. Т., Ф.Фулломномадаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974.

2. В.Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т., «Ўқитувчи», 1968.

3. М.Ҳакимов. Алишер Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди. Т., «Фан», 1979.

4. В.М.Жирмунский, Х.Т.Зарифов. Узбекский народный героический эпос. Гос. изд. худ. лит. М., 1947.

5. О.Носиров, О.Собиров. Халқ ижоди хазинаси. Т., Ф.Фулломномадаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.

* * *

«КУТАДҒУ БИЛИГ» ДОСТОНИДА ФОЛЬКЛОР АНЪАНАЛАРИ

Ўн биринчи аср адабиёти ва адабий тилининг қимматли ёдгорлиги, замонасининг илғор қарашларини ўзида мужассамлаштирган «Кутадғу билиг» достони туркий тилда яратилган дастлабки йирик ёзма адабиёт намунасидир.

Панднома характери яратилган бу достонда шоир халқ оғзаки ижодининг бой тажриба ва анъаналаридан маҳорат билан фойдаланган. Достоннинг мазмуни ҳам, унинг тили ва бадиий хусусиятлари ҳам шундан далолат беради. Шоирнинг адолатли ҳукмдор бошчилик қилган фаровон ўлка ҳақидаги фикр-қарашларида ва бу қарашларнинг ёрқин ифодаси сифатида яратилган Кунтуғди, Ойтўлди каби тимсолларда эртак ва достонларда талқин этилган адолатпеша подшоҳлар, донишманд вазирлар образининг маълум даражада таъсири борлиги сезилади:

Кунтуғди деган одил подшо бўлиб, унинг шон-шавкати ва шуҳрати яқин ва узоқ ўлкаларга ёйилган экан. Ойтўлди деган оқил бир киши унинг хизматига кириш истаги билан пойтахтга келибди. У мусофирчиликнинг азоб-уқубатларини чекибди ҳамда ёрдўст, таниш-билиш орттирибди. Ойтўлди Кўсамиш деган дўстига мусофир бўлиб Кунтуғди пойтахтига келишининг сабабларини сўзлаб берибди. Кўсамиш унга мадад бериб, Кунтуғдининг Хос Ҳожиби билан таништирибди. Ойтўлди Кунтуғдининг саройига бориб, унинг суҳбатида бўлибди. Ойтўлдини ёқтирган Кунтуғди уни саройга хизматга олибди. Ойтўлдининг мартабаси кундан кунга зиёд бўлиб, охири у вазир қилиб тайинланибди. У саройда узоқ вақт хизмат қилиб, ақл-идроки ва тадбиркорлиги билан Кунтуғдини мамнун қилибди...

Достон қаҳрамонларининг номланишида ҳам халқ ижоди анъаналари таъсири сезилади. Туркий халқларда «Кун» ва «Ой» сўзлари билан бирга ишлатиладиган номлар кенг тарқалган бўлиб, улар кўпгина достон ва эртаклардан ўрин олган. Жумладан, ўзбек халқ достонларидан «Ойсулув»даги Ойсулув ва унинг ўғли Кунботир, «Кунтуғмиш» достонининг бош қаҳрамони Кунтуғмиш, «Юсуф ва Аҳмад» достонидаги беклар Кунхон ва Ойхон, «Ойгул билан

Бахтиёр» эртагидаги Ойгул, «Алпомиш»даги Барчиной, «Манас»даги Ойчурек, Ойканиш, Тўлганой образлари ва бошқалар бунинг ёрқин мисолидир.

С.П.Толстовнинг фикрига кўра, «Кун» ва «Ой» билан боғлиқ номларнинг тарихий илдизлари тотемларга бориб тақалади. Кун атамасининг иккинчи бир номи қуёш эканини назарда тутсак, қадимги мифларда қуёш эзгулик, фаровонлик бахш этувчи маъбуд сифатида талқин қилинганлигини кўрамиз. («Авесто»даги қуёш маъбуди — Митра).

Қадим аждодларимиз массагетларда само ёритгичлари, хусусан, қуёш (кун) муқаддаслаштирилганини асослайдиган далил Геродотнинг Тўмарис ҳақидаги ҳикоясида учрайди. Муаррихнинг қайд қилишича, Тўмарис ўғлини соғ-саломат қайтариб юборишни Кирдан талаб қилар экан, мабодо унинг бу талаби бажарилмагудек бўлса, золим қонхўрнинг додини беражагини айтиб, массагетлар маъбуди Қуёш номи билан қасам ичади.

Фольклоршунос М.Муродов томонидан ёзиб олинган «Кун билан Ой», «Кунни қаргаб бўлмайд», «Кунўғил билан Ойпари» сингари ўзбек халқ эртақларида ҳам кун яъни қуёш яратганнинг мислсиз мўъжизаси эканлиги, барча жонзотлар қуёшнинг беминнат саховатидан баҳраманд бўлиши, лекин баъзи ношукур кимсалар илоҳий неъмат — куннинг қадрига етмасликлари ҳақидаги фикр-қарашлар ўз аксини топган.

Эртақда тасвирланишича, кунлардан бир кун кўй боқиб юрган Қоровой Кун бобони сўкиб юборибди: «Ҳар куни ярақлаб чиқаверади, бир кун чиқмаса-ку дам олардим», — деб койибди. Шундан кейин Кунбобонинг жаҳли чиқиб бирам қизиб берибдики, Қоровойнинг юзларидан шарра-шарра тер қуйилибди, қуёш жаҳли чиқиб қаттиқ қиздирганидан ҳамма нарса жизғанақ бўлиб ёнибди. Эртақ сўнгида қахрамонлардан бири Кун бобонинг ёнига яқинлашиб шундай дебди: — Эй, Кун бобо, дунёнинг ёруғи, қоронғу зулматнинг душмани! Сизга бир илтижо билан келдим. Бизга ҳадеб қаҳрингизни сочаверманг-да, ўзингиз кўрдингиз-ку, қаҳрингизга дучор бўлган дов-дарахтлар қовжираб, ўт-ўланлар сўлиб, одамзоту мол-қўйлар қирилиб кетди. Раҳмингиз келсин!

Кун бобо унга нигоҳ ташлаб: — Кимсан, қаерликсан? — деб сўрабди. Шунда у киши ўзини танитиб, қаердан нима мақсадда, жафо тортиб келганини бирма-бир айтиб берибди. Шунда Кун бобо унга қараб мийиғида кулиб:

— Ораларингда мени қарғовчи ношукурлар бор, ўшаларнинг касофати урди сизларни. Айт-чи, нуримни бериб дов-дарахтлару гиёҳларни ундирдим, хоҳ одамзот, хоҳ жонзотга ҳаёт ато қилганим учун мени қарғаш керакми? Бориб, ўша ношукурлик қилиб, мени қойганларни жазола», дебди.

Бу эртақ бевосита қуёш культуни изоҳловчи мифлар асосида яратилган. Чунки халқимиз орасида қуёшни сўқмаслик, қуёш чиқадиган тарафга қараб бўшанмаслик, қуёш чиқадиган томонга тупурмаслик каби одатлар бор.

Қадимги мифларда қуёш эзгулик, фаровонлик бахш этувчи маъбуд сифатида тасаввур қилинган. Улар қуёшни ёруғлик, ёз ва кундузнинг рамзи, эзгуликнинг ифодаси сифатида тасаввур қилганлар. Мана шу тасаввурлар натижаси ўлароқ халқ оғзаки ижодида Кун ва Ой номи билан боғлиқ бўлган образлар юзага келган.

Демак, Юсуф Хос Ҳожибнинг адолат тимсоли сифатида талқин қилинган элик — ҳукмдорга Кунтуғди номини бериши ҳам тасодифий эмас. Чунки кун — қуёш ҳаммани бир хил ёритади, ҳаммани бирдек ўз адолатидан бахраманд этади. Адолат қуёшининг қаршисида энг ярамас иллатлар — зулм ва зўравонлик, ёлғончилик ва жаҳолат чекинади. Шоир наздида бек-ҳукмдор донишманд, илмли ва эзгу хулқли киши бўлсагина бу иллатларга барҳам бера олади.

*Баг оти билик бирла бағлиғ турур,
Билиг лом(и) катса баг оти қолур.*

*Яъни: Бег оти билиг билан боғлиқдир,
Билиг лом(и) кетса бек оти қолади.*

Шоир бек ва билик сўзларининг ёзувдаги шаклига диққатни қаратади. Бу сўзлар ҳатто ёзувда ҳам бир-бирига шунчалик яқинки, биттагина ҳарфни олиб ташлаш билан бошқа-бошқа маъно ифодалайдиган иккита сўз ягона маъно ифодаловчи битта сўзга айланиб қолади. Шоир бек ва билик сўзларининг араб ёзувидаги шаклий яқинлигидан фойдаланган ҳолда муаммо усулини қўллаб қўллаб, бек билим билан бирга бўлиши, яъни билимли кишигина бек бўлишга лойиқлигини сўз ўйини орқали маҳорат билан ифодаланган.

Юсуф Хос Ҳожиб идеалидаги Кунтуғди шундай эзгу фазилатларга эга бўлган адолатпеша ҳукмдор:

*Тузу халққа барча қилар эзгулик,
Яна миннат урмас кишиа кулук.*

*(Барча халққа фақат яхшилик қилади,
Унинг эвазига яна кишилардан мукофот кутмайди)*

«Кутадғу билиг» достонида халқ оғзаки ижодида кенг тарқалган, кейинчалик «Шоҳнома» каби асарлардан ўрин олган Афросиёб, Фаридун ва Нўширавон каби афсонавий қаҳрамонларнинг номлари ҳам учрайдики, шоир уларнинг сифатларини таърифу тавсиф қилади, шунингдек лаънатга дучор бўган Заҳҳок каби подшоҳларнинг номи халқ томонидан фақат нафрат билан эсланишини айтиб, ўз қаҳрамонларини уларнинг фаолиятидан хулоса чиқаришга ундайди:

*Ўзинг эзгу бўлсанг номингдир буюк,
Ёмон бўлсанг етар сўкиш, эй суюк.
Недин бўлди Заҳҳок сўкишга дучор,
Фаридунга нечун омад сазовор.*

Асарда халқ ижодига хос бўлган рамзий-ишоравий жумбоқли ҳолатлар каби анъанавий усуллардан ҳам фойдаланилган.

Ойтўлди Кунтуғди элиг хизматига кирганидан кейин, дастлабки суҳбатда элиг ҳузурига таклиф этилади. Шунда у ўзи билан бирга бир тўп ҳам олиб киради ва элиг ҳузурида унга ўтириб олади. Бу пайт унинг кўзлари ҳам юмуқ эди. Кунтуғди унга самимийлик билан кулиб қараганда эса, Ойтўлди юзини тескари буради. Буни кўрган элиг ҳайратланади ва кўп синовдан ўтмаган бу кимсага катта ишонч кўрсатиб хатога йўл қўймадиммикан, деб ўйлаб қолади. Шундан кейингина Ойтўлди ўзининг бу сирли ҳаракатларининг маъносини изоҳлаб беради.

Ойтўлди — давлат тимсоли. Шунга кўра у давлатнинг беқарорлигини, бир ерда турмаслигини элигга кўрсатиш учун, англатиш учун коптокни олиб келган экан. Кўзини юмиб, терс қарашини менинг қилмишларим жафо, менга ишонма, давлат ўткинчи нарса, деганим эди, дея изоҳлайди.

Бундай сирли ҳолат Кунтуғди ҳаракатида ҳам такрорланади. Бир кун Ойтўлди Эдиг ҳузурига кирса, унинг қош-қовоғи солинган, уч оёғли кумуш курсида ўтирибди-ю қўлида катта бир пичоқни

туганича, ўнг томонига шакар, чап томонига заҳарга ўхшаш аччиқ бир дори — урағун кўйилган. Буни кўрган Ойтўлдиннинг дами ичига тушиб кетади. Ниҳоят, элигининг далдаси билан буларнинг сабабини сўрашга журъат қилади. Элиг эса бу ҳолатни шундай изоҳлайди:

Мен устига ўтирган бу курсининг оёғи учтадир. Барча уч оёқли нарсалар силжимас бўлади. Агар поялардан бирортаси силжиса, курси йиқилади. Кўлимдаги пичоқ эса қирқувчи ва кесувчи нарсадир. Адолатимга раҳна солувчиларнинг дамани пичоқдек кесиб ташлайман. Адолатимдан баҳра олганлар эса шакардек чучук бўлиб кетади, шодланади. Адолатим олдида мағлуб бўлган золимлар урағун ичгандек юзи буришади. Бу қовоғимнинг солиқлиги, бу кўрксизлигим, зўравонлик қилувчиларга менинг шафқат қилмаслигимнинг рамзидир.

Қаҳрамонлар ўртасидаги бундай жумбоқли суҳбатлар халқ оғзаки ижодида, хусусан, эртақ ва дostonларда кенг қўлланадиган усуллардан биридир. Масалан, «Аёз», «Давлат Мирзо», «Давлатли келин», «Эркисиз фолчи», «Донишманд аёл», «Гулфараҳ» каби эртақларда ақлий синов, топишмоқли савол-жавоблар етакчилик қилиб, уларда ҳикоя қилинган доно, ақли, идрокли кишилар халқ донишмандлигининг тимсоли сифатида намоён бўлади. Улар ҳаёт тажрибаларига бой, ўта ақли, меҳнатта чиниққан, ўткир заковатли кишилар бўлиб, инсон ҳолати, ҳатти-ҳаракатига қараб туриб яширин фикрларини айтиб бера оладилар. «Гулфараҳ» эртагида шоҳнинг қизга берган савол шаклидаги топишмоғи ва бу саволга қизнинг кўчма маънода берган тўғри жавоби подшоҳни лол қолдиради: «Қаттиқдан-қаттиқ нима қаттиқ?», «Шириндан ширин нима ширин?», «Аччиқдан аччиқ нима аччиқ?», «Шу ҳўкизни етти ойда икки марта болалатиб бер!».

Қиз бу — синов жумбоқларни кўйидагича ечади: «Қаттиқдан қаттиқ — отнинг туёғи қаттиқ», «Шириндан ширин — бола ширин», «Аччиқдан аччиқ — ўлим аччиқ». Тўртинчи саволни билиш учун келган шоҳ совчиларига: «Дадам ҳаммомга туққани кетган, келсалар жавобини айтаман», — дейди.

Фольклор асарлари поэтикасига хос хусусиятлардан яна бири қаҳрамон тақдирининг муайян ҳолатида туш мотивидан фойдаланишидир.

Одатда асар қаҳрамони туш кўради. У тушини атрофидагиларга айтиб, таъбир қилиб беришларини сўрайди: масалан, «Ҳиромондади» дostonида Ойдин Юсуф пир кароматли бир туш кўради ва унинг таъбирини муридларидан сўрайди:

Ёронлар, бу кеча қизиқ туш кўрдим,
Уч юз олтмиш кўк кабутар қуш кўрдим.
Аларман бир боғда анжуман кўрдим,
Айтинглар, таъбирин анинг на бўлди.
Кабутарлар билан боғ ичи тўлмиш,
Барига бир оққуш келиб бош бўлмиш.
Ҳаммаси таъзимман менга эгилмиш,
Айтинглар, таъбирин анинг на бўлди.

Шунда ҳар ким ҳар хил таъбир қилди. Бу пирни қаноатлантирмайди. Ташқарида ўтирган Гўрўғлига туш воқеасини айтадилар. Шунда у пирнинг олдига кириб:

Пирим, чорбоғдир иморат,
Оққуш асли тожи-давлат.
Учиб қўнган кабутарлар,
Уч юз олтмиш тулпор от.

Сарф этсанг бу ерда пулинг,
Очар тангри барча йўлинг.
Уч юз олтмиш отни минса,
Халфалар бўлиб ўнг қўлинг.
Барининг қанжари бўлса,
Боғланган йўллар очилса.
Қандай юртга тўғри бўлсанг.
Халққа тобе бўлиб келса,
Сенга давлат ёри бўлса.
Совут қалқонлар олсанг,
Халфаларга тақдим этсанг.

Шунда Ойдин Юсуф пир: — Мен тушимда сулув канизакларни сулув бекаси билан кўрдим десам, бу от, қанжар, совут, қалқон дейди. Биров дўл деса, биров тегирмон дейди, деб айтган экан-да, деди.

Пирнинг бу жавобдан кўнгли тўлмагандан кейин Гўрўғли энди уни бошқача таъбир қилади:

Тушингда кўрганинг бойнинг қизи,
Ойдан оппоқдир тўлишган юзи,
Рўмоли машҳади, тўни қирмизи,

Анга одам кўшиб юборгин бизни.
У бир бойнинг қизидир, бир зўр паҳлавон,
Аччиғланса солар тўпалон,
Оту анжомлар, одам кўшиб бергин ўзимга,
Ани келтирмакка айлагил равон.

Бу сўзни Ойдин Юсуф пир эшитиб: — Ана энди берган таъбирингнинг оз-моз суроби келди деди. Пирнинг муридларидан бўлган Каримбердижон бу тушнинг таъбирига янада аниқлик киритади.

Тилим жўш урган сўнг тилим куяди,
Ғариб мусофирман ичим куяди.
Арзирум шаҳрида Далли Хиромон,
Учку қоши қайри қора кияди.
Хиромон Даллидур Арслонбой қизи,
Қошида бор уч юз олтмиш каниза.
Бировга тобе бўп толе юзи,
Оққуш бўп кўринган Даллининг ўзи¹.

Юсуф Хос Ҳожиб ҳам «Кутадғу билиг»да туш мотивидан маҳорат билан фойдаланган. Шу ўринда Ўзғурмишнинг баён этган туш лавҳаси билан танишайлик.

Шату кўрдим элик анинг бағнаси,
Йуз ўтру уруғлуқ эдиз ҳам йаси.
Ангар ағдим эрда бирар бағнача,
Бошингга тегу бағна саддим неча.
Башинда бир атчи менга су берур,
Алирма тугату ичиб ўз қанур.
Анингда баса кўкка учтум тегиб,
Ўзум белгусуз бўлди ўрлаб сингиб.

Мазмуни:

Нарвон кўрдим, унинг поғонаси элик (та эди),
Тиклаб қўйилган, балаңд ҳамда кенг (эди).
Энди бир-бир поғона босиб унга кўтарилдим.
Бошимгачайин бир неча поғона санадим.

---

¹ «Хиромон Далли», ЎзФА фольклор сектори архивидан. 46-47-бетлар.

(Нарвоннинг) бошида бир қассоб менга сув берди,
(Уни) олиб тугатиб ичиб, ўзим қондим.
Шундан сўнг кўкка ҳаволаб учдим,
Юқорилаб, ўзим сингиб кўринмай кетдим.

Воқеалар давомида шу нарса маълум бўладики, асар қаҳрамонлари — Ўгдулмиш ва Ўзгурмишлар бу тушни тамомила бошқа-бошқа тарзда таъбир қиладилар.

Ўгдилмишнинг таъбири:
Ушбу сўзга қулоқ бергин бу маҳал,
Таъбирчи сўзини дебди кўп гўзал:
Шоти туш кўрувчи учун бир омад,
Зина ҳатламоқ ҳам берар саодат.
Қанча кўтарилса, ортар иззати,
Етишади унга севинч ва роҳат.
Идишдаги сувни олиб ичганинг,
Узоқ йил яшамоқ бахтин қучганинг.
Сенинг кўкка томон учиб бормоғинг,
Омад сари дадил қадам урмоғинг.

Аmmo Ўзгурмиш тушининг бундай таъбир қилинишидан қаноат ҳосил қилмайди ва тушни қуйидагича изоҳлайди. Бу тўғри фикр эди. Чунки Ўзгурмиш ҳаёт билан видолашиш арафасида турган эди.

Тушимда кўринган ўша бир шоти,
Менинг таъбиримда — йигит ҳаёти.
Шотининг бошига чиқиб борганим -
Ёшимни тугатдим, насибам едим.
Тепамга етишди бир отлиқ келиб,
Мен ичдим у берган сувини олиб.
У шундай сипоҳий эрур азизим,
Номимни ўчирар, қуритар изим.
У шундай отлиқки, азим ва обод,
Қўлида бузилар тамоми озод.
Идишдаги сувни ичишим тугал,
Тириклик дединг сен, — узун ёшга ҳал.
Идишдаги сувни ичибман тугал,

Тириклик тугади энди бу маҳал.
Ўзимнинг баландга бориб етганим,
Яшил кўкка секин сингиб кетганим.

Туркий халқлар оғзаки ижоди жуда қадим замонларга бориб тақалади. Шу жиҳатдан ҳам халқ ижоди узоқ тарихга, бой анъаналарга, ранг-баранг жанрларга эга. Юсуф Хос Ҳожиб «Кутадғу билиг» дostonини яратар экан, халқнинг ана шу мангу қуримас чашмасидан баҳраманд бўлди. Дostonнинг деярли ҳар бир саҳифасида ибрат ва ҳикмат тўла сўзлар, халқ мақол ва маталларига дуч келамиз. Асрлар давомида ҳаёт синовларидан ўта — ўта сайқалланиб кетган ҳикматга бой сўзлар, ахлоқий-таълимий характердаги дostonда янада таъсирчан аҳамият касб этган. Ўз даврининг истеъдодли шоири, жонқуяр мураббийси бўлган Юсуф Хос Ҳожиб қандай мавзудан баҳс очса, ўз мулоҳазаларининг исботи сифатида халқ орасида ибрат даражасига кўтарган ҳикматли сўзлардан, мақол ва маталлардан маҳорат билан фойдаланади.

Шоир кўпинча «доно нима дейди?», «таълимда бундай дейилган», «ҳакимлар бу борада айтганлар», «синалган киши айтади», «Элбегининг сўзини эшит» каби даъватлардан фойдаланиб, ўқувчининг диққатини ана шу ибратли сўзга қаратади.

«Кутадғу билиг» дostonининг юксак бадийлиги ва халқчиллигини таъминлаган воситалардан бири ҳам унда кўплаб халқ мақоллари ва ҳикматли сўзларининг келтирилишидир. Юсуф Хос Ҳожиб уларни «туркча масал», «турклар сўзи» деб халқ оғзаки ижодидан олинганлигини таъкидлайди. Асарда баъзи мақоллар айнан ўзгаришсиз келтирилса, баъзилари вазн талабига кўра ўзгартириб қўлланган:

Ади, качки сўз — ул масалда калир,
Ота ўрни оти ўғулқа қолир.

(Масалда келадиган жуда эски таъбир бор: Отанинг ўрни (ва) оти ўғилга қолади).

Бу мақол «От ўрнини той босади» шаклида ҳозир ҳам ишлатилади.

Қиличдан итикрак буларнинг тили.
(Тил қиличдан ҳам ўткирроқдир).

Киши азгу отин кўр олқиш билур,
Отқиқиш асиз ўлса қарғиш бўлур.

(Киши эзгу ном билан олқиш олади, кўргин, ном чиқарган ёмон ўлса, қарғиш топади).

Бу мақол ҳозирги кунгача:

Олқиш олган омондур,
Қарғиш олган ёмондур.

Ёки:

Олтин олма, дуо (олқиш) ол,
Дуо олтин эмасми.

Ёхуд:

Олқиш билан эл кўкара,
Ёмғир билан ер кўкара

каби бир неча вариантларда кенг тарқалган.

Биликлик сўзи ерга су — так турур,
Оқитса соғуни ерда неъмат унур.

(Билимлининг сўзи ерга сувдек керакдур, у ерга оқиб келса, ердан неъмат унади).

Бу мақол халқ орасида кенг тарқалган:

Билимлининг сўзи қаймоқ,
Билимсизнинг сўзи тўқмоқ

деган ҳикматга бирқадар ҳамоҳангдир.

Билик қадрини ҳам билиглик билир,
Гуҳар қадрини ҳам гуҳар — ўқ билир.

(Билимлининг қадрини ҳам билимли билади, гавҳар қадрини ҳам гавҳаршуносгина билади).

Халқимиз орасида қўлланиб келаётган «Зар қадрини заргар билади» мақоли ҳатто минг йиллардан бери ҳеч қандай ўзгариш-

сиз бизгача етиб келганлиги маълум бўляпти. «Қутадғу билиг»да бу мақол шоир мулоҳазаларининг исботи сифатида худди узукка қўйилган кўздек ўз ўрнида жилоланиб турибди.

Йўла ўл ўқуш, кўр қароғуқа кўз,
Ўлук танга жон ул, оғин тилга сўз.

(Ақл машғалдир, қара у кўрга кўз, ўлик танга жон, соқовга тилдир).

Бу мақол «Ақл — кўрга кўз, соқовга — тил» шаклида ҳозир ҳам қўлланилади.

Қаринда турмиш қилинч ўғратик,
Яғиз ер қатинда кетар, эй тетик.

(Она қорнида пайдо бўлган қилиқ, эй, тетик (киши), фақат қора ер остида йўколади).

Асарда келтирилган ушбу мақол «Ўрганган қилиқ ўлганда қолур» шаклида халқ орасида кенг тарқалган.

Айитгу керак сўз киши сўзласа,
Айитмаса сўзни қатиг кезласа.

Бу мақол «Айтар сўзни айт, айтмас сўздан қайт» тарзида ҳозирги кунгача ишлатилиб келмоқда.

Неку экса ерка, яна ул унур,
Неку берса эвра, ани — ўк алур.

«Ҳар ким эканини ўради» — деган бу ҳаётий ҳикмат деярли ҳеч ўзгаришсиз шу бугунга қадар сақланиб қолган. Чуқур фалсафий-дидактик фикрларни ўзида жамлаган бу хил мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин.

Хуллас, Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» достонида халқ оғзаки ижоди анъаналаридан, унинг ўзига хос хусусиятларидан маҳорат билан фойдаланган. Бу эса дostonнинг гоаявий-бадий қимматини ва халқчиллигини янада оширган.

Мавзу юзасидан саволлар:

1. *Фольклор мотивлари «Қутадғу билиг» достонининг қайси ўринларида кўзга ташланади?*
2. *Достон қаҳрамонларининг номланишига фольклор анъаналари қай даражада таъсир кўрсатган?*
3. *Достондаги жумбоқли ҳолатлар тасвири ҳақида гапиринг.*
4. *Эртак ва достонлардаги «туш» мотиви ҳақида қисқача маълумот беринг.*
5. *«Қутадғу билиг» достонидаги «туш» эпизоди ҳақида гапиринг.*
6. *Шоир достонда кўплаб халқ мақоллардан ижодий фойдаланган. Бунинг сабабларини тушунтиринг.*
7. *«Қутадғу билиг» достонининг тарбиявий аҳамияти нималардан иборат?*

Адабиётлар:

1. *Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. «Фан», Т., 1972.*
2. *Қадимий ҳикमतлар. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1987.*
3. *Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. «Юлдузча», Т., 1990.*
4. *Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. «Ўқитувчи», Т., 1976.*
5. *Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари. Ўзбекистон, Т., 1991.*
6. *Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. 1-том, Т., 1977.*
7. *Ўзбек халқ мақоллари. Икки жилдлик. «Фан», Т., 1988-1989.*
8. *Ўзбек халқ эртаклари. Икки жилдлик. Т., Ўзадабийнашр, 1955-1960.*
9. *Каримов Қ. Илк бадиий достон. «Фан», Т., 1976.*

* * *

АҲМАД ЯССАВИЙ ҲИКМАТЛАРИ ВА ДИНИЙ АФСОНА, РИВОЯТЛАР

Аҳмад Яссавий мусулмон оламига машҳур сиймо. Унинг шеър-ияти асрлар давомида халқни маънавий поклик ва мустаҳкам эътиқод руҳида тарбиялаб келган.

«Яссавий туркий адабиётдаги дастлабки мистик шоирлардан. Унинг мушоҳада ва ҳақиқат йўллари мистик тамойилга эга. Лекин у бу йўналишни ўзи кашф қилгани йўқ. Араб ва форслардаги тасаввуф адабиёти тажрибаларига таянган. Туркий халқлар оғзаки ижодиётида яратилган диний кўшиқлардан илҳомланган. Яссавий ҳикматларининг вазни халқ шеър-иятидан ўзлаштирилиб, поэтик образларининг кўпчилиги оғзаки адабиётдан олинган. Бироқ Яссавий ижодиётини мистицизм тарихи, тасаввуф фалсафаси, энг асосийси, Шарқ тасаввуф шеър-иятининг поэтик образлар системаси билан қизиқмасдан тўғри англаш ҳам, ҳолис баҳолаш ҳам мумкинмас»¹.

Ҳақиқатан ҳам, халқ орасида кенг тарқалган афсона ва ривоятлар қаҳрамонлари бўлган пайғамбарлар: Нуҳ, Иброҳим, Исмоил, Зикриё, Аюб, Юсуф, Хизр, Муҳаммад алайҳиссалом номлари; чаҳорёрлар — Абубакр Сиддиқ, Ҳазрати Умари Форук, Усмони Зиннурайн, Ҳазрати Али Муртазо номлари; Оллоҳ ошиқлари: Мансур Халлож, Иброҳим Адхам, Абубакр Шиблий, Боязид Бистомий, Жунайд Бағдодий, Фарҳод, Мажнун, Вомиқ, Узро номлари Яссавий ҳикматларида муҳаббат билан тез-тез тилга олинади.

«Ал каззобу ло уммати» деди, билинг, Муҳаммад,
Ёлғончилар қавмини уммат демас Муҳаммад.
Тўғри юрган қулини, Ҳақни излаб йўлини,
Рост юрган қулини уммат дегай Муҳаммад².

Кўрган замон инонган Абобакр Сиддиқдур,
Устун бўлиб таёнган Абобакр Сиддиқдур.

¹ Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф ва шеър-ият. Т., 1991, 40-бет.

² Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Т., 1992, 50-бет.

Мунглашқанда йиғлаган, қуллуққа бел боғлаган,
Ич бағрини доғлаган Абобакр Сиддиқдур¹.

Аё дўстлар, пок ишини қўлга олдим,
Бу дунёни душман тутуб юрдим мано.
Яқам тутуб, ҳазратиға сифғиб келдим,
Ишқ бобида Мансур сифат бўлдим мано².

Аҳмад Яссавий ахлоқий поклик ва инсоний баркамоллик учун қайғурган донишманд. У ишқ, адолат, ҳақиқат, диёнат, имон, эътиқод каби олий тушунчалар, эзгу ғоялар тарғибида халқ ижоди ва ёзма адабиётда анъанавийлашиб кетган образлардан поэтик восита сифатида фойдаланади. Шу нуқтаи назардан қараганда, шоир ҳикматларининг руҳий ва ғоявий баркамоллиги ҳам мана шу поэтик образлар асосига қурилган. Номлари тилларда дoston бўлиб, саргузаштлари афсона ва ривоятларга айланиб кетган анъанавий-рамзий образлар шоир ҳикматларида қуръоний мавзуларни, олам-олам диний, фалсафий ва умуминсоний ҳақиқатларни ифодалашга хизмат қилган.

Аҳмад Яссавий ҳикматларида маълум бир ғоявий мақсадни юзага чиқаришда поэтик восита сифатида муҳим ўрин тутган анъанавий образларни уч гуруҳга ажратиб ўрганиш мумкин:

1. Пайғамбарлар ҳаёти ва саргузаштлари билан боғлиқ ҳикматлар.
2. Чаҳорёрлар (мусулмон оламидаги тўртта халифа) номи билан боғлиқ ҳикматлар.
3. Илоҳий ошиқлар қисматиға ишора қилувчи ҳикматлар.

Муҳаммад алайҳиссаломнинг ибратли ҳаёти ва нажиб ахлоқи, ғаройиб саргузаштлари ҳақидаги ҳикматлар «Девон»дан мустаҳкам ўрин эгаллаган. Бу табиий ҳол. Чунки Аҳмад Яссавий ҳикматларининг ахлоқий, фалсафий, илоҳий илдишлари тўғридан-тўғри «Қуръон» ғоялари ва Муҳаммад пайғамбар ҳадисларига бориб тақалади. Аҳмад Яссавий учун «Ўн саккиз минг оламға сарвар бўлгон Муҳаммад» пайғамбар тийлимоти элни «ғариб бирла етимга» муруватта чорлаши, «рост юрган қулини» ғоятда эъзозлаши, «ёлгончилар қавмини уммат»га қўшмаслиги ва Аллоҳдан ўзгага тобе бўлмасликка даъват этиши билан оламшумул қимматга эга эди.

¹ Ўша китоб, 87-бет.

² Ўша китоб, 33-бет.

Ўн саккиз минг оламга сарвар бўлгон Муҳаммад,
Ўттиз уч минг асҳобга раҳбар бўлгон Муҳаммад.
Ёлонғочу очлиққа қаноатлиғ Муҳаммад.

Осий, жофий умматга шафоатлиғ Муҳаммад,
Тунлар ётиб уйимас, тиловатлиғ Муҳаммад.
Ғариб бирла етимга мурувватлиғ Муҳаммад¹.

Дарҳақиқат, сабр қаноатда, очлик ва муҳтожликка тоқат қилишда пайғамбаримиз барча умматларига ибрат намунаси бўлганлар. Бу ҳақда халқ ижодида ҳам, диний манбаларда ҳам хилма-хил ривоятлар бисёр.

Сабру қаноатда тенгсиз бўлган пайғамбаримиз етим-есирларни, ғарибу фақирларни эъзозлашлари билан ҳам умматларига ибрат намунаси бўлган эканлар. Шу сабаб Аҳмад Яссавий «Фақрнома»да Пайғамбаримизнинг иккита ҳадисларини келтиради: «Фақирни яхши кўрмак имондан турур, фақирни хор тутмоқ куфр турур», «фақирлик мартабаси ва ҳурмати етти қат осмондан ва етти қат ердан улуғроқ турур».

Ривоят қилинишича, Меърож кечаси Пайғамбар алайҳиссалом фақирлик суратини кўриб, Аллоҳдан шундай сўз эшитибдилар: «Эй Муҳаммад, агар мени тиласанг фақир бўл...»².

Фақр — тариқатнинг тўртинчи мақоми. «Фақр» — дейди, шу мақомга мансуб киши шайх Абу Бакр, Калабодий — молинг бўлмаслик, ҳақиқат маърифатига ниёзманд кишидир». Шунингдек, фақирнинг Аллоҳдан бошқага муҳтожлиги бўлмайди.

Пир Яссавий фақирлик мавзусини Муҳаммад алайҳиссалом ҳаётлари билан боғлиқ бўлган ҳикоятларга қаратади:

Мадинага Расул бориб бўлди ғариб,
Ғарибликда меҳнат тортиб бўлди ҳабиб.
Жафо тотиб яратганга бўлди қариб,
Ғариб бўлиб уқболардан ошдим мано.

Дарҳақиқат, диний манбаларда ривоят қилинишича, Пайғамбаримиз ўз амакиларининг душманлигидан қочиб, Мадинага ҳижрат қиладилар. Ғариблик тузини тотиб, ислом динини ривож

¹ Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Т., 1992, 51-бет.

² Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Т., 1992, 13-бет.

лантиришга эришадилар, етим-есир ва мазлумларнинг бошини силаб, Аллоҳга ва инсонларга ҳабиб бўладилар. Шу фазилатлари билан Яратган зотга қариб (яқин) бўлишга эришадилар.

Пайғамбаримизнинг Маккадан Мадинага ҳижрат қилишлари билан боғлиқ хилма-хил диний ривоятлар мавжуд. Шулардан бирида ҳикоя қилинишича Муҳаммад алайҳиссалом Маккадан Мадинага ҳижрат қилишга мажбур бўлганларида амакилари юборган душманлари орқаларидан етай деб қолганида, муҳожирлар бир ғорга кириб бекинишади. Уларни ҳимоя қилиш учун ғор оғзини ўргимчак ини қоплаб, ҳеч ким кирмагандек ёввойи ҳолатга келтиради. Ҳатто ғор оғзига бир қуш ҳам ин қўяди. Ғорга яширинганлар эрталаб туриб қарасалар, ғор оғзида бир туп бутоғлик ёғоч униб чиққанини кўрадилар. У ёғочга бир жуфт ёввойи каптар келиб тухум қўяди, бунинг устига ўргимчаклар қалин тўр тортиб, ғор оғзини бекитадилар. Муҳаммад пайғамбар ва Абу Бакр Сиддиқ изидан қувиб чиққан қурайшлик мушриклар ғор оғзидаги ҳолатни кўриб, орқаларига қайтишади.

Тарих ўз оқимида адабий усулларни афсоналар, қадимий ёзувлар, халқ оғзаки ижоди, қадимги алломалар асарлари замирига қориштириб, Пир Яссавий ижодида мужассамлаштирган десак тўғри бўлади.

Ривоятларда айтилишича, Аҳмад Яссавий олтмиш уч ёшдан кейинги умрини ер тагида чиллахонада ўтказган экан. Бунинг сабаблари ҳам ҳикматларда ўз ифодасини топган:

Аё дўстлар, қулоқ солинг айдуғумга,
На сабабдин олтмиш учта кирдим ерга,
Меърож узра ҳақ Мустафо руҳим кўрди,
Ул сабабдин олтмиш учта кирдим ерга.

Ҳақ Мустафо руҳи келиб бўлди имом,
Жумла малак ер остида бўлди ғулум,
Кўп йиғладим, ҳақ Мустафо берди инъом,
Мустафога мотам тутиб кирдим мано.

Меърож туни, нури дийдам, фарзанд, деди.
Кўлум тутуб, умматимсен, уммат, деди,
Суннатимни маҳкам тутқил, дилбанд, деди,
Мустафога мотам тутиб кирдим мано¹.

¹ Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Т., 1992, 23-30-бетлар.

Бу ҳикматларда Меърож кечаси билан боғлиқ бўлган воқеалар тафсилоти мужассамлашган:

Пайғамбаримиз Меърожга кўтарилганларида Ҳазрати Жаброил у кишига жаннатдан келтирилган хурмолар беради. Хурмолардан бир донаси ерга тушади. Шунда Пайғамбаримиз бу хурмо Аҳмад Яссавий қисматидир, деб башорат қилган эканлар. Яъни Муҳаммад пайғамбар бир кечада Маккадан Куддусга ва у ердан Аллоҳ хузурига кўтарилганида Яссавий руҳини кўрадилар ва унинг қачон туғилишини башорат қиладилар.

Яссавий Худога муҳаббат, охири нафасгача шу муҳаббат шавқи билан яшаш, сабру тоқат, маънавий шижоат, мустаҳкам эътиқод ҳақида панду насиҳат ҳикматларини битар экан, қайта-қайта пайғамбарлар ҳаётига мурожаат қилади, уларнинг Ҳақ ва ҳақиқат йўлидаги сабот ва матонатини гофил бандаларга ибрат қилиб кўрсатади:

Шавқи завқи муҳаббатдин аён қилғил,
Ошиқларга ишқ ўтидин баён қилғил,
Хорлиқ-зорлиқ, машаққатни нишон қилғил,
Чин ошиқлар ўтдин на деб ҳазор қилсун.

Аллоҳ, дебон ўтқа кирди Халилуллоҳ,
Ўшал ўтни бўстон қилди, кўрунг, Аллоҳ,
Бўйнин қисиб, йиғлаб айди, шайъанлиллоҳ,
Фақир, мискин унда на деб ҳаво қилсун¹.

Ушбу тўртликларга Иброҳим Халилуллоҳ ҳақидаги ривоятлар асос бўлган: Иброҳим алайҳиссалом одамларни ҳақ йўлга даъват этиб ибодатхонадаги санамларни парчалайди, уларнинг оддий тош эканлигини тушунтирмоқчи бўлади. Лекин гумроҳ мушриклар санамларни синдиргани учун жазоламоқчи бўлишади. Катта гулхан ёқиб, унга Иброҳимни иргитишади. Лекин Иброҳимга Аллоҳ мадаккор эди. Парвардигор амри билан олов гулистонга айланади.

Навбатдаги ҳикмат ҳам Иброҳим ва Исмоил пайғамбар ҳақидаги ривоятлар билан боғлиқ.

Тун-саҳарлар бедор бўлуб, саҳар тургил,
Ошиқ бўлсанг, Исмоилдек жондин ўтгил,
Кўл-оёгинг маҳкам бўғуб, амрин тутгил,
Ҳақ жамолин кўрсатмаси зомин бўлай².

• ¹ Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Т., 1992, 166-бет. •

² Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Т., 1992, 187-бет.

«Бир кечаси Иброҳим тушида ўзининг суюкли ўғилчаси Исмоилни сўяётганини кўради. Ҳақ пайғамбар бўлган Иброҳимнинг туши ҳам рост бўлиши шубҳасиз. Аллоҳнинг дўсти Парвардигори амрига мувофиқ ўғлини қурбонлик қилишга азм этди. Иброҳим бу хабарни ўғлига билдирди: «Мен тушда сени сўяётганимни кўрдим. Сен нима дейсан?» Исмоил деди: — Эй Отажон! Буюрилган ишингизни қилингиз! Иншоаллоҳ, ҳали менинг сабр қилувчилардан эканимни топурсиз.

Иброҳим Исмоилни кўлидан етаклаб қурбонлик қилгани олиб чиқди. Улар Минога келишди. Исмоил ерга узаниб ётди. Ота ўғлининг бўғзига пичоқ торди. Бу Иброҳим учун бир имтиҳон эди. Аллоҳ таоло расулини илоҳий амр-фармонини қандай бажаришини кўрмоқчи эди. У кимни кўпроқ яхши кўрар экан, ўғлиними ёки Парвардигориними?!

Иброҳим бу синовдан муваффақиятли ўтди. Аллоҳ амри билан Жаброил фаришга жаннатдан бир қўчқор олиб тушди ва айтди: — Эй Иброҳим! Сиз мана бу қўчқорни сўйинг! Исмоилни эса озод қилинг! Аллоҳ таоло пайғамбарининг бу амалини хуш кўрди ва барча мусулмонларга қурбон ҳайитида қурбонлик қилишни буюрди»¹.

Тасаввуф тариқатининг пири Аҳмад Яссавий тинмай Аллоҳни зикр этади, унинг хос ишқига сазовор бўлиш йўлида Зикриё ва Айюб қисматига шерик бўлишга ҳам рози.

Хос ишқингни кўрсат менга, шокир бўлай,
Арра қўйса Зикриёдек зокир бўлай,
Айюб сифат балосига собир бўлай,
Ҳар на қилсанг ошиқ қилғил, парвардигор².

Ривоятларга кўра Зикриё (Закриё) пайғамбар кофирлар зулмидан қочиб дарахт ичига кирган. Кофирлар дарахт билан бирга уни арралаб ташлаганларида ҳам Худонинг зикрини тилидан кўймаган.

Айюб номи эса адабиётда сабр-тоқат тимсолига айланиб кетган.

Шарқ классик адабиётида сабр-тоқат ҳақида фикр юритилганда, албатта, Айюб номини тилга олиш, унинг кечмиши билан боғлиқ воқеаларга ишора қилиш анъанага айланиб қолган.

¹ Абул Ҳасан Набавий. Пайғамбарлар қиссаси. Т., «Мовароуннаҳр», 2004, 29-бет.

² Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Т., 1972, 13-бет.

Диний ривоятлар талқинига кўра Айюб Яратган зотнинг қаттиқ синовларига дуч келади: Айюб пайғамбарнинг бир-биридан паҳлавон қирқта ўғли бўлади. Фалокат босиб, бир кунда қирқта ўғлидан ҳам ажралади. Уйи ҳам ёниб кетиб уйсиз қолади. Бу ҳам етмагандай аъзойи баданига яра тошиб, яралари қуртлаб кетади. Жароҳатларининг ҳидига чидай олмаган яқинлари уни ташлаб кетишади. Кимсасиз, ғариб, хаста Айюб сабр тоқат қилади. Шу аҳволда ҳам Аллоҳга бўлган муҳаббатига, садоқатига заррача путур етказмайди. Яратган Зотдан келган мусибатни ҳам унинг инояти сифатида қарши олади... бунинг эвазига яна Аллоҳнинг марҳаматига сазовор бўлиб, олдинги шон-шавкати ўзига қайтади.

«Девони ҳикмат»да ислом дини ва тасаввуфнинг намояндалари ҳаёти ҳамда уларнинг саргузаштлари билан боғлиқ ҳикматлар ҳам катта ўрин тутади. Уларнинг баъзилари Боязид Бистомий, Мансур Ҳаллож, Иброҳим Адҳам, Абубакр Шиблий, Жунайд Бағдодий каби илоҳ ошиқларининг ярим афсонавий ҳаётига оид лавҳаларни акс эттиради. Ҳикматларга асос бўлган маълумотлар гурли диний адабиётларда, «Тазкиратул-авлиё» (Аттор), «Нафохатал-унс» (Жомий) каби асарлар таркибида ҳам мавжуд.

Шунингдек, халқ оғзаки ижодида ҳам бундай ҳикматлар учрайди. Ҳаёти афсона ва ривоятларга айланиб кетган Мансур Ҳаллож номи Аҳмад Яссавий ҳикматларида самимий муҳаббат билан бот-бот тилга олинади.

Ошиқ Мансур «Аналҳақни» тилга олди,
Жибрил келиб, «Аналҳақни» бирга айди,
Жибрил келиб бошинг бер, деб йўлга солди,
Дорга осилиб, дийдорини кўрдум мано.

Баъзи ҳикматларида йўл-йўлакай Мансур билан боғлиқ воқеаларга ишора қилинса, баъзи ҳикматлар бошидан охиригача Мансур Ҳалложнинг аянчли қисматини баён этишга бағишланган¹.

Шариатдур деб олимлар, буюрдилар,
Кофир Мансур ўлмади, деб куйдурдилар,
Аҳгар қилиб, кулин кўкка совурдилар,
Тоғу тузлар «Аналҳақ!» деб турар эрмиш.

¹ Фаридиддин Аттор. Тазкират-ул-авлиё. Т., 1997, 136-137-бетлар.

Тасаввуф талқинига кўра «Ал-Ҳаққ» — борлиқнинг ўзгармас бемакон ибтидоси — Рухдир. Аҳмад Яссавий ҳам «ломаконга» интилади, Мансур Ҳалложни Ҳаққа етишган авлиё деб биледи. Мансур «Анна-л Ҳаққ» — «Мен — Худоман» дегани учун таъқибга учраб, дорга **осишади**, танаси куйдирилади. Бу ҳодиса «Тазкират-ул авлиё»да **шундай** нақл қилинади:

«... Кейин дорга **осгани** элтдилар. Неча минг одам дор атрофига йиғилди. Мансур **кўзини** юмиб, «Ҳақ, Ҳақ, Анал Ҳақ», дер эди. Шу ҳолда эканида **бир** дарвеш келди. — Ишқ неدير? — деди.

— Уч кунда **нимани** кўрсанг, ишқ шудир, — деб жавоб берди. Биринчи кун **қатг** этганларини, иккинчи кун **ўтга** ёққанларини, учинчи кун **қулини** кўкка совурганларини кўрди.

Мансурни **осмоққа** олиб боришар эди. Кўл-оёғи **ўн** жойидан боғланган эди. **Кулар** эди. Сўрадилар:

— Шу ҳолда **кулмоқнинг** вақtimi?

— Қурбонлик **ўрнига** кетаётирман, деб кулаяпман, — деди. Сўнг наъра урди.

— Ул **ошиқи** сармастни дор остига келтирдилар.

Аввал **пиллапояни** ўпди, сўнг оёғини босди.

— Пиллапояни **нечун** ўпасан? — дедилар.

— Эранлар **меърожи** осилмоқдир? — деди.

— Бош **ёпинчигини** ечиб ташлади. Икки кўлини кўтариб, юзини қиблага қаратди. Муножот билан машғул бўлди...

Муборак кўлини кесдилар. Ҳаллож кулди.

— Нега кулдинг? — дедилар.

— Бу он сифат **қули** кесилмасинки, унинг билан ҳиммат бўркини Арш устидан **олиб**, бошимга кийдим. Оёғини кесдилар. Табасум қилди ва деди:

— Бу оёқ билан **дунё** сафарини қилар эдим, кесилса ғам эмас! Ҳиммат оёғим тургайки, унинг билан охират сафарини қилгайман. Кўлингиздан **келса** уни кесин! — деди. Икки кўлини тирсақларига қадар **қонга** булади ва қонни юзига сурди.

— Нечун **бундоқ** қиласан? — дедилар.

— Ишқ таҳоратини олдим.

Бу гал тилини **кесмоқчи** бўлдилар.

— Бир дам **сабр** айлангизки, муножот қилайин, — деди. Ва: « — Илоҳи! Бу **менга** қилинган раҳматни сенинг шариатинг ва буйруғинг **ўрнига** тушсин, деб қилмоқдалар. Илоҳи! Буларнинг гуноҳи йўқдур, **барчаларини** ёрлақагин ва умидларига етказ-

гин! Подшоҳо! Парвардигоро! Менинг қўл-оёқларимни кесган бўлсалар, Сенинг ризоинг учун ва Сенинг йўлингда кесгайлар. Илоҳи! Буларни бенасиб ва маҳрум қилмагин!» — деди.

Бу гал икки кўзини ўйдилар. Бир қанчаларга бу таъсир қилиб йиғлашди. Сўнг икки қулоғини кесдилар ва тошбўрон қилдилар. Сўнг нафасда «Шўро» сурасининг 18-оятини ўқиди.

Шом намози вақтида, қазо кунида, ризо майдонида Ҳусайин Мансур жон берди. Уни парча-парча қилдилар. Ҳар бир парчасидан овоз эшитилар эди: «Ҳақ, Ҳақ, Анал Ҳақ!...». Майдонда унинг бўлақларини ташлаб кетдилар. Эртаси куни келдилар. Майдон «Анал Ҳақ» садосига тўлган эди. Тириклигида бир жойдан чиққан «Анал Ҳақ» овози ҳар бир бўлагидан садо берар, эшитилар эди. Одамлар:

— Бунинг фитнаси аввалгисидан ошиб тушди, — дейишди. Энди унинг бўлақларини бир ерга тўплаб, ўт кўйдилар. Кулини кўкка совурдилар. Кулидан ҳам «Анал Ҳақ» садоси келар эди. Кулининг бир қисмини Дажла дарёсига сочдилар. Дажла устида ҳам «Анал Ҳақ» садоси тўлиб кетди. Ожиз ва ҳайрон қолдилар.

Ҳазрати Ҳусайн тириклигида ходимига топшириқ бериб, «Менинг кулимдан Дажла тошгай ва Бағдодни хароб қилгай», дарё тоша бошлаган заҳоти ҳирқамни сувга қарши тутгил деган эди. Филҳақиқат, шундоқ келганидан кейин тошаётган сув сокинланиб, сочилган кул ҳам хомуш қолди, йиғилиб бир ерга келди. Ўша кулни олиб, дафн қилдилар¹.

Ошиқ бўлсанг кўз ёшингни сочиб юргил,
Боязиддек дунё уқбин тефиб юргил,
Адҳам сифат тахту бахтдин кечиб юргил,
Ҳиммат берсанг дунё уқбин тебгум келур².

Ошиқлик ва ишқ ҳақидаги фалсафий фикрлар ўзбек адабиётида Аҳмад Яссавий ҳикматларидан бошланади. Унинг лирик қаҳрамони ҳам ошиқ, ҳам дарвеш, ҳам донишманд. Бу учта тушунча шоир ҳикматларида чамбарчас боғлиқ ҳолда келади. Мансур ишқ йўлида жон берган бўлса, Боязид кўзларидан қон тўкади, Адҳам эса тожу тахтдан воз кечади.

¹ Фаридиддин Аттор. Тазкират-ул-авлиё. Т., 1997, 136-137-бетлар;

² Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Т., 1992, 186-бет.

Адҳам сифат бу дунёдан кўнгул узгил,
Хирсу ҳаво такаббурни ўйин бузгул,
Муҳаббатни дарёсиға чўмуб юзгил,
Ҳақ жамолин кўрсатмаса зомин бўлай!³

Ҳақ ошиғи Адҳамнинг осмон қадар буюк ҳиммати ва унинг афсона, ривоятларига айланиб кетган саргузаштлари билан яқиндан ошно бўлмай туриб, ушбу ҳикматларнинг мағзини чақиш қийин.

«Тазкират ул-авлиё»да Иброҳим Адҳам ҳақида шундай нақл қилинади:

«... Аввал ҳолида у (Адҳам) Балх шаҳрининг подшоҳи бўлиб, қирқ нафар олтин қалқонли қули дабдаба билан унинг олдида борар, қирқ нафар ортида юрар эди. Бир кеча у саройда ётар экан, томнинг тепасидан бир дупурни пайқади. «Ул нимадир?» деб товуш берган эди, «Туяни қидиряпман», деган садо келди. «Туяни томнинг устидан қидирадими?» деган эди, жавоб келдики, «Эй ғофил, Аллоҳни атлас кўрпалар ичида қидирадиларми?!» деб. Бу сўзни эшитиши билан унинг жонига ўт тушди. Тонгга қадар ухлай олмади. Мутаассир бўлиб тахтига ўтирди. Аркони давлат ва қулла-ри келиб, қўл боғладилар, шу замон ҳайбатли бир зот эшикдан кириб келиб тахтининг ёнига борди. Бирон киши бирор сўз айта олмади. Тиллари тугилди. Иброҳим: «Кетгил бу сарой меникидир, сен телбамисанки, бу ёққа келдинг!» деган эди, ул зот: «Бул карвонсаройдур. Сендан олдин кимники эрди?» деди. «Отамники. Ундан олдин ҳам бобомники эди». «Улар не бўлдилар?» «Ўлдилар» деди, Иброҳим. Бунга жавобан: «Демак, менинг айтганимдек, бул сарой карвонсарой эмасмидирки, бириси келиб, бириси кетар?» деди ул зот.

Ўшал зот Хизр алайҳиссалом эди. Иброҳим ҳазратлари бу ҳолни кўргач, дарди зўрайди. Қарори қолмади. Таажжуб ичра: «Отларни ҳозирлангиз, овга кетамиз! Балки шунда тасалли топарман», деди. Саҳрога чиқдилар. У не қиларини билмас эди. Кезар экан, ўз сарой аҳлидан ажралди. Кетаётиб «Интибоҳ!» (огоҳ бўл, уйғон!) деган бир овозни эшитди. Эшитмагандек бўлиб кетаётган эди, яна «Интибоҳ!», дейилди. Буни эшитган замон дунёдан қўл тортди. Отини илгари сурди. Олдидан бир кийик чиққан эди, бирдан кийикни овлагиси келиб қолди. Аммо кийик тилга кириб: «Ё Ибро-

³ Ўша китоб, 187-бет.

ҳим! Ҳазрати Ҳақ таоло сени ов қилмоқ учун дунёга келтирди-ми? Бошқа ишинг йўқми?» деди.

Шу сўзларни эшитар экан, бир овоз келди: «Сен ов қилмоқ учун яратилмадинг». Бу сас уни титратди. Шавқи ортди. Кўзига малаклар кўринди. У йиғлай бошлади. Шу қадар йиғладики, кийимлари хўл бўлди. Жону дил билан насух тавбасини қилди. (Насух тавбаси — соф, холис ҳолда, қайта гуноҳ қилмаслик аҳди билан қилинган тавба).

Шу ҳолда кетар экан, ўз одамларидан бўлмиш бир чўпонга учради. Чўпоннинг телпаги ва чакмонини кийиб олиб, қўйларини унга бағишлаб юборди. Иброҳимнинг бу ҳолига малаклар назар қилар эдилар: «Подшоҳлик либосини ечиб, жаннат ва жамолуллоҳ ошиғи охират либосини кийди», дедилар. У Нишопурга келди. Бир ғорга кириб, тўққиз йил ибодат қилди. Ўшал ғор ҳамон «Иброҳим ғори» деб маъруфдир. У пайшанба кунлари ғордан чиқиб, Нишопурга ўтиш келтириб сотар, ярмини дарвешларга тортиқ қилиб, жума намозини ўқигач, ғорга қайтиб келиб, рўзасини тутар эди...»¹.

Эй мўминлар, тоат қилиб тоёнманглар,
Амонатдур азиз жонга инонманглар,
Ҳаром-хариш йиғмиш молга инонманглар,
Молларингни Қариш отлиғ йилон қилур.

Бу дунёга бино қўйган Қорун қани?
Даъво қилган Фиръавн била Ҳомон қани?
Вомиқ, Узро, Фарҳод, Ширин, Мажнун қани?
Қаҳр айласа бир лаҳзада яксон қилур².

Ушбу ҳикматлар замирига бутун бир тарих мужассамлашган, ҳаётлари афсона ва ривоятларга айланиб кетган анъанавий тим-солларнинг саргузаштлари муҳрланган. Дарҳақиқат, дунё бевафо, инсон умри ўткинчи. Очуннинг ташқи безакларига мафтун бўлиб, унга кўр-кўрона кўнгил бериш, мол-дунё тўплаш барча хатоликларнинг бошланишидир. Агар молу дунё одамни ўлимдан сақлаб қоладиган бўлса, унда чексиз бойликлар эгаси Қорун қани? Бутун ҳоқимият қўлида бўлган Фиръавн ёки унинг вазири Ҳомон қани? Йўқ, бу дунё на яхшига, на ёмонга вафо қилмайди, тақдирнинг аёвсизлиги олдида, мол-дунёга инонмоқ нодонлик ва гофилликдир. Пирӯ комилнинг ҳикматлари замирида ётган асо-

¹ Фариддин Аттор. Таъкират-ул-автиё. Т.. 1997, 22-23-бетлар.

² Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Т.. 1992, 97-бет.

сий фалсафа инсон боласини ганимат билиш, ўлимни англаш, ҳаётни маърифат билан қадрлаш, диёнат ва пок эътиқод билан яшамоқ лозим деган мантиқларни ўз ичига олади.

Муҳаббатни дарёсида гаввос бўлиб,
Маърифатни жавҳарини олғум келур,
Тариқатни майдонида парвоз қилиб,
Ул Тўбий(ни) дарахтига қўнғум келур.

Ул Тўбий(ни) дарахтини экса битмас,
Аллоҳ деган ошиқ қулдан тақсир келмас,
Чин ошиқ эран ҳаргиз йўлда қолмас,
Ошиқ бўлиб Аллоҳ ёдин айғум келур¹.

Шарқ адабиётида одатда шоирлар аъъанавий ташбеҳ орқали ёрнинг қоматини ҳаётда мавжуд сарв, аръар (қора арча, тоғ сарв дарахти) шамшодга қиёслашади. Баъзан эса диний китобларда тасвирланган афсонавий тўбо ва сидра дарахтларига ўхшатишади.

Ушбу ҳикматлар қаҳрамони эса тариқат майдонида парвоз қилар экан Тўбий дарахти устидан қўним топишни орзу қилади. У қандай дарахт эканки, экса битмайдиган, пиру комилнинг азалий орзусига айланган. Тўбо дарахти ҳақидаги диний афсонага қулоқ тутсақ ҳикматлар ғояси ҳам, шоирнинг муддаоиси ҳам ойдинлашади.

«... Расул салалаллоҳу алайҳи вассалламдан сўрадилар: «Тўбо дарахтини сифати қандоғдур?». Айдилар: «Ман ризвондин сўрдим. Айтиди: «Ё Расулуллоҳ, бир дарахтдурки, танаси тиллодин ва илди зи Аршдадур ва шохлари тамоми саккиз беҳиштни қасрлариға солингандур ва ҳар шоҳида етмиш минг хил мева бордур. Вақтеки, аҳли беҳиштдин бири хоҳласаки, андин бир мевани олғай, анда шох ўзи қуйи тушғай ва айтурки: «Эй Худони дўсти, мандин қайси мевани хоҳларсан, ул мазада бўлайин?». Ул кимарса айтур: «Фалон таъмни хоҳларман». Дарҳол ўша мазада бўлғай. Агар тановул этиб турганда бошқа таъмни хоҳласа, дарҳол ул мева ўшал таъмда бўлғай. Андоғки, асалдин ширинроқ ва мушқдин хушбўйроқ. Ва ул дарахтни ўртаси забаржаддин ва шохлари марвариддин ва ёқутдин, ул дарахтни чиққон туфроғи мушқу анбардин ва ани кўзғатадирғон шамоли раҳматдур. Машриқдан то мағриб ани бир барги остида қолур ва ҳар барги офтобдек тобон ва дурахшондур. Пайғамбари Худо салаллоҳу алайҳи вассаллам айдиларки: «Ул

¹ Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Т., 1992, 102-бет.

дарахти Тўбо ости мани жойимдур». Боз буюрдиларки: «Ул дарахт остида олти адад қаср кўрдумки, камоли равшанлиғидин кўрган одамни кўзи хира ва тийра бўлғай эрди. Айдим: «Бу қасрлар кимларгадур?». Ризвон айди: «Аввалгиси Ойишаи сиддиқа учундур, иккинчиси Имрони қизи Биби Марям разияоллоху анҳогадур, учунчиси Биби Сорагадурким, Ҳазрати Иброҳим алайҳиссаломни хотунларидур, тўртунчиси Биби Осия разияллоху анҳоғаким, Фиръавни хотини эрдилар. Бешинчиси Биби Фотима Заҳро разияллоху анҳоға, олтинчиси Биби Ҳадичаи Кубро разияллоху анҳоға». Ва бу дарахтни шохлари ҳар қаю мўъмин бандаларини хоналарида бўлғай ва ҳам ул дарахтни остида икки чашма бордур. Бирини Сал-Сабил дерлар ва бирини Кофур. Ва ҳам ани остида бир бўстон бордурким, аҳли беҳиштни тамошогоҳидур».

Хуллас, «Девон»даги ҳикматларнинг аксарияти диний афсона ва ривоятлар асосига қурилган. Бу эса шеърларнинг бадий мукамал бўлишини таъминлаб, таъсирчанлигини янада оширишга хизмат қилади.

«Девони ҳикмат»даги бир неча ғазални мустасно қилганда, девон мураббаъ шаклидаги шеърлардан ташкил топган. Бандлари тўрт мисрадан иборат шеър тури ўзбек халқ оғзаки ижодида, айниқса халқ кўшиқларида кенг тарқалган. Бандлари тўрт мисрадан иборат бўлган ҳикматлар асосан «а-а-а-б», «в-в-в-б» тарзида қофияланган ва кўпинча биринчи банддаги тўртинчи мисра кейинги бандларга нақорат бўлиб келади. Арузда яратилган айрим шеърларни ҳисобга олмаганда «Девони ҳикмат»даги аксарият шеърлар бармоқ вазнида ва бу ҳикматлар маълум бир куйга мувофиқ яратилган. Шунинг учун ҳам улар шайх ва муридлар, қаландарлар ва дарвешлар ҳамда халқ томонидан куйга солиб айтилган.

«Девони ҳикмат» шеърларида теран умуминсоний ғоялар содда ва раvon услубда талқин қилингани, поэтик жиҳатдан халқ кўшиқларига яқин бўлгани учун халқ оммаси орасига кенг тарқалиб кетган.

«Девони ҳикмат»да қадим-қадимдан давом этиб келган Шарқ донишмандлиги руҳи «Қуръони Карим» ва Пайғамбар ҳадисларининг ҳаётбахш нафаси уфуриб туради. Улуғ пир ўз даврининг энг муҳим ижтимоий ғояларини қаламга олади, оташин инсонпарвар мураббий сифатида одамлар орасидаги риё, нодонлик, худпарастлик, баъднафслик, эътиқодсизлик каби иллатларни панднасиҳат орқали бартараф этмоқчи бўлади. Ўз ҳикматларида Яратган Зотнинг севган бандалари — Пайғамбарлар, азиз-авлиёлар, Аллоҳ ошиқлари ҳаёти ҳақидаги ривоятларга мурожаат этиб ғофил

бандаларни улардан ўрناق олишга чорлайди. Илоҳий ишқ куйчиси, ҳақпараст ошиқ Аҳмад Яссавийнинг ўзининг ҳаёти ҳам халқ орасида афсона ва ривоятларга айланиб кетган. У ҳақда «Гавҳари хуштар ёхуд Аҳмад Яссавий» номли халқ достони ҳам яратилган.

Мавзу юзасидан саволлар:

1. Аҳмад Яссавий ҳикматларидаги анъанавий образлар ҳақида маълумот беринг.

2. Пайғамбаримиз билан боғлиқ қандай ривоятларни биласиз?

3. «Мадинада Муҳаммад, Туркистонда Хोजа Аҳмад» деган нақлни қандай изоҳлайсиз?

4. Чаҳорёрлар кимлар? Уларнинг мусулмон оламидаги хизматлари нимадан иборат?

5. Аҳмад Яссавий ҳикматларида номлари зикр этилган тасаввуф намояндalари кимлар?

6. Шоир нима мақсадда уларнинг ҳаёти ёки саргузаштларига мурожат қилади?

7. Аллоҳ ошиқлари (сўфийлар) номи билан боғлиқ қандай ривоятларни биласиз?

8. Уларнинг ҳаёти билан боғлиқ бўлган ривоятлар яна қайси асарлардан жой олган?

9. «Девони ҳикмат»да қандай ғоялар илғари сурилган?

10. Яссавий ҳикматларининг халқчиллигини таъминлаган асосий воситалар нималардан иборат?

Адабиётлар:

1. Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1992.

2. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш жилдлик. 1-жилд. Т., 1977.

3. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. Т., 1976.

4. И.Ҳаққулов. Тасаввуф ва шеърят. Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1991.

5. Фаридиддин Аттор. Тазкиратул-авлиё. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти. Т., 1997.

6. Ҳ.Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. «Шарқ» матбаа акциадорлик компанияси нашриёти, Т.: 2004.

7. Ҳ.Караматов. Қуръон ва ўзбек адабиёти. «Фан», Т.: 1993.

* * *

«ҚИССАСИ РАБҒУЗИЙ» ВА ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ

«Қиссаси Рабғузий» ўзбек адабиёти тарихида дастлабки насрий асар намунаси сифатида ҳам, юксак ахлоқий-таълимий ғояларни тарғиб қилувчи бадиий ёдгорлик сифатида ҳам муҳим қимматга эга. Асар содда ва равон халқ тилига яқин оҳанг ва услубда яратилган. Шу билан бир қаторда унда туркий ва бошқа халқларнинг айрим расм-русумлари ва одатлари ҳам муаллиф назаридан четда қолмаган: «Рум вилоятининг одати бор, тевалари чалиқлиқ (шўх), бурундуклатмасалар янги тушган келинларни келтуруб ун тузуб йирлайтурлар. Тевалар уларнинг овозларига хушланиб, ўзлариндин кечарлар — иликка илинурлар».

Ёки: «Халқ орасинда расм бор, дўст-дўстга сафар қилиб ёнар бўлса бир ҳады, яъни бўлак ола берурлар». Асардаги инсонларни ўзаро тўғри муносабатларда бўлишга, бир-бирларига нисбатан жабр — зулм қилмасликка, ноҳақ қон тўкмасликка ундовчи ўғитлари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас; «Маъсиятдин йиғилинг, халқ орасида кўни ҳукм қилинг, куч қилманг, зино қилманг, қон тўкманг, хиёнат қилманг».

«Қиссаси Рабғузий» ўзига хос бетакрор бадиий хусусиятлари билан ҳам ажралиб туради. Асарда турли мазмундаги қиссалар, маърифий дидактик аҳамиятга эга бўлган ҳикоятлар, латифалар юксак бадиий маҳорат билан яратилган бўлиб, ҳикоятларнинг тарихий илдизи бир томондан Тавротга, Куръонга ва Шарқ адабиётида кенг тарқалган нақл ва ривоятларга бориб тақалса, иккинчи томондан, туркий халқлар ижоди билан боғлиқ афсона ва ривоятларга боғланади.

Муаллиф ўз асарида халқ ижодидаги адабий тимсоллардан, насрий жанрлардан, илғор ғоялардан, инсонпарварлик руҳидан маҳорат билан фойдаланган.

«Қиссаси Рабғузий» асосан, пайғамбарлар ҳаёти билан боғлиқ воқеа ҳодисаларни бадиий лавҳалар воситасида ифодалаган ранг — баранг қиссалардан ташкил топган. Ушбу қиссаларнинг замирига халқ оғзаки ижодида мавжуд бўлган кўплаб ҳикоят ва ривоятларнинг мазмуни сингдирилган.

Шу ўринда қисса жанри ва унинг ўзига хос хусусиятлари, халқ қиссачилиги ҳақида тўхталиб ўтиш лозим.

Ўзбек классик адабиётида воқеий ҳодиса ёки афсонавий воқеалар баён қилинган эпик асарлар қисса деб юритилган. Унинг ҳикоят, ривоят шаклидаги кўринишлари ҳам мавжуд бўлган. Қиссаларга халқ оғзаки ижодида маълум ва машҳур бўлган ҳикоят ва ривоятлар, ҳикмат ва латифалар ҳам асос қилиб олинган. Қиссалар мавзу кўламига кўра турли хил бўлади. Чунончи, маълум тарихий шахслар ҳаёти билан боғлиқ бўлган қиссалар ёки маълум амир-уламо ёки ўз даврининг таниқли инсонлари тақдири баён қилинган қиссалар. Шунингдек, кароматпеша пиру авлиёлар, пайғамбарлар ҳақида ҳам кўплаб қиссалар яратилган.

Ўзбек адабиёти тарихида пайғамбарлар сулоласига бағишланган қатор асарлар мавжудки, уларнинг ҳар қайсиси ўзига хос, шу билан бирга умумий бир мавзуга бағишланганлиги билан муштаракликка эга. Бу асарларнинг ҳар бири ислом тарихини тарғиб қилиш билан бир қаторда улуғ зотлар образлари орқали юксак инсоний фазилатларни тараннум этиш учун ҳам хизмат қилиб келган. Шулар жумласига Рабғузийнинг «Қиссасул-анбиё», Сўфи Оллоёрнинг «Сабот ул-ожизийн», Машрабнинг «Мабдаъ ун-нур», Ҳувайдонинг «Роҳати дил» ва Собир Сайқалийнинг «Қиссаи Сайқалий» асарларини киритиш мумкин.

Қисса ўз мазмун моҳиятига кўра маълум бир мақсадга йўналтирилган, маълум бир маънавий-ижтимоий ғояларни илгари суришга қаратилган, ўз бадий қонуниятларига эга йирик эпик асар саналади. Бундай асарларда қиссадан ҳисса чиқарилади ва фикрлар шеърий парча ёки байтлар орқали янада ишонарли қилиб тасдиқланади. Мазкур шеърий парчалар одатда ҳикматлар билан йўғрилган бўлади.

Қисса ёзувчи ёки айтувчилар «қиссанавис», «қиссасоз», «қиссагўй» деб юритилган. Бироқ, қисса, аввало халқ оғзаки ижоди намунаси эканлигини ҳам унутмаслик керак. Оғзаки адабиёт илк шаклланган даврлардан бошлаб халқ қиссачилиги юзага келган. Ёзма адабиёт вужудга келиши билан қиссаларнинг ёзма кўринишлари ҳам яратила бошланди. Бундай қиссаларга эса халқ орасида кенг тарқалган афсона, ривоят ва ҳикоятлар муҳим омил бўлиб хизмат қилган.

Ўзбек мумтоз қиссачилигида халқ оғзаки ижодининг бевосита таъсири сезилиб туради. Буни қиссаларнинг тили ва услубида, бадий ифодасида кузатишимиз мумкин.

«Қиссаси Рабғузий» асаридан ўрин олган қиссалар бадииятида ҳам халқ оғзаки ижоди мотивлари ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Рабғузий асар баёнида халқ ижодига хос бир қанча бадий хусусиятлардан моҳирлик билан фойдаланган. Қиссалар асосан, пайгамбарларга, уларнинг сифатлари, алоҳида хусусиятларини таърифлашга қаратилган. Муаллиф ҳар бир қисса аввалида пайгамбарнинг сифатини баён қилади ва ўша пайгамбар ҳаёти билан боғлиқ бўлган ҳодисаларни ёритувчи шеърини парчалар келтиради. Кейин эса насрда қиссанинг асосий мазмуни бошланади. Бу мазмун таркибида бир-бири билан боғлиқ халқ ижодига алоқадор бир қанча ривоят ва ҳикоятлар ёритиб берилади. Шу жиҳатдан Юсуф, Сулаймон пайгамбар, Луқмони Ҳаким тўғрисидаги қиссалар жуда характерлидир. Фикримизнинг изоҳи сифатида Сулаймон ҳақидаги қисса мазмунига эътибор қилайлик:

Подшоҳлик Сулаймонга отаси Довуд пайгамбардан мерос қолади. Сулаймоннинг подшоҳлиги ниҳоятда юксак эди. Нақл борки, Ҳазрати Довуд Сулаймонни тахтга чиқариб халққа халифа қилади. Гўё худо фармони билан у жами ҳайвоноту паррандаларнинг тилини билади. Сулаймон кеча кундуз муножот қилиб, худодан менга ҳеч кимда бўлмаган мулк бергин, дея сўрайди. Сулаймон Мағрибдан Машрикқача подшоҳ бўлади, деуу пари, инсу жинслар унинг фармонида эди.

Мана шу қиссанинг таркибида Сулаймон билан боғлиқ қатор мустақил мазмундаги ҳикоятлар келтирилади. Жумладан, бир ҳикоятда шундай дейилади: Бир кунни Ҳазрат Сулаймон бойқушдан сўради, нима учун доим вайроналиғ ерни хоҳлайсан? Бойқуш айтдики, мани бу оламдаги меросимдир. Яна айтдики, на учун халқ орасида юрмайсан, айтдики, одам фарзандлари бир-бирига қиладиган зулмдан қўрқаман.

Сулаймон ва қаринчқа, Сулаймон ва Билқис каби ҳикоятларда биринчи навбатда Сулаймон пайгамбар тўғрисида эмас, кўпроқ подшоҳ Сулаймон тўғрисида гап бораётгандек туюлади. Сулаймоннинг пайгамбар сифатидаги каромати деярли кўзга ташланмайди.

Сулаймоннинг подшоҳлик шавкати, дабдабаси худди халқ эртак ва дostonларидаги адолатли подшоҳлар тасвирига ўхшайди. Муаллиф шунчаки баён қилмай, балки муболаға, жонлантириш каби бадий тасвир воситаларини қўллайди, асар бадииятига сайқал беради.

Шунингдек, Сулаймоннинг номози бомдоддан намози шомгача эл билан мамлакат ишининг маслаҳатини қилиши, фақат тахтга ўтирганда шоҳона кийим кийиб қолган пайтда оддий кийимда юриши, ўзи саваб ва занбил тўқиб сотиши, халққа ҳар куни овқат тортиши каби хусусиятлар ҳам уни, эртақлардаги саҳий, одил, раиятпарвар подшоҳлар образига яқинлаштиради. Шундай ҳолни Довуд пайғамбар қиссаси баёнида ҳам кўраимиз. Довуднинг шон-шавкати андоғ эрдикки, бир неча киши посбонликда ётар эди. Кечалари ўзи ҳеч кимга билдирмай кўчаларда юриб учраган кишидан подшоҳларинг яхшими, деб аҳвол сўрарди. Бир кеча бир қария айтдики, шоҳимиз яхши, аммо элнинг ҳаққини ейди. Шундан сўнг Довуд худога илтижо қилиб, бир хунар сўрайди. Худо унга темирчилик хунарини беради. Темир Довуд кўлида мумдек эрир эди. Довуд вақтининг бир қисмида ибодат қилиб, иккинчи қисмида ҳалол ризқ учун меҳнатга кўл урар, учинчисида подшоҳлик қилар эди.

Қиссада халқ ижодиётига хос ҳалол меҳнатни улуғлаш мотиви асосий ўрин тутади. Довуд пайғамбар тўғрисидаги қисса ҳам бир қанча ҳикоятлардан ташкил топган.

«Қиссаси Рабғузий»даги қиссаларнинг кўпчилиги композицион қурилиши нуқтаи назаридан ҳикоя ичида ҳикоя қолипида тузилган. Яъни умумий қисса ичида унинг мазмунини тўлдириб, бойитиб турувчи бир қанча мустақил сюжетли ҳикоялар ҳам келтирилади. Бу ҳикоялар ягона қолипловчи ҳикоя мазмунига сингдирилади. Жумладан, юқорида кузатганимиздек, Ҳазрати Довуд ҳақидаги қисса таркибидан турли мазмундаги ҳикоятлар ўрин олган. Уларда асосан, ҳалоллик, меҳнатсеварлик, инсонпарварлик ғоялари илгари сурилган. Масалан, бир ҳикояда инсон қалби, кўнгил дунёси билан боғлиқ ибратли воқеа тасвирланади:

Довуд пайғамбар бир хотинни ёқтириб қолади. Унинг эрини урушга юборади. Мақсад, у ўлса хотинига уйланиш эди. Шундай бўлади ҳам. Хотин агар ўғил кўрсам подшоҳлигини бераман, деган шарт билан Довудга тегади. Бир кун икки ака-ука келиб Довудга арз қилади. Бири айтади: биз ака-укамиз, акамнинг тўқсон тўққизта совлиқ қўйи бор, менинг битта қўйим бор эди, уни ҳам тортиб олди.

Довуд айтадики, менинг замонамда киши кишига шундай зулм қиладими, буни қандай изоҳлайсан дейди, Довуд ўз саволига шундай жавоб эшитди: «Сиз ўзингиз тўқсон тўққизта хотинингиз

бўлатуриб, уларнинг устига Урёни газотга юбориб, ўлдириб, хотинини олдингиз, бундай зиёда зулм бўладими?» Довуд англаса улар фаришталар экан. Довуд ўзининг осий бўлганидан хабар топиб худога нола қилади. Сахрога чиқиб эртаю — кеч кўз ёш тўкади. Кўзидан оққан ёшига атрофида гиёҳлар ўсиб, Довуд орасида кўринмай қолади. Инсон суратидаги фаришталар томонидан унинг хотин масаласида қилган иши адолатсизлик, зулм эканлиги таъкидланади. Ҳатто пайғамбардек зот ҳам гуноҳлардан ҳоли эмаслиги кўрсатилади. Бундай ҳол фақат Довуд ёки Сулаймон тўғрисидаги қиссалардагина эмас, бошқа қиссаларда ҳам учрайди.

Маълумки, халқ оғзаки ижодида ёки ёзма адабиёт намуналарининг кўпида ёмон хулқ-одатлар қаттиқ қораланади, фош этилади ва асар охирида бундай шахслар ё жазоланади, ёки адолатга юз ўгиради. Бу қиссаларда эса гап пайғамбарлар устида бораётганлиги учун уларнинг осийликка йўл қўйганлари бирор мўъжиза, ё фаришта, ёки Жаброил орқали огоҳлантирилади. Улар гуноҳи кўп тоат ибодат қилиб, худога тавба қилгач кечирилади.

«Қиссаси Рабғузий» ҳикоятларига назар ташлар эканмиз, уларда ранг — баранг образларнинг мавжудлигини кўрамиз. Рабғузий халқ оғзаки ижоди намуналарига суянган ҳолда, турли — туман образлар яратади. Чунончи, эртақларга хос деуу парилар, инсу жинслар, турли табиат жонзотлари, (чумоли, қалдирғоч, ари, булбул ва бошқалар) фаройиб хусусиятли инсонлар тасвири бадий воқиталар ёрдамида образ даражасига кўтарилган.

«Қиссаси Рабғузий»даги ҳикоятларда баъзи персонажлар тасвирида халқ оғзаки ижодининг таъсири кучли сезилади. Масалан, Амалқа қабиласи одамларини тасвирлашда муаллиф халқ ижодида кенг тарқалган ўта кучли муболаға санъатини моҳирлик билан қўллайди:

Амолқа қабиласининг одамлари узун бўйлик, бўйи уч юз қарич, кўкси етти қарич эди. Бани Исроил уларга ўн иккита бакуват, баланд бўйлик кишилардан элчи юборади. Улар анча юриб бир кишининг боғига кириб узум еб турса, эгаси келиб қолади. Уларни тутиб олтитасини бир енгига, яна олтитасини бошқа бир енгига солиб, подшоҳга олиб бориб, енгини ерга қоқади. У ердагилар ҳайрон бўлиб, бу нечук қўллик аёқлик қуртлар деб кафтларига олиб томоша қиладилар. Ёки Мусо пайғамбарнинг ҳассаси ерга санчилса, мевали дарахт, душманга қарши катта илон, дарёга кўприк бўлиш каби хусусиятларга эга. Қиссада албатта, бу худо-

нинг пайғамбарларга ато этган илоҳий каромати билан боғлиқ, лекин халқ оғзаки ижоди асарларида бундай сеҳрли нарсалар, ҳодисалар тасвири жуда кўплаб мавжудки, бундай сеҳрли ҳодисалар ҳам ўқувчига худди ана шу эртақлардаги тасвир таассуротини беради.

Юқорида ҳикоятлар мисолида кузатганимиздек, қиссаларда фольклор учун характерли бўлган ва умуман, Шарқ адабиётига хос муболаға тасвири кўп учрайди.

Масалан, Юсуфнинг акаларидан бири Яхудо наъра тортганда Миср халқи ҳушсиз йиқиларди. Ёки Овж бин Ануқнинг тасвири-ни кўрайлик. У одам алайҳиссаломнинг қизи (Ануқ)нинг ўғли Нуҳ даврида яшаган. Унинг икки оёғи ораси бир кунчалик йўл эди, дарёлардан қўли билан катта балиқларни тутиб, офтобда пишириб ер эди. Тўфон унинг тиззасидан юқори чиқмасди, агар бирор кент аҳолиси аччиғини чиқарса, бир оёғини кентнинг бу бошига, иккинчисини у бошига қўйса, кент аҳли кўмилиб қолар, юз ботмон таом наҳорлик бўлмас эди. Бир ривоятда айтилишича, Авж бин Ануқ дарё лабида оёғини нариги қирғоққа қўйиб ўтирганида Азроил жонини олган, оёқ суяги кўприк бўлиб қолган, бир неча йилдан кейин унинг икки бошини тешиб ичидан карвон ўтадиган йўл бўлган экан.

Асардаги «Нуҳ тўфони» қиссаси эса бундан ҳам қизиқарлидир. Ҳикоятдаги арининг гўнғиллаши, қалдирғочнинг одамлар орасида бўлиши, илоннинг қурбақага ўчлиги булар ҳаётий ҳодисалардир. Шу билан бирга улар ҳақидаги ҳикоятлар ўқувчини зериктирмайдиган, қизиқарли фольклор намунасининг ўзгинасидир.

«Қиссаси Рабғузий» асарини кузатар эканмиз унинг таркибидаги қиссалар замирида афсоналар мавжудлигини кўраимиз. Рабғузий пайғамбарлар ҳақидаги халқ орасида кенг тарқалган афсоналарни қайта ишлаб, уларни бадиий мукамал даражага кўтарган.

Афсоналарда қадим замонларда яшаган ажлодларимиз ўзларига ҳомий деб ҳисоблаган шахсларни улуғлаганлар ва шу билан ўз диний эътиқодларини ҳам намоён этганлар. Масалан, халқимизда ҳар бир инсоннинг тақдири тангри томонидан белгиланган бўлади, аммо инсон ҳатти-ҳаракати, нияти билан ўз қисматини ўзгартириши мумкин деган тушунчалар бор. Асарда шу фикрни тасдиқлаш учун қуйидаги афсона келтирилади.

«Мусо кунлардан бир уни тангри Таоло олдиға кетаётганида, йўлда оёқ қўли йўқ мажруҳ бир одамни кўрибди. Одам ундан ўзи-

нинг тақдирига жаннат ёки дўзах ёзилганини билиб беришни сўрабди:

Тангри пайгамбарга: «У одамнинг охирги жойи дўзах бўлади. Чунки умр бўйи уни емак — ичмакка муҳтож қилмадим, аммо бирон марта «Худога шукур» демади, — дебди. Мусо пайгамбар қайтишида ҳалиги одам ундан жавоб кутибди. Пайгамбар бор гапни айтибди. Шунда ҳалиги одам: «Бўлмаса яратган эгамга айт, мен ўлганимда танамни шунақа катта қилиб юборсинки, бошқа ҳеч кимга дўзахдан жой қолмасин, — дебди. Ана шу гапдан кейин бечора банда жаннати бўлган экан.

«Қиссаси Рабғузий»да ўз даври адабий-бадий анъаналари талабига кўра, сажъ санъати ҳам ўрни билан истифода этилган. Айниқса бу нарса асарнинг анъанавий кириш қисмида яққол кўзга ташланади: «Аммо баъд бу китобни тузган, тоат йўлида тизган, маъсият ябонин кезган, оз озуглиғ, кўп ёзуғлиқ Робот ўғузининг қозиси Бурхониддин ўғли Носириддин ... андоғ айтур ... беклар улуғи, йигитлар ориғи, улуғ отлиғ, ориғ зотлиғ, яхши қилиғли, мўғул синлиғ, мусулмон динлиғ, одамлар инончи, мўминлар қувончи, ҳиммати адиз, ақли тенгиз бекимиз Носириддин Туқбуғо ... торих секкиз юз тўққизинда ит йили қосид битидиким, анинг учун пайгамбарлар қиссаларига ғоят рағбатимиз бор...»

Бу ўринда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, ўз даврининг ўқимишли кишиси бўлган Рабғузий ёзма ва оғзаки насрга хос услубий анъанани пухта эгаллаган. Маълумки сажъ санъати ўзбек халқ эртаклари ва дostonларининг бадий компонентларидан бирини ташкил қилади. Кўпгина халқ эртаклари ва дostonларининг зачин — бошламаси сажъланган сатрларда ифодаланади. (Ўзбек оғзаки ва ёзма адабиётида истифода қилинадиган сажъ ва унинг ўзига хос хусусиятлари проф: Б.Саримсоқов томонидан батафсил таҳлил қилинган¹). Рабғузий қўллаган сажъ ўз характери жиҳатидан жуда ҳам мукамал бўлиб, сажъланган ҳар бир сўз у ёки бу шахс сифатларини очиб беришга хизмат қилган.

«Қиссаси Рабғузий»да «эмоқ тўлиқсиз феълининг тусланган шакли баёнда жуда ҳам кўп қўлланган. У ўз характери жиҳатидан икки хил услубни ўзида мужассамлаштирган. Биринчи хил услуб сажъланмаган сўзлардан кейин такрорланиб келувчи, предикативликни (қесим бўлиб келадиган) таъминловчи фольклорга хос куртак сажъланиш характерига эга бўлган услуб. Бу услуб кўпроқ

¹ Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ. Т., «Фан», 1978.

халқ оғзаки ижодига хос бўлиб, Рабғузий бундан персонажлар хатти-ҳаракатини баён қилишда фойдаланган. Масалан, «Ҳикоятда дебдурларким, Авж тўфонда ҳалок бўлмади, ул нодир эмас эрди, ани хотуни йўқ эрди, дарёлар ёқасида, чангаллар орасида юрур эрди».

Иккинчи услуб — асосан ёзма адабиётга хос баён услуби бўлиб унда «эмоқ» тўлиқсиз феълнинг тусланган шакли кўпроқ сажъланган сўзлардан кейин келиб, оддий такрор сифатида фақат предикативликни шакллантирган: «Намруд қирқ йил бу балоға гирифтор бўлди, ҳар ким ани олдиға келса, бошиға бир тўқмоқ уриб ўлтирур эрди, дарди андин паст бўлур эрди».

Биринчи хил услубда равонлик, ритмиклик куртак сажъ вази-фасидаги «эмоқ» феъли орқали юзага чиқса, иккинчи хил услубда равонлик ва ритмиклик такрорланиб келувчи тўлиқсиз феъл олдидаги сажъланувчи сўзлар воситасида юзага чиқади.

Айрим тасвирларда ҳар икки хил услуб аралаш қўлланганини кўрамиз. Агар бир кимарса юзлариға боқса, тоқат қилиб туролмас эди, қайси таомни есалар, оқ ё қизил бўғизларидан ўтканда кўринур эрди, юзларини рангидин шақоликун — нуъмон деган гул уёлур эрди. Икки чеккаларида қирқ ўрум сочлари бор эрди: йигирма ўнгда, йигирмаси чапда эрди. Ушбу сочларидин мушку анбар бўй олур эрди, хушхуйлиқларидан халойиқларни думоғи муаттар бўлур эрди...».

Шундай қилиб, Носириддин Бурхониддин ўғли Рабғузий «Қиссаси Рабғузий»да фольклордаги анъанавий образлардан, бадий тасвир усули ва услубидан маҳорат билан фойдаланган. Бу эса асарнинг бадий мукамал ва таъсирчан бўлишини таъминлаган омиллардан биридир.

Маъзу юзасидан саволлар:

1. «Қиссаси Рабғузий» қандай услубда ёзилган?
2. «Қиссаси Рабғузий» ҳикоятлари яна қайси манбаларда учрайди?
3. Рабғузий қиссаларининг фольклор вариантлари ҳақида маълумот беринг.
4. Рабғузий қиссаларидан қайсилари ҳикоя ичида ҳикоя усулида ёзилган?
5. Ҳикоя ичида ҳикоя усулида яратилган яна қандай асарларни биласиз?
6. Рабғузий қиссаларида халқ оғзаки ижодининг таъсири қайси ўринларда кўринади?
7. «Қиссаси Рабғузий»нинг қайси ҳикоятлари ўткир муболаға ва чексиз ҳаёлот асосида яратилган?
8. «Қиссаси Рабғузий»даги сажъ санъатининг аҳамияти ҳақида гапиринг.

Адабиётлар:

1. Носируддин Бурхонуддин Рабгузий. Қиссаси Рабгузий. «Ёзувчи», Т., 1-2-китоб. 1990-1991.
2. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. «Ўқитувчи», Т., 1976.
3. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш жилдлик. 1-китоб. Т., 1977.
4. Ҳолид Расул. Гўзаллик ва олийжаноблик қиссаси. Мангу булоқлар. Т., 1986.
5. Асотирлар ва ривоятлар. «Ёзувчи», Т., 1993.
6. Ипак йўли афсоналари. «Фан», Т., 1993.

* * *

«ЮСУФ ВА ЗУЛАЙҲО» ДОСТОНИДА ФОЛЬКЛОР МОТИВЛАРИ

Ўзбек адабиётида шоир Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайҳо» достони муҳим ўрин тутади. Достон ўзининг сюжети, тили, бадиий воситалари жиҳатидан халқ ижодига анча яқин туради. Адабиётшунос олим Н.Маллаев масаланинг мана шу томонига эътиборни қаратиб шундай дейди: «Халқ оғзаки ижоди Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайҳо» достони учун маънавий ва бадиий манбалардан бири бўлди, унинг гоёвий-бадиий қимматини, халқчиллик руҳини оширди»¹.

«Юсуф ва Зулайҳо» достонида энг аввало кўзга ташланадиган фольклор мотивларидан бири туш эпизодининг ўрин эгаллашидир. Достоннинг бир неча ўринларида Юсуф ва Зулайҳо, Яъқуб, Малики Тожир каби образлар фаолиятида кароматли туш кўриш билан боғлиқ воқеалар асосий ўрин тутади. Фольклор асарларида тушда бир-бирини кўриб севги дардига мубтало бўлиш, ўз ёрини излаш, оғир синов ва машаққатлардан сўнг висолга етиб бахтли бўлиш асосий усуллардан ҳисобланади. Туш эпизодларида бир-бирларидан бутунлай беҳабар, бир-бирини танимайдиган йигит ва қиз учрашади. Қаҳрамоннинг бутун машаққатли саргузашти мана шу учрашувдан бошланади.

Ошиқ ва маъшуқа қалбида муҳаббат ҳисларини уйғотиш, уларнинг тақдирини бир-бирига боғлаш ва уларни балою офатлардан сақлаш кўпинча илоҳий кучлар (Аллоҳ таоло, Ҳазрати Хизр, Ҳазрати Али) амри билан амалга ошади. Бу ҳақда атоқли фольклоршунослар В.Жирмунский ва Ҳ.Зарифовларнинг билдирган фикрлари диққатга сазовордир: «Кўпинча, севишганлар бир пайтнинг ўзида, бир-бирини билмаган ҳолда тушларида учрашадилар. Бу мавзунинг муслмонлар вариантыда эса, улар илоҳий кучлар Хизр, Али, Чилтон ва бошқалар амри билан тушларида унаштириб кўйилади»².

Ҳақиқатдан ҳам, «Алпомиш», «Гўрўғли», «Кунтуғмиш» каби достонларда ушбу мотив билан боғлиқ бўлган воқеаларнинг бади-

¹ Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. Т., 341-бет.

² Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947, стр. 333.

ий ифодасини кўрамиз. Масалан, «Алпомиш» достонида Алпомиш, Барчин ва Қоражон учаласи бир вақтнинг ўзида бир-бири билан алоқадор, келажакда юз берадиган хайрли воқеалардан дарак берувчи туш кўрадилар. Достонда туш лавҳаси шундай тасвирланган: «Алпомиш чўпонларнинг қўшхонасида ухлаб ётди. Кечаси файзи саҳар вақтига етди, саҳар вақти чўпонларнинг қўшхонасида ётиб бир туш кўрди. Излаб бораётган Барчин ёри, бул ҳам, баҳмал ўтовда ётиб, субҳи содиқ тўққан вақтда бир туш кўрди. Кашал ғорида, тўқсон қалмоқнинг ичида Қоражон алп ҳам бир туш кўрди. Учовининг туши олдин-кейин, дўғилиш кўрди. Аввал Алпомишнинг туши: Бир қусармас пири тушида бу сўзларни айтиб билдирди:

Ҳакимбек кирганда ўн тўрт ёшига,
Меҳмон бўлди чўпонларнинг қўшида.
Ул кечаси файзи саҳар бўлганда,
Расули Худони кўрди тушида.
Маст уйқуда ётиб эди бу шумқор,
Ғафлатдан кўзини очди Искандар,
Кўзига кўринди Расул пайғамбар,
Бу сўзларни Расул пайғамбар айтди:
«Адашган умматим шафқат дорингман,
Таниб қолгин, Расул пайғамбарингни,
Умматларим мудом йўлга солурман».
Бу сўзларни эшитиб Ҳаким шу замон:
«Пайғамбарим оху зоримни,
Сабил қилмам элда кирдикоримни,
Ҳали ололмайман Барчин ёримни,
Кўролмадим Шоҳмардон пиримни».
«Ғам ема, умматим, — деди пайғамбар, —
Остида дулдули, белда зулфиқор,
Жиловида Бобо Қамбар жиловдор,
Ғамингда отланди Шоҳимардон пирлар,
Ғайратингдан бўзлаб кетар қалмоқлар,
Ҳеч ким бўлмас сенинг билан баробар,
Сенга тақдир қилди Барчин зулфакдор».
Бу сўзни эшитди ётган Искандар,
«Раҳм айлаб юборди ҳол қилган жаббор,
Ҳамма пирлар бўлди сенга мадаккор,
Кўнглимдан кетади бир зарра губор»,
Бу сўзларни айтиб Расул пайғамбар...!

¹ Алпомиш. Айтувчи: Фозил Йўлдош. «Шарқ», Т., 1998, 99-бет.

Оғир вазиятда қолган Алпомишни пайғамбар ва азиз-авлиёларнинг руҳи қўлаб-қувватлаши, ёри Барчинга эришувида мадаккор бўлиши унинг тушида аён бўлади.

«Кунтуғмиш» достонида эса қаҳрамонлар бир-бирини тушида кўриб севиб қолади:

«Кунлардан бир кун Холбека ноз уйқуда ётиб эди, бир туш кўрди: Кунтуғмиш билан бир-бировига сўз қотиб, Холбека сўради: «Сен кимсан, жой манзилинг қайда, отинг ким». Полвон айтди: «Отим Кунтуғмиш, Дўрмон элининг полвони бўламан. Сен кимсан, отинг ким, юртинг қаерда?»

Холбека айтди: «Отим Холбека, отамнинг оти Шоир вазир, юртим шаҳри Зангар». Иккови тушида бир-бири билан топишиб, йигитнинг узугини Холбека, Холбеканинг узугини Кунтуғмиш олиб қўлига солди. Туш шу ерга етганда уйғонди»¹.

Дурбек достонида ҳам Юсуф ва Зулайҳо бир-бирларини тушида кўриб танишадилар. Достонда туш лавҳаси шундай тасвирланган:

Деди Зулайҳо: — Ким сен? Аё гул бадан,
Менга де, отинг не дурур, қайдасен?
Қайда тилай йўқласам охир сени,
Мунда топарсен, чу тиласанг мени.
Дедики: — Юсуфтур отим, гул узор,
Мен эрурам Миср элида шаҳриёр.
Бизга фалак қилғусидир кўп жафо,
Чеккумиз, э дўст, бу сенсиз бало.
Меҳнату дарду, аламу, ранжу, ғам,
Еткусидур мунча бало дам-бадам².

Тушда Юсуфнинг башорат қилганидек, Зулайҳо Юсуфга эришиш учун кўп азоб уқубатлар чекади. Унинг севганим деб ўйлагани бошқа киши бўлиб чиқади. Лекин Зулайҳо тақдирга тан бериб кета олмайди. Юсуфга эришгунча кўп машаққатларга дучор бўлади, маломатларга бардош беради.

Ана шу туш воситасида пайдо бўган муҳаббат дарди сюжет воқеаларининг ривожланиб кетишига сабаб бўлади.

Халқ орасида тушни таъбир қилиш, яхши ёки ёмонга йўйиш одатлари мавжуд. «Юсуф ва Зулайҳо» достонининг қаҳрамони,

¹ Ўзбек халқ достонлари. I том.

² Дурбек. Юсуф ва Зулайҳо. 52-бет.

тенгсиз гўзаллик тимсоли Юсуф туш таъбир қилувчи башоратгўй муаббир ҳамдир. Бу хусусият унга Тангри Таолонинг инояти билан берилган. Юсуфдаги бу алоҳида белги ҳақида «Қиссаси Рабгузий»да шундай ҳикоя қилинади: «Савол: Туш таъбирин зиндонда нетак билди? Жавоб: Мавло, аzza ва жалла, Жаброил алайҳиссаломни изу берди. Юсуф намоз қилиб ўлтурурда узумга менгзар мева келтурди. Юсуфнинг эрни уза қўйди. У мева эриди, қамуф томирлариға ёйилди. Тушлар таъбирин онинг бирла билди»¹.

Асар воқеалари давомида Юсуфнинг Миср подшоши, унинг вазирлари Соқи ва Ҳаббоз тушлари таъбирларини тўғри айтиб бериш билан боғлиқ воқеалар қизиқарли тасвирланган.

Халқ оғзаки ижоди асарларида ёш гўдакнинг ниҳоятда тез ўсиши, беқийёс кучга эга бўиши, ҳатто баъзан гапира олиши каби мўъжизаларга дуч келамиз. Шунингдек, халқ тасавурида ёш гўдак пок, самимий, гуноҳлардан холи, шунинг учун у нима гапирган бўлса, ҳаммаси тўғри, у ҳақ.

«Юсуф ва Зулайҳо» достонида Юсуфнинг поклиги, ўз хожасига садоқати, ҳақиқатни юзага чиқариш учун ҳам олти ойлик гўдакнинг тилга кириши халқ ижодининг таъсири натижасидир.

Эртак ва дostonларда ҳайвонларнинг тилга кириши кўп учрайди. «Юсуф ва Зулайҳо» достонида ҳам мана шундай ҳолатларни кузатиш мумкин. Юсуфнинг акалари унга хиёнат қилиб, чоҳга ташлаб кетадилар ва отасига укамизни бўри еб кетди, деб ёлғон гапиришади. Аммо бу ёлғонга чидаёлмаган бўри тилга киради ва ўзининг бегуноҳлигини айтади:

— Мен емадим Юсуфи сидиқни,
Сенга де олмон доғи таҳқиқни. (20)

Халқ фантазияси, хаёлот олами бепоендир. У истаган восита орқали ўз илғор ғояларини, қарашларини, армонли орзуларини акс эттира олади. Дostonда тасвирланган Мешом билан оғалари ўртасидаги кураш эпизоди Юсуфнинг қадим замонлардан ер узра ётган, ҳеч ким силжита олмайдиган улкан тошни кўтариб отиши, унинг акалари билан ўзаро куч синашиши, Яъқуб йиғлаганда кўз ёшларининг сувига гиёҳлар униб, Юсуф қўйлагини кўзига суртганда басир кўзларининг очилиши ёки Юсуфнинг оч қолган Миср аҳлини ўз ҳусни билан тўйдириши каби воқеаларда ҳам халқ оғзаки ижодининг кучли таъсири кўзга ташланади.

¹ Носируддин Бурхонуддин Рабгузий. Қиссаси Рабгузий. Т., 1990, 133-бет.

Қалб тугёнларини, алам ва изтиробларини йиғи билан ифодалаш инсонга хос хусусият. Халқ эртақлари, дostonлари ва кўшиқларида тасвирланган қахрамонлар юртдан айрилиқда, ўз яқинларидан ҳижронда қолганларида кўз ёш тўкадилар. Узоқ вақт кўрмаган қон-қариндошини, севгилисини ёки дўстини йиғлаб қаршилайдилар, кўз ёш тўкиб узоқ сафарга кузатадилар.

Бундай ҳолатлар «Юсуф ва Зулайҳо» дostonидан ҳам кенг ўрин эгаллаган. Ўз жигаридан жудо бўган Яъқуб кўз ёш тўкиши, йиғлай-йиғлай кўзлари басир бўлиши, Юсуфнинг онаси қабрида фарёд кўтариши, укаси Ибн Яминни Мисрда кўрганда нола чекиши, отасининг оёқларига бош уриб йиғлаши каби ҳолатлар бунинг ёрқин мисолидир.

Асарда илгари сурилган юксак инсонпарварлик қарашларининг, ота ва бола муҳаббатининг чуқур ички кечинмаларда тасвирланиши, шоирнинг халқчиллик ғояларидан келиб чиққан фикрларидир. Дostonда ҳар бир яхши ёки ёмон амалнинг жавоби борлиги ҳақидаги халқона қарашлар Яъқуб ва Юсуф, тул Хотин ва Башир воқеаларида ёрқин ифодаланган.

Яъқуб Юсуф туғилгач, ўзининг чўриси, энага хотининг боласи Баширни сотиб юборади. Энага ўз ўғли Башир ўрнига Юсуфни тарбиялайди, лекин ўз боласи фироқида ғам-аламдан кўзи кўр бўлиб қолади. Она Мисрга сотиб юборилган фарзандининг ҳажрида узлуксиз фарёд қилади. Муштипар энагага жабру зулм қилган Яъқуб ҳам энага каби азоб-уқубатга дучор бўлади. У ҳам севган ўғли Юсуф фироқида ғам-ғуссада яшайди. Ўғли ҳам Мисрга қул қилиб сотилади. Юсуф ҳажрида йиғлай-йиғлай кўзлари кўрмас бўлиб қолади, эллик йил айрилиқ азобини тортади. Яъқубнинг бу азоб-уқубатлардан нажот топиши учун, аввало муштипар энага ўғли билан кўришиши ва ғам-ғуссадан халос бўлиши керак эди. Чунки Яъқуб онани кўзининг оку қораси, фарзандидан жудо қилган эди. Шунинг учун ҳам у шундай балоларга гирифтор бўлади.

Юсуф Баширни қулликдан халос этиб, ўз кўйлагини отасига юборади. Башир Канъонга бориб, аввало онасини топади, ўғлининг висолига мушарраф бўлган онанинг кўзлари очилади. Башир Юсуфнинг кўйлагини Яъқубга топширади. Юсуф кўйлагини кўзларига суртган Яъқубнинг ҳам кўзлари очилади.

Қиссадан чиқадиган ҳисса шуки, муаллиф мазлумга зулм қилган кимсанинг ўзи ҳам жабру зулмга дучор бўлади, деб бева — бечораларга шафқатли бўлишга, адолатли бўлишга даъват этади.

Дурбек достонининг сюжет схемаси «Куръон»даги сюжетга анча яқин, лекин шоир ўз асарига янги эпизодлар ҳам киритган. Масалан, Юсуфни акалари чўлга олиб чиқиб, қудуққа ташлаб кетадилар ва отасига Юсуфни бўри еди, деганларида Яъқуб бўрини тутиб келишни буюради. Бўрини тутиб келишгач, Яъқуб бўридан ўғилларининг сўзи ростми, ёлғонми эканлигини сўрайди. Бўри тилга кириб, Юсуфни емаганини, улар ёлғон гапираётганини айтади. Хайвоннинг гапириш мотиви халқ оғзаки ижодига хос хусусиятдир. Шоир ўз асарига шу мотивдан маҳорат билан фойдаланган.

Юсуфнинг чоҳдан қутилиши билан боғлиқ бўлган эпизодларда ҳам халқ оғзаки ижоди асарларининг таъсири сезилади.

Миср савдогари тушида қуёш ерга тушганини кўради. У яна ажойиб бир қул сотиб олиб, бойиб кетиши ҳақида эшитади. Савдогар узоқ сафарга чиқади. Бир чўлда тўхтаб, икки қулни қудуқдан сув олишга юборади. Юсуф қудуққа туширилган челаққа ўтириб ер юзига чиқади. Уни кўрган карвон аҳли гўзаллигига ҳайрон қолади. Бунинг устига келиб қолган Юсуфнинг акалари «Бу бизнинг қулимиз, қочганига уч кун бўлган эди. Бунинг иши бизга керак эмас, сотамиз, баҳосининг ортиқ-камлигига қарамаймиз» дейишади. Уни йигирма дирамга сотиб юборишади. Карвон йўлга чиққач, Юсуф бағри эзилиб, онаси мозори ёнида тевадан тушиб, онасининг қабрини қучиб йиғлайди. Карвон аҳли уни уриб, судраб туяга ортишади. Шу кеча қор, бўрон бўлиб карвон йўл тополмай қолади. Юсуфни урган, ҳақорат қилганлар боладаги хосиятни сезиб, ундан кечирим сўрайдилар. Юсуф дуо қилади. Кун равшан бўлиб, яна карвон йўлга тушади. Мана шу воқеадан кейин ҳамма уни эъозлай бошлайди.

Юсуфнинг қул қилиб сотилиши билан боғлиқ бўлган ушбу ғаройиб саргузаштларда ҳам халқ эртақларининг таъсири ёрқин намоён бўлган.

Хуллас, Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайҳо» достонининг яратилишида халқ оғзаки ижоди асосий манба ва маҳорат мактаби бўлиб хизмат қилган.

Мавзу юзасидан саволлар:

1. Шарқ адабиётида «Юсуф ва Зулайҳо» мавзуси билан боғлиқ қандай асарлар яратилган?

2. Дурбек достони ўзигача яратилган «Юсуф ва Зулайҳо» сюжетидаги асарлардан қандай фарқланади?

3. Достонда қўлланган фольклор анъаналари кўпроқ асарнинг қайси ўринларида ёрқин намоён бўлган?
4. Халқ достонлари ва «Юсуф ва Зулайҳо» достонидаги туш эпизодларини бир-бирига таққосланг.
5. Достоннинг қайси ўринларида эртақ мотивларидан фойдаланилган?
6. Дурбек достони Рабғузийнинг «Юсуф ва Зулайҳо» ҳикояси билан қайси жиҳатдан муштараклик касб этган?
7. «Қуръони Карим»даги «Юсуф сураси» ҳақида гапиринг. Сура пайғамбаримизга нима муносабат билан назил қилинган?
8. «Юсуф ва Зулайҳо» достонида қандай ғоялар илгари сурилган?

Адабиётлар:

1. Дурбек. Юсуф ва Зулайҳо. ЎзФА нашриёти, Т., 1959.
2. Уч булбул гулшани. Юсуф ва Зулайҳо. Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1986.
3. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. Т., 1976.
4. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. 1-том. «Фан», Т., 1978.
5. Расулов Х. Ўзбек классик шеъриятида халқчиллик. «Фан», Т., 1982.
6. Ўзбек халқ достонлари. 1— том. «Фан», Т., 1957.
7. Қуръони Карим. Алоуддин Мансур таржимаси. «Чўлпон», Т., 1992.

* * *

АТОИЙ ШЕЪРИЯТИ ВА ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ

Атоий ғазалларини кузатар эканмиз, унинг халқ ижоди намуналарини нақадар чуқур билганини ва улардан самарали фойдаланганлигини кўрамиз. Атоийнинг айрим ғазаллари бевосита халқ оғзаки ижоди таъсири остида яратилган. Бунга А.Навоий назари тушган

*Ул санамким сув яқосинда паритек ўлтурур,
Фоят нозуклукундин сув била ютса бўлур.*

матлаъли ғазали ёрқин мисол бўла олади. Ғазалда шоир халқ эртакларидаги «сув париси» образини яратади ва халқ ижодидаги «сув қизи»га ишора қилади.

*Эмди билдим рост эрмиш, балки кўрдум кўз била,
Улки дерлар сув қизи, гоҳ-гоҳ кўзга кўринур.*

Пари — халқ оғзаки ижодида асосий образлардан бири бўлиб, ўзининг идеал гўзаллиги, барқарор умрга эга бўлиши, инсонларга яхшилик қилиши, баъзан эса салбий хусусиятлари билан ҳам намоён бўлади.

Аёлларни улуғлаш, уларни тенгсиз гўзаллик соҳибаси деб билиш натижасида аёл латофатининг идеал тимсоли — пари образи юзага келган. Озарбайжон фольклоршуноси Мирали Сайидовнинг ёзишича: «Пари сув ва муҳаббат илоҳасининг синтезидар»¹. Ўзбек халқи орасида ҳам сув парилари ҳақида, уларнинг қиёфаси, ҳатти-ҳаракати, сувда ёки сув бўйида яшашлари, ёйиқ сочларининг узунлиги ҳақида ранг-баранг тасаввурлар мавжуд. Афсона ва ривоятлар, эртак ва дostonлардаги талқинга кўра, пари учун етакчи хусусият — бу уларнинг беқиёс гўзаллигидир.

Юқоридаги байтларда шоир маъшуқанинг тенгсиз гўзаллигини париларга қиёслайди. Париларнинг сув билан алоқадорлик хусусиятларини ҳам назардан четда қолдирмайди.

¹ Сайидов Мирали. Азарбайжон мифик тафаккурнинг гайнаглари. Баку: «Ёзувчи», 1983, 86-бет.

Атоий ғазалларида ёр гўзаллигини мадҳ этиш асосий ўрин тутади. Шоир кўпгина ғазалларида маъшуқани ҳур ва малакларга тенглаштирса, баъзан уни қиссалардаги гўзаллик тимсоли бўлган Юсуфдан ҳам устун қўяди.

*Сен хурсен, ё малак, эй турфаи даврон,
Не ҳуснунгга бор ҳаддию, не лутфунгга ғоят.
Гар ҳусн будурким сенга бор, кес бу тилимни,
Юсуф сўзидин қилсам агар зарра ҳикоят.*

«Эй дўст» радифли ғазалида эса қалбидан чуқур жой эгаллаган «дўст»ни парига ўхшатади. Халқ эртаклари ва афсоналарида ай-тилганидек, париларнинг макони Боғи Эрамдир:

*Одамға сени ўхшата билмонки, пари сен,
Нортег янгоқинг боғи Эрамдур манга, эй дўст.*

«Эй саодат матлаъи» деб бошланадиган ғазалда ҳам шоир ўз манзурини гўзалликда бетимсол париларга тенглаштиради. Бу гўзаллик, бундай латофатдан ҳатто жаннат ҳурларининг ҳам рашики келади. Паривашнинг хиргоҳи — эса боғи Эрамда:

*Бу латофатким, паритек сендадур, эй рашики ҳур,
Гўё боғи Ирамдур саҳни хиргоҳинг сенинг.*

Боғи Эрам ўзбек халқ эртаклари ва дostonлари учун типик бўлган мифологик макон. Бу макон оддий инсонлар яшайдиган жойлардан бутунлай ўзгача. У ерда боғлар хазон билмайди, қушлар завол кўрмайди. Боғи Эрам парилар мамлақати бўлиб, у ерга одамзотнинг қадами етмаган. Фақат улуғ мақсад йўлига жонини тиккан қахрамонгина илоҳий ҳомийлар ёрдамида бу маконга етиши мумкин. Масалан, «Гўрўғли» туркуми дostonларида фақат чилтонлар ва ҳазрати Хизр ҳомийлигида бўлган Гўрўғлигина у сирли маконга бора олган. Девлар, парилар ҳамда бошқа мифологик жонзотлар бу мамлақатни кўриқлашади. Гўрўғли Юнус ва Мисқол парини чилтонларнинг дуоси билан шу ердан олиб келган эди.

Атоий ғазалларининг халқ ижодига яқинлигини белгиловчи хусусият унинг халқ мақоллари ва таъбирларидан маҳорат билан фойдаланишида кўзга ташланади. Шоир халқ донишмандлигининг

ифодаси бўлган мақолларга мурожаат этиш билан ўз ғазалларининг мазмунини ҳам, тил ва бадиийлигини ҳам бойитган. Баъзи ғазалларда халқ мақоллари айнан келтирилса, баъзиларида уларнинг мазмуни сақланган ҳолда шакл мисраларга мувофиқлаштирилган. Шоир юксак санъаткорлик билан айрим ғазалларида бир эмас, бир неча мақолни байтлар замирига сингдиришга муваффақ бўган. Қуйидаги ғазал бошидан охирига қадар ирсоли масал санъати асосига қурилган.

Юз сори бўлди равон икки кўзимдин жўйбор,
Сарви дилжўюм не бўлди бир буён қилсанг гузор.

Сен ўшал султони ҳуснсен, ки бўстонлар аро,
Давлатингдин гул эшигин ел очибон ел ёпор.

Бўлди бағрим сув ғамингдин, яхшилик қил, сол сувға,
Охир эй гул, хирманни, албатта, ҳар эккан ўрор.

Қилди жонимға мени ширин лабинг завқи бале,
Бу масалдурким, киши бол тутса, бармоғин ялор.

Давлатингдин қўкка етди барча қулларнинг боши,
Ушбу не толеъдур, оймим, бизга етсанг тонг отор?

Оғзингизни ҳар неча сўрдум, тиладим топмадим,
Гўйё бу сўз ғалатдурким, тилаганлар топор.

Зулфунгиздин гар Атойи бошқа кўрса на ажаб,
Ким, кўрармен, бир синоғонни яна икки синор.

Ғазалнинг иккинчи байтида халқ орасида кенг тарқалган «эшигини ел очиб, ел ёпади» деган халқ таъбири қўлланилган бўлса, учинчи байтда бирданига иккита мақол келтирилганки, бу билан шоир бир томондан ўзининг юрак изтиробларини ёрқин ифодалайди, иккинчи томондан, маҳбубага илтижо қилиб, уни яхшилик қилишга ундайди, ёрнинг марҳаматига умид боғлайди. Лирик қаҳрамоннинг дил изҳорида халқ мақоли жуда қўл келган.

Халқ орасида «Яхшилик қил, сувға сол, сув билмаса, балиқ билар, балиқ билмаса, холиқ билар»; «Яхшиликни дарёга қил, биёбондан топ», «Ғараз билан қилинган яхшиликнинг ёмонлик-

дан фарқи йўқ» каби мақоллар кенг тарқалган. Бир донишманддан: «Нимани эсда сақлаб қолиб, нимани унутмоқ керак?» — деб сўрабдилар. У: «Агар кишилар сенга яхшилик қилган бўлсалар — уларни унутма, агар сен бировга яхшилик қилган бўлсанг — унут», деб жавоб берибди... «Берганингни озга сана, олганингни кўпга сана»; «Ўнг кўлинг берсин, чап кўлинг билмасин»; «Яхшилик қил, уйингга айтма» каби ривоят ва ҳикматлар ҳам халқда бисёр.

Ҳар қандай ҳолатда ҳам беминнат яхшилик қилавериш лозимлиги ҳақидаги пурҳикмат фикр мазкур байтнинг иккинчи мисрасида «ҳар ким эканини ўрар» мақоли орқали янади ривожлантирилган.

Атоий хилма-хил халқ мақолларини байтларга шу қадар усталик билан сингдириб юборганки, бу ҳолат, биринчидан, шоирнинг ички кечинмаларини ёрқин ифодалашга хизмат қилса, иккинчидан, шоир ўз фикр-мулоҳазаларини қайта-қайта ҳаётда тасдиқланган халқ сўзи — мақол орқали асослайди. Тўртинчи байтда келтирилган «киши бол тутса, бармогини ялор» мақоли ҳам бунинг ёрқин далилидир.

Шунингдек, ғазалнинг кейинги байтларида ҳам «тилаганлар топар», «бир синағанни яна икки синар» каби халқ таъбирлари ҳам ғазал руҳига жуда мос тушган. Хуллас, Атоийнинг шубу ғазали бошдан оёқ халқ мақоллари асосига қурилган бўлиб, кўзланган ғояни очишда асосий восита бўлиб хизмат қилган. Халқ оғзаки ижоди — мақол ғазал билан шу қадар уйғунлашиб кетганки, мисралардан уларни ажратиб олиш мушкул.

Юқорида кузатганимиздан ташқари, шоирнинг бошқа ғазалларида ҳам халқ ҳикматларига қайта-қайта мурожаат қилинган. Масалан:

Фанимат тут жамолу ҳусн даврин,
Масалдурким, яна бу одам топилмас.

Рақибу зоҳид оҳимдин куярлар,
Вале, ўт куйдурур ҳар хушку тарни.

Севса агар Атоий рақибини ажаб эмас,
Ким, эгасин оғизлар, итига сўнгак солур.

Лаълидин бағринг қонин ҳар дам Атоий сўрмаким,
Чун аримас ҳар нечаким, ювсалар қон бирла қон.

Шоир ғазалларидаги бу ҳодисани халқ оғзаки ижодининг ёзма адабиёт билан мустаҳкам алоқаси, шоир қобилиятининг халқ тафаккури билан қўшилишининг синтези, деб баҳоласак тўғри бўлади.

Атоий шеърлятида кўзга ташланадиган яна бир хусусият шоир қатор шеърлярида халқ қўшиқларининг соддалиги, равонлиги ва музиқийлигидан илҳомланган. Масалан: «Қон бўлди кўнгул...», «Жамолинг васфи ...», «Бўлубтур», «Кўнгул олдинг ...» каби кўплаб ғазаллар фикримизнинг далилидир.

Хуллас, соддалик ва равонлик, халқ мақоллари ва таъбирларидан маҳорат билан фойдаланиш Атоий ғазалларининг халқчиллигини, ғоявий-бадий жиҳатдан мукамаллигини таъминловчи асосий воситалардан бири бўлган.

Мавзу юзасидан саволлар:

1. Атоий ғазалларининг халқчиллигини таъминлаган асосий воситалар нималардан иборат?
2. Атоий ғазалларида фольклорга хос қандай образлар қўлланган.
3. «Мажолисун — нафис»да Алишер Навоийнинг Атоийи ҳақида айтган фикрларини таҳлил қилинг.
4. «Туркона айтмоқ» деганда нимани тушунасиз?
5. Атоийи ғазалларида халқ мақоллари қандай ўрин тутган?

Адабиётлар:

1. Атоий. Танланган асарлар. Ўзадабийнашр, Т., 1958.
2. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. «Ўқитувчи», Т., 1976.
3. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. 1-том, «Фан», Т., 1978.
4. С.Рафиддинов. Мажоз ва ҳақиқат. «Фан», Т., 1995.
5. Асотирлар ва ривоятлар. «Ёзувчи», Т., 1993.

* * *

МАВЛОНО ЛУТФИЙ ШЕЪРИЯТИ ВА ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ

Мифологик образлар халқ тасавури ва хаёлот оламининг маҳсули. «Миф, умуман, мифология, борлиқ ҳақидаги қадимги инсоннинг бадий ижоди эмас, аксинча, изчил системага солинган тасавурлар йиғиндисидир»¹. Аждар, дев, пари, Хизр, Исо, Масих, Довур, Сулаймон, Нуҳ каби мифологик образлар халқ фантазиясидан кенг ўрин олган. Инсон тасавури маҳсули сифатида юзага келган бу образлар дастлаб фольклорда, кейинчалик ёзма адабиётда ҳам қўлланиб, анъанавий тимсоллар сифатида маълум бир гоъвий-бадий мақсадни ифодалаш учун хизмат қилади.

Алишер Навоий томонидан «Ўз замонасининг маликул каломи» сифатида эътироф этилган Мавлоно Лутфий шеъриятини кузатар эканмиз, унда Шарқ халқлари оғзаки ва ёзма адабиётидан мустаҳкам ўрин эгаллаган пари, дев, аждар, Нуҳ, Хизр, Исо, Масих, Довуд, Сулаймон, Яъқуб, Юсуф, Хорут, Морут (фаришталар), Лайли, Мажнун, Фарҳод, Ширин, Вомиқ, Узро каби ранг-баранг образларга дуч келамиз. Ушбу тимсоллар лирик қаҳрамоннинг ички кечинмалари ва руҳий ҳолати билан уйғунлашиб маълум бир гоъвий-эстетик муддаони юзага чиқаришда муҳим ўрин тутган.

Мавлоно Лутфий шеъриятида, айниқса, пари, Юсуф, Хизр каби бадий-анъанавий тимсоллар билан боғлиқ байтлар тез-тез кўзга ташланади.

Кўз чашмхонасида, қил ором, эй пари,
Ким, бор оқар сувю сафолик мақом эрур².

Ошиқ ўз маъшуқасини «кўз чашмхонасида» қўним топишини, яъни унинг билан бирга бўлишини орзу қилади. Ошиқнинг кўзидаги манзил жуда тоза, «сафолик», унинг «оқар сув» — кўз ёшлари бор.

¹ Саримсоқов Б. Эпик жанрлар диффузияси. //Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. Т., «Фан», 1981, 103-бет.

² Лутфий. -Сенсан севарим. Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1987, 50-бет.

Эй одамийлар жони, париға не бўлурсан,
Бу жисм ила гулбарги тариға не бўлурсан¹.

Мавлоно Лутфий шеърларида учрайдиган пари тимсоли билан боғлиқ байтларни қуйидагича туркумлаш мумкин:

1. Маъшуқага пари, паризод, париваш, дея нисбат берувчи байтлар.
2. Париларга хос яширин хусусиятларни ифодаловчи байтлар.
3. Парилардаги одамийлик, яхшилик йўқлигини англатувчи байтлар.
4. Париларга хос афсунгарлик хусусиятлари.
5. Париларнинг сув билан боғлиқ кўринишларини ифодаловчи байтлар.

Эй турфа пари, одамнинг жонимудурсен?
Ё икки ёруғ кўзлари инсонимудурсен?

Ё жодумусенким, кўнгил олдинг ўқиб афсун?
Бу юз ила ё ояти раббонимидурсен?²

Маълумки, ҳар бир мифологик образда етакчи бир хусусият мавжуд. Шу образни тилга олишимиз билан унинг ана шу белгиловчи хусусияти ҳақида тасаввур уйғонади. Пари учун етакчи хусусият — бу беқиёс гўзаллик.

Юқоридаги байтларда шоир маъшуқани париларга монанд беқиёс гўзаллик соҳиби сифатида улуғлаш билан бирга париларга хос афсунгарлик хусусиятларига ҳам ишора қилган.

Эй пари юзлук бегим, жонлар фидо бўлсун санга,
Дуняда ҳусн оти бор эркан, бақо бўлсун санга³.

Эй малаксиймо пари, ишқинг элиндин оҳ-оҳ,
Бир назар қилсанг не бўлғай одамилик гоҳ-гоҳ⁴.

Эй сочингнинг соясинда офтоби ховари,
Туғмади сен ҳур янглиғ насли одамдин пари⁵.

---

¹ Ўша асар. 168-бет.

² Ўша асар. 182-бет.

³ Ўша асар. 11-бет.

⁴ Ўша асар. 237-бет.

⁵ Ўша асар. 258-бет.

Мавлоно Лутфий шеърятти марказида юксак идеаллар эгаси ошиқ ва пари сифат ёр-маъшуқа образлари туради. Шоир ошиқ қалбининг ҳароратли кечинмалари, гўзаллик тимсоли бўлмиш маъшуқага хос хусусиятлар тасвирлар экан, халқ оғзаки ижодининг бой аъналаридан баҳраманд бўлади.

Лутфий шеъряттида салмоқли ўрин тутган аънавий образлардан бири Юсуфдир. Юсуф Шарқ халқлари афсона ва ривоятларининг севимли образи. Халқ оғзаки ижодида, шунингдек ёзма адабиётда Юсуф биринчи навбатда тенгсиз ҳусни ва ахлоқ-одоби билан намоён бўлади.

Зотингда ҳақ изҳори камолот қилибтур,
Ўз нури билан суратингизни яратубтур.

Ўн жузв турур эрди бори ҳусну малоҳат,
Қисмат куни ҳақ тўққуз улуш сизга берибтур.

Бир жузвики Юсуфга тегиб эрди, чу борди,
Онинг учун ул ҳам сенга мерос қолибтур¹.

Шарқ халқларида Ҳазрати Юсуф ҳақида кўплаб афсона ва ривоятлар тарқалган. Ана шундай ривоятлардан бирида ҳикоя қилинишича, Аллоҳ таоло ер юзидаги жами одамларга гўзалликнинг бир улушини берган ҳолда, Юсуфга тўққиз улушини берган экан. Юсуфдаги мусаффолик, тенгсиз гўзаллик ана шу илоҳий иноят натижаси экан. Юқоридаги байтларда ушбу ривоятларга ишора бор. Лекин қизиғи шундаки, ўз маъшуқаси гўзаллигини Юсуфдан ҳам устун қўйган лирик қаҳрамон — ошиқ, ривоятни тескари талқин қилиб, яратган зот ўз нурини, гўзаллигини улашаётганда тўққиз қисмини маъшуқага берган ҳолда, бир қисмини Юсуф берди дея «даъво қилмоқда».

Мавлоно Лутфий Ҳусни мутлақ нурининг ёр ҳусну малоҳатида тажаллий топишини баён қилар экан, Ҳазрати Юсуф ҳақидаги ривоятларга мурожаат қилади.

Рафтор ила бир йўли мунингдек доғи ўхшаш,
Эй сарви сиҳи, кабки дарийға не бўлурсан?

Юсуф киби ширин дурур асру ҳаракотинг,
Сен Миср наботу шакариға не бўлурсан?²

¹ Ўша асар. 53-бет.

² Ўша асар. 168-бет.

Лирик қаҳрамон ёр гўзаллигини «кабки дарий» (тоғ каклиги)-га, «Миср наботи» (Юсуф)га муқояса қилиб, бу тенгсиз кўрдан ҳайратини яширолмаи савол устига савол ёғдиради. Юсуф билан боғлиқ тафсилотлар Библия, Куръони Карим каби муқаддас китобларда ва халқ оғзаки ижодида атрофлича баён қилинган. Фольклор асарларида, хусусан, халқ кўшиқларида Юсуф гўзаллик ва поклик тимсоли сифатида намоён бўлади:

Бизнинг ёрнинг камзулининг энги йўқ,
Шу томонда бизнинг ёрнинг тенги йўқ.
Мен ёримни мақтагандан айтмайман,
Юсуф пайғамбардан унинг kami йўқ¹.

Лутфий шеъриятида маъшуқани Юсуфга қиёслаш усулида ёзилган байтлардан ташқари, Юсуф саргузаштлари билан боғлиқ турли воқеаларга ишора қилувчи байтлар кўплаб учрайди:

Кўнглумга қилай чора дедингу неча бора,
Жон борди сенинг дардинг ила эмди не чора?

Юсуфни кўруб Миср эли барча тўяр эди,
Тўймас киши сендин нечаким қилса назора.²

«Юсуф ва Зулайҳо» севгиси сюжети асосида яратилган афсона ва ривоятларда, қиссаларда Юсуфнинг Мисрга қул қилиб сотилгани, кўп азоб-уқубатлардан сўнг Миср тахтига чиққани, очарчилик юз бергани, ноилож Юсуф ҳафтада бир марта ўз юзини шаҳар халқига кўрсатгани айтилади. Гўё унинг хуснидан аҳоли тўйиб, келгуси ҳафтагача чидайдилар. Шоир байтида ана шу воқеага ишора бор.

То Мисри ҳусн бўлди мусаллам жамолингга,
Афсона бўлди дунёда Юсуф ҳикояти³.

Яъқуб бикин кўп йиғидин қолмади сенсиз,
Нури басарим, хоҳ инон, хоҳ инонма⁴.

¹ Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ кўшиқлари. Т., 1972, 133-бет.

² Ўша асар. 228-бет.

³ Ўша асар. 250-бет.

⁴ Ўша асар. 22-бет.

Яъқуб — Қуръони Каримда номи зикр этилган пайгамбарлардан бири. Иброҳим Халилуллоҳ авлодига мансуб муқаддас инсон, Юсуфнинг отаси. У Юсуфдан ажралганидан кейин ҳасрат гирдобиде қолади. Классик шеърятда Яъқуб Юсуф ҳодисотлари билан боғлиқ ўринларда, асосан фарзандига беқиёс муҳаббатли ота ва ана шу меҳр оқибатида қулфатга гирифтор бўлган, жудолик аламларидан йиғлайвериб, кўзлари басир бўлиб қолган жафокаш сифатида намоён бўлади.

Мавлоно Лутфий байтларида ҳам ошиқнинг маъшуқа ҳажрида висол илинжида тортаётган изтироблари Юсуф орзусида Яъқуб дучор бўлган қулфатларга муқояса қилинган. Лирик қахрамон азобкашлиқда ўзини Яъқуб ҳолатида деб билади.

Халқда «йиғлайвериб кўзларим кўр бўлди» деган сўзлар кўп қўлланади. Йиғидан кўзнинг хира тортиши — бу тинимсиз фарёд чекиш, дучор бўлинган бахтсизлик натижасидир.

Лутфий ғазалиётида учрайдиган мифологик тимсоллардан яна бири Ҳазрати Хизрдир.

Хизрнинг айни ёшунмиш, кўктин энмас ҳам Масиҳ,
Нетсун ул муъжиз бу дам ёқути серобиндадур¹.
Чашми масту жом лаълин кўргай эрди Хизр агар,
Ичкай эрди бода улким оби ҳайвон торгадур².

Мангу яшар кимки кўрар сизни бир,
Ваҳ, не Хизр чашмаи ҳайвонисиз³.

Дастлаб халқ оғзаки адабиётида пайдо бўлган Хизр тимсоли кейинчалик ёзма адабиётнинг ҳам анъанавий образларидан бирига айланиб қолади. Хизр ўзининг ранг-баранг хусусиятларига эга. Аммо Хизр учун илк нисбат — бу унинг доимий барҳаётлиги, тириклик сувининг эгаси эканлиги билан боғлиқдир.

Ушбу байтларда маъшуқа Хизрга муқояса қилинган, вазифасига кўра улар ўзаро тенглаштирилган. Яъни Хизр оби-ҳаётга — тириклик сувига эга. Бу тириклик суви унинг жонбахш лабларида мужассамлашган, шоир назадида.

Баъзи байтларда эса маъшуқанинг лаблари Хизрдан ҳам, унинг тириклик сувидан ҳам устун ва азизроқ эканига урғу берилади.

¹ Ўша асар. 64-бет.

² Ўша асар. 66-бет.

³ Ўша асар. 105-бет.

Деярли барча ўринларда Хизр тимсоли маъшуқа, ёр образини, унинг ботиний ва зоҳирий сифатларини мадҳ этиш, уни юксакликка кўтариш учун бир восита сифатида хизмат қилади. Айрим байтларда эса шоир ёрнинг зулматдек қоп-қора зулфларини таърифлар экан, зулматдан оби ҳаёт излаган Хизр ҳақидаги афсоналарга ишора қилади:

Зулмати зулфунгда исбот топғали оби ҳаёт,
Хизр иқболи керак, ё давлати Искандари¹.

Афсоналарга кўра Хизр ва Искандар оби ҳаётни излаб зулматга тушган экан. Искандар мақсадига эриша олмай орқага қайтган, Хизр эса оби ҳаётни топган ва абадий барҳаётлик хусусиятига эга бўлган экан.

Лутфий шеърятининг бадий мукаммалиги ва халқчилигини таъминлаган воситалардан бири унинг халқ мақоллари ва ибораларидан маҳорат билан фойдаланганидир. Шоир халқ мақоллари ва таъбирларини шеър тузилиши хусусиятларига қараб ё айнан, ёки қисман ўзгартирган ҳолда қўлайди. Мақол ва таъбирлар асосида ранг-баранг образлар, бадий усуллар яратади.

Ерга кирсам кошки, чун етмас ойга илик,
Мушкул аҳвол тушадур: «Ер қаттику кўк йироқ»².
(Осмон йироқ, кўк қаттиқ).

Дедимки: Рақибимни қошингдин кўтар! Айтур:
Бир гул қаниким олида юз хори топилмас.
(Гул тикансиз бўлмас).

Бир ғамза етар Лутфийни девона қилурга,
Бордур масал: «Ал оқилу якфиҳул ишора»³.
Арабча мақол: Ақли кишига бир ишора кифоя.

Шоир ўз фикр-мулоҳазаларини халқ мақоллари орқали яна бир бора тасдиқлайди. Қалб кечинмаларини таъсирчан ифодалайди.

Мавлоно Лутфийнинг айрим ғазаллари бошдан охирига қадар мақоллар асосига қурилган:

¹ Ўша асар. 258-бет.

² Ўша асар. 112-бет.

³ Ўша асар. 228-бет.

Аёқинга тушар ҳар лаҳза гису,
Масалдурким: «Чароғ туби қоронғу».
Тутармен кўзки, кўрсам оразингни,
Ки дерлар: «Оққан ариққа оқар сув».
Юзингни туттум ортиқ ойу қундуз:
Кишининг кўзидур, оре тарозу.
Кўзунг қонимдин ийманмас, ажабтур,
Ки «Кўрқар қайдаким қон кўрса ҳинду».
Тилар васлингни Лутфий, қил ижобат,
Ки айтурлар: «Тилаганни тилагу»¹.

Бунчалик кўп мақол ва маталларни битта ғазал таркибида қўллаш адабиёт тарихида камдан-кам учрайдиган ҳодиса. Ҳар бир байтдан ўрин олган «Чароғ туби қоронғу», «Оққан ариққа оқар сув», «Киши кўзи тарозу», «Кўрқар қайдаким қон кўрса ҳинду», «Тилаганни тилагу» мақоллари ғазалнинг мазмунини бойитишда, бадийлигини оширишда, ҳаётийлигини таъминлашда асосий ўлчов манба бўлиб хизмат қилган. Шоир ғазалларининг хarakterли хусусиятларидан бири — халқ мақолларининг байтларга маҳорат билан сингдириб юборилишидир. Бу соҳада ўзбек адабиёти тарихида Лутфий ўзига хос ўрин тутади.

Мавлоно Лутфий туюқ жанрининг ҳам маҳоратли устасидир. Шоирнинг туюқларида она тилининг жуда бой, аини пайтда латиф имкониятлари намоеън бўладики, бу ҳам сўз санъаткорининг катта маҳорати натижасидир.

Кўнглима ҳар ёнки боқсам доғи бор,
Ҳар неча дардимни десам доғи бор.
Қилча танга борча ишқинг ёр эди,
Биз сори бўлди фироқинг доғи бор.

Синди кўнглим шишаси ғам тошидин,
Қон сироят қилди ичу тошидин.
Кўрқарам сен ҳам вафосизлар бикин,
Бўлмағайсан ичи куфру тошидин.

Шоир ўзбек тилидаги омоним ва кўп маъноли сўзлардан кенг фойдаланган ҳолда, шу сўзлар воситаси билан чиройли сўз ўйинла-

¹ Ўша асар. 214-бет.

² Ўша асар. 349-бет.

ри ясайди ҳамда халқ оғзаки ижоди заминиди ўзбек классик адабиётида оригинал жанр сифатида вужудга келган туюқларнинг ажойиб намуналарини яратади.

Баъзи адабиётшунос олимларнинг фикрига қараганда туюқ генетик жиҳатдан фольклор билан алоқадор жанр. «Бизнинг туюқларга қадимги фольклоримизнинг бир қисм тўртликлари асос бўлган бўлиши мумкин. Туюқ туркларга, ўзбекларга хос бўлгани учун дастлаб албатта, бармоқ вазнида бўлган»¹. Туркий халқларнинг қадимий ёзма манбаларида келтирилган тўртликлар ўз вазни, ҳажми ва омоним сўзлардан тузилиши жиҳатидан туюққа асос бўлган.

«Девону луғотит турк»да ҳам тажнисли тўртликлар учрайди. Омоним сўзларнинг мисра охирида такрорланиб келиши халқ қўшиқлари, дostonлари, шунингдек, аскияларида ҳам кўп учрайди.

Таниқли шоир ва олим Мақсуд Шайхзода «Алпомиш» дostonи хусусида сўз юритиб, унда шаклдош сўзлар мавжудлигини, бу эса туюқнинг «чуқур халқ илдизлари бор» эканлигини кўрсатишини айтган эди. Ҳақиқатан ҳам таркибида омоним сўзлар қўлланган тўртликлар фақат «Алпомиш» дostonида эмас, балки бошқа халқ дostonларида ҳам учрайди:

Қўлингдан келганча чиқар яхши от, (ном)
Яхшилик қил, болам, ёмонликни от. (отмоқ)
Насиҳатим ёд қилиб ол, ёлғизим,
Ёлғиз юрса чанг чиқармас яхши от. (хайвон)
(«Равшан» дostonи).

Бунга ўхшаш ҳолатларни халқ қўшиқларида ҳам учратиш мумкин:

Сув келар гулдур-гулдур, (тақлидий сўз)
Севганим қизил гулдур.
Севганим топилмаса,
Ўлганим ўшал кундур. (халқ қўшиғи)

Хаёлингни сен бўлмагин,
Кетдим деб ҳафа бўлмагин.

¹ Зарифов Х. Фозиллар фазилати. Т., 107-108-бетлар.

Қолсам деб умид қилмагин,
Оғир бўл, енгил бўлмагин.

Демак, классик шеърятда Лутфий, Навоий ва Бобурлар катта завқ билан яратган «турк шуароси хоссаси» (Навоий) туюқ жанрининг ҳам халқ ижоди билан боғлиқ жиҳатлари бор.

Мавзу юзасидан саволлар:

1. Мифологик образлар деганда нимани тушунасиз?
2. Оғзаки ва ёзма адабиётда бу образлардан қандай мақсадда фойдаланилган?
3. Лутфий лирикасида пари тимсоли қандай вазифаларни бажарган?
4. Шарҳ адабиётида «Юсуф ва Зулайҳо» сюжети асосида қандай асарлар яратилган?
5. Лутфий шеърятини Юсуф образига қандай ғоявий-эстетик вазифа юкланган?
6. Оғзаки ва ёзма адабиётда талқин қилинган Хизр образига хос хусусиятлар нимадан иборат?
7. Мавлоно Лутфийнинг халқ мақолларини қўлаш маҳорати ҳақида гапиринг.
8. Туюқ жанрига хос хусусият нимадан иборат?
9. Алишер Навоий туюқ жанри ҳақида қандай маълумотлар беради?
10. Мавлоно Лутфийнинг туюқ жанри ривожига қўшган ҳиссаси ҳақида гапиринг.

Адабиётлар:

1. Лутфий. Сенсан севарим. Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1987.
2. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. 1-том, «Фан», Т., 1977.
3. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. «Ўқитувчи». Т., 1976.
4. Шайхзода М. Асарлар. 4-том. Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1973.
5. Эркинов С. Лутфий (ҳаёти ва ижоди). «Фан», Т., 1965.
6. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг этик репертуари. «Фан», Т., 1979.

* * *

АЛИШЕР НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДА ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИ ВА ҲИҚМАТЛИ СЎЗЛАР

Халқ донолиги рамзи ҳисобланган мақол ва маталлардан фойдаланиш ўзбек адабиётида узоқ тарихга эга. Шеъриятда муайян фикрни тасдиқлаш, таъкидлаш, кучайтириш учун халқ орасида кенг тарқалган ҳиқматли сзни мисол сифатида келтириш ирсоли масал санъати дейилади.

Туркий халқларнинг дастлабки йирик ёдгорлиги бўлган Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик» асаридан тортиб кейинги даврларда яратилган барча классик шоир ва адибларнинг ижодида бу хусусият ўзига хос бир адабий анъана ҳисобланади.

Алишер Навоийнинг деярли барча асарларида — шеърияти ва эпик ижодида халқ ҳиқматларининг қўлланиши бадий нафосат даражасига кўтарилган.

Алишер Навоий шеъриятида халқ ижоди анъаналарини ўрганган адабиётшунос олим М.Ҳакимовнинг маълумотига қараганда улуг мутафаккирнинг шеърий ва насрий, тарихий ва илмий асарларида уч мингдан зиёд халқ мақоли, таъбирлари, ҳиқматлари мужассам бўлган. Бу нарса бир томондан, шоирнинг халқ ижоди ва анъаналарини жуда чуқур билишини, иккинчи томондан эса унинг халқ ҳаётига нақадар яқин бўлганлигини кўрсатади. Халқ ҳиқматларидан баъзилари Навоийгача ва Навоий даври ўзбек классик шоирларининг ижодида учраса-да, деярли асосий қисмини Навоий биринчи марта жонли тилдан ўз ижодига кўчириб тарих саҳифаларига ёзди ва келгуси авлодларга мерос қилиб қолдирди. Шоир санъаткорлик билан фойдаланган мақоллар мавзу ва мазмун жиҳатидан хилма-хил бўлиб XV аср ўзбек халқ тилининг кўркини, ўзбек халқ донолиги фалсафасининг муносиб қисмини акс эттиради.

Шоир мақолларни ранг-баранг услубда ишлатиб, асарга шундай сингдириб юборганки, кўп ўринларда ўша мақол ёки ҳиқмат айтмоқчи бўлган ғоя ва мақсадни ғоят мухтасар бир шаклда ёрқин ифода этади.

Етти жон оғзимаким чиқмас уйидин ул хур:
«Чиқмагон жонга умид» — Ушбу масалдур машхур¹.

¹ Алишер Навоий. Наводируш-шабоб. 146-бет.

Дерларки: «Оғиз ўт деса куймас», — вале бу оҳ
Чун сабт бўлса, хомау дафтарни куйдирур¹.

«Чиқмаган жондан умид» деган халқ ҳикмати ҳозир ҳам халқ орасида кенг истифода қилинади. Ушбу мақол лирик қаҳрамоннинг ички кечинмаларини, руҳий ҳолатини ифодалашда жуда қўл келган.

Лабинг кўргач илигим тишларам ҳар дам таҳайюрдин,
Ажаб ҳолатки: «болни тутмайин бармоғ яламайдурман»².

Мақол ҳеч бир таъкид ва ишорасиз тўғридан-тўғри келган ҳолатлар ҳам бор. Бундай ўринда мақол биринчи мисрага параллелизм усули билан боғланади.

Оразин кўрдим ниҳон ашк айлади сирримни фош,
Ёшурун қолмас ўғурлуқ уй ароким бўлса ёш³.

«Болали уйда сир турмайди», «Болали уйда ўғрилиқ ётмас» каби мақоллар орқали халқ ёш боланинг олдида оиладан ташқарига чиқмаслиги лозим бўлган сирли гапларни гапирмаслик лозим эканлигини таъкидлайди. Шоир ушбу мақолни ниҳоятда санъаткорлик билан қўллаганки, бир томондан ошиқнинг руҳий ҳолатига халқ мақолини параллел қўйиш орқали ўз фикр-мулоҳазасини халқ сўзи билан тасдиқлаган, иккинчидан, кўз ёши (ашк) ва ёш (бола) омоним сўзларидан фойдаланиб сўз ўйини воситасида ҳар иккала «ёш»нинг ҳам вазифаси сирни ошкор қилишдан иборат экан, демоқчи бўлади.

Мақолнинг шаклини сақлаган ҳолда байтнинг ҳар иккала мисрасига жойлаштириш жуда кам учрайди. Қуйидаги байтларни кўздан кечирайлик:

Олам аҳли билингизким: «Иш эмас душманлиғ»,
Ёр ўлунг бир-бирингизғаки: «Эрур ёрлиғ иш».

Ердин деса қозиб чиқорай: «Ер эрур қотик», —
Кўк конидин десаки олай: «Кўк йироқ эрур»⁴.

¹ Алишер Навоий. Бадойиул-васат. 168-бет.

² Алишер Навоий. Фаройибус-сигар. 222-бет.

³ Алишер-Навоий. Фаройибус-сигар. 470-бет.

⁴ Алишер Навоий. Фаройибус-сигар. 381-бет.

Бу байтларда «Иш эмас душманлиғ, ёрлиғ иш», «Ер қатиқ, кўк (осмон) йироқ» мақоллари шаклини сақлаган ҳолда берилган.

Мақол ёки маталнинг мазмуни шеър вазни талабларига кўра байтга сингдириб юборилади, натижада маълум бир мақол, матал мазмуни заминиди янгича шаклда ифодаланган ҳикматли сўз юзага келади. Шунинг учун ҳам матнда халқ мақоли келтирилаётгани яққол сезилиб туради. Мақол мазмунидан фойдаланиб янгидан ижод қилинган ҳикматли сўзлар Алишер Навоийда тез-тез учрайди:

Зумуррад қадри бор оз эрса, лекин
Хуш эрмас беҳаду поён зумуррад.

Юқар ёмонлиғ ангаким, кирар ёмон эл аро,
Кўмур аро илик урғон қилур илгини қаро¹.

Юқориди «Гавҳар кўп бўлса, беқадр бўлади», «Ёмонга яқин юрсанг балоси юқар, қозонга яқин юрсанг қароси юқар» мақолларининг мазмунидан фойдаланиб янгича шаклда ифодаланган ҳикматли сўзлар вужудга келган.

Шоир халқ мақол ва маталларини алоҳида таъкид ва уқтиришлар билан келтиради ва уларни халқ орасида шаклан ва мазмунидан қандай бўлса шундай қўллайди. Шунинг учун ҳам Навоий шеърларини мутолаа қилган ҳар бир ўқувчи ҳозир истеъмолдан чиқиб тарихий мақолларга айланиб қолган ҳикматларни ҳам, халқимиз тилида истеъмолда бўлиб яшаб келаётган ҳикматларни ҳам байтлар таркибидан осонликча пайқаб олади.

Шоир ғазаларида мақоллар асосан байтнинг иккинчи мисрасида келади. Иккинчи мисрадаги мақол биринчи мисрадаги фикрни тасдиқлаш учун хизмат қилади.

Байтнинг биринчи мисрасида ҳам ҳикмат қўллаш ҳоллари учрайди, бироқ у баъзи ҳоллардагина содир бўлади. Бундай усул фақат Навоий шеърлятида эмас, умуман Шарқ шеърляти учун ҳам характерли ҳолатдир.

«Бўрк ўрнида бош элтур, нақд ўрнига жон олур»
Атфоли ғаминг ичра бас турфа ўюнлардур.

«Хазойинул-маоний» лирик куллиёти таркибида 500 га яқин мақол ва халқ таъбирлари қўлланган. Лекин қайта-қайта такрорланиб келувчи мақоллар сони унчалик кўп эмас. Шоир энг кўп

¹ Алишер Навоий. Фивойидул-кибар. 129-447-бетлар.

истифода қиладиган ибора бу «Шоҳу гадо тенг» ибораси ва «Ранж чекмай ганж топмас» мақолидир. Ушбу ҳикматларнинг кўп марта такрорланиши шоирнинг ижтимоий, фалсафий-ахлоқий қарашларини ўрганишда ахамияти катта. Бундан ташқари шоир шеърятда «Уй ичида ўт бор эканин дуд этар изҳор», «Тикансиз гул бўлмас», «Қуяр ҳўлу қуруғ чун найистонға тушти ўт», «Кун бийик чиққонда доим соя қисқормиш», «Кўзгу эгри бўлса, эгри кўрса-тади», «Бўлмас киши фарзанди кишига фарзанд», «Қайда ўт тушса қаролиғи қолур ерда нишон», «Томса тўққуз, оқса ўтгуз», «Мушк исин ёшурса бўлмас», «Ким иситмани ниҳон тутса қилур марзи аён», «Сув келтирмак ҳамону, қўза синдирмоқ ҳамон эрмиш» каби мақоллар ҳам тез-тез кўзга ташланади.

Алишер Навоий бир мақолга қайта мурожаат қиларкан, аввалги шаклини айнан келтирмайди, уни бошқа вариантда қўллайди ёки шу сўзнинг синонимидан фойдаланади.

Қуйида «Қуёш кўтарилиши билан соя қисқаради» таъбири қўлланган олти байтни ўқиб кўрайлик. Шоир байтларда «қуёш» ташбеҳининг хилма-хил синонимларидан санъаткорона фойдаланган. Байтларнинг биринчи мисраларида ёр қаддини эгса, унинг сочи ерга тегади, судралади, чулғанади деган маъно мужассамлашган. Навоий биринчи мисрадаги мазкур фикрни қуёш кўтарилиши билан соянинг қисқаришига ўхшатади.

Нечаким қад чекар, саркашлик айлар анбарин зулфин,
«Агарчи кун бийик чиққанда доим соя қисқармиш».

Келгач ул юз оллима, қолур қайғу кейин, —
«Соя тушгандан кейин хуршид бўлғоч илғари»¹.

Зулфи саркашлик қилур ҳар неча ул ой чекса қад:
«Соя гарчи қисқарур доим бийик бўлғоч қуёш».

Ерга сочинг судралур кулбамга кирсанг ҳам бўлуб:
«Меҳр паст ўлғон замон андоққи топгай соя тул»².

То узори жилва айлар-жилвагардур зулфи ҳам:
«Меҳр то айлар таҳаррук соя доғи тебранур».

¹ Алишер Навоий. Навоидируш-шабоб. 268-601-бетлар.

² Алишер Навоий. Гаройибус-сигар. 277-392-бетлар.

Қадди қўпқач сарв агар тушса аёқин ўпқали,
Йўқ ажабким: «Паст ўлур соя, куёш бўлғоч бийик»¹.

Шоир байтларда бир мақолни турли ўринларда қўллаганда, уларга ранг-баранг маъно ва вазифалар юклайди. Чунончи, «Хазойинул маоний»даги шеърларда «Тўқайга ўт кетса ҳўлу қуруғ баробар ёнади» деган мақол бир неча ўринда ишқий мавзуларга нисбатан, лирик қаҳрамоннинг эҳтиросини бадиий кучайтириш мақсаддида қўлланади.

Эй кўнгул, ишқ ичра йўқ шоҳу гадоға имтиёз,
Ўт аро тенгдур қуруқ ё ўл йиғочнинг хирқати².

Ишқ олови олдида шоҳу гадо баробар, чунки ўт тушганда қуруқ ёғоч ҳам ҳўл ёғоч ҳам баровар ёнаверади.

Навбатдаги байтда ҳам мазкур мақол ошиқнинг изтироблари руҳий кечинмаларини образли қилиб ифодалашга хизмат қилади:

Ўқларинг кўнглумға тушгач куйди ҳам кўз ҳам бадан,
Ким куяр ҳўлу қуруғ чун найистонға тушти ўт³.

Навоий ушбу мақолдан «Фарҳод ва Ширин» достонида Хусрав ва Фарҳод ўртасида бўлиб ўтган жанг ҳолатини ифодалашда ҳам фойдаланган. Шоир урушларнинг мамлакат ва халқ бошига қандай мудҳиш фалокатлар келтиришини — кўз очиб юмгунча ҳўлу қуруқ кулга айланишини зўр ачиниш билан акс эттиради:

Ғазаб тигин чиқорса подшоҳлар,
Улуғ мужрумча бордур бегуноҳлар.
Қамишлиқ ичра чун ўт тушти ногоҳ,
Қуруғ-ўл кул бўлур бўлғунча огоҳ.
Қаёнким зоҳир этди сели бедод,
Йироқда тенгдурур вайрону обод⁴.

Шоир баъзан халқ мақоллари ва маталларини ҳазил-мутойиба мақсадларида ҳам қўллайди. У лирик қаҳрамоннинг ҳаракат-

¹ Алишер Навоий. Бадойиул-васат. 179-330-бетлар.

² Алишер Навоий. Фивойидул-кибар. 653-бет.

³ Алишер Навоий. Фаройибул-сиғар. 104-бет.

⁴ Алишер Навоий. Хамса. 271-бет.

ларидаги ҳам ачинарли, айни пайтда ҳам кулгили ҳолатларни ифодалашда, баёнга илиқлик, самимийлик ва завқ сингдиришда халқ иборалари ва мақолаларини санъаткорлик билан ишла-тади. Бундай ҳолатларда ҳам лирик қахрамоннинг кайфияти халқ сўзлари билан ёнма-ён қуйиб тасвирланади, натижада кулгу-нинг мағзи янада равшанроқ очилади:

Етти жон оғзимаким чиқмас уйидин ул ҳур,
«Чиқмагон жонга умид» — Ушбу масалдур машхур¹.

Хизрваш хат бирла чун ҳуснунг самандин сургасен,
Юз Скандарни суға элтиб сусиз келтургасен².

Оқу қаро мадҳида ҳар неки дедим, ёқмас,
Эмди бу мазаллатдин «Оқ тавба, қаро тавба»³.

Байтда Хизр ва Искандар номларининг келиши ҳам тасоди-фий эмас, ёрнинг хизрваш хатти тасвирланар экан, бу билан Хизр, Илёс пайғамбар ва Искандар ҳақидаги афсоналарга ишоралар бор. Халқ орасида тарқалган афсоналарга кўра Ҳазрати Хизр, Илёс пайғамбар ва Искандар биргаликда зулматга тушиб обирахмат — тириклик сувини қидирган эканлар. Сув топилибди. Ҳазрати Хизр ва Илёс уни ичиб абадий ҳаёт касб этишибди. Аммо Искандар бу сувни ичишга улутра олмай қолибди. Шундай қилиб, битта байт-нинг таркибига ҳозиргача халқ орасида яшаб келаётган «Сувга олиб бориб суғормасдан олиб келади» — деган мақол билан бир қаторда Ҳазрати Хизр ва Искандар ҳақидаги афсоналарнинг маз-муни ҳам сингдирилган.

Мақол ёки ҳикматли сўз шеърнинг биринчи байтида келиб, ғазалнинг бутун моҳиятини белгилаб бериш ҳолати Навоий лири-касида кўплаб учрайди. Бу хилдаги пухта ва ҳикматомуз ёзилган матлаъ «ҳусни матлаъ» деб юритилади. Шоир девонларидаги «ҳусни матлаъ» бўлиб келган байтларни асосан мақоллар ва ижодкорлар-нинг ўзи яратган ҳикматли сўзлар ташкил этади. Масалан, «На-водир-уш-шабоб» девонидаги 506-ғазалда хусни матлаъ бўлиб кел-ган биринчи байт шундай бошланади:

¹ Алишер Навоий. Наводир-уш-шабоб. 146-бет.

² Алишер Навоий. Бадойиул-васат. 449-бет.

³ Алишер Навоий. Бадойиул-васат. 708-бет.

Фалақдин гар манга ҳар лаҳза юз қайғу келур ўтру:
«Агар ҳар қайғудин сўнг бир севинмак бор, эмас қайғу»¹.

Байтда ҳаётнинг нотекислиги, инсон қисматининг чигаллиги ниҳоятда таъсирчан ифодаланган. Бу таъсирчанликни юзага чиқарган асосий восита «ойнинг ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғ», «ғам билан шодлик ёнма-ён юради» каби халқ таъбирларининг мисралар таркибига сингдирилиши бўлган. «Хусни матлаъ»-да ифодаланган шу умидбахш ғоя ғазалнинг барча байтларига, бутун шеърга қон томиридек таралиб кетган.

Ҳикматли сўзлар «хусни матлаъ»ни ташкил қилган ғазалларни шоир девонларидан кўплаб келтириш мумкин:

Кимки бир кўнгли бузугнинг хотирин шод айлағай,
Онча борким, Каъба вайрон бўлса обод айлағай².

Ғазалнинг сўнгги байти — мақтаи фалсафий ва ҳикматли қилиб тугалланса, классик поэтикада «хусни мақтаъ» деб аталади. Навоий ижодида кўплаб ғазаллар бунга мисол бўла олади. Шоир бутун ғазал давомидаги фикрларни сўнгги байтда халқ сўзи — халқ ҳукми билан тугаллайди:

Эй Навоий, ишқ мушкул деб нечук таркин тутай,
«Элга гар бу иш хунар бўлса, бўлбугур фан манго».

Демаким, бир яхши сўз бирла Навоий жонини
Олсам ул бўлғайму рози: «Яхши сўзга не кенгаш»³.

Қилғай инсоният ар кўз мардумиға тутса унс,
Эй Навоий, «Яхшидур инсонға инсондек анис»⁴.

«Хазойинул маоний»да халқ мақоллари ва ҳикматлари алоҳида байтлардагина эмас, балки айрим ғазаллар ҳам бошдан-оёқ ирсולי масал усулида ёзилганига дуч келамиз.

«Ғаройиб ус-сиғар»даги «Кўнгуллар ноласи зулфунг камандин ноғаҳон кўргач», «Сен ўз хулқунгни тузгил, бўлма Эл ахло-

¹ Алишер Навоий. Наводир-уш-шабоб. 510-бет.

² Алишер Навоий. Бадойиул-васат. 621-бет.

³ Алишер Навоий. Ғаройибус-сиғар. 33-274-бетлар.

⁴ Алишер Навоий. Бадойиул-васат. 235-бет.

қидин хурсанд», «Ишқ аро душвордур бўлмоқ киши ҳамдарди шоҳ», «Наводируш-шабоб»даги «Музтари кўглум аро ул юз хаёли айланур» деб бошланувчи ғазаллар бутунлай мақол ва ҳикматлар мазмунига суяниб ижод қилинган.

«Ғаройиб ус-сиғар» девонига кирган мана шундай ғазаллардан бирини намуна сифатида ўрганиб чиқайлик:

Кўнгуллар ноласи зулфунг камандин ногаҳон кўргач,
Эрур андоқки, қушлар қичқирешқайлар йилон кўргач.

Кўнгул чокин кўзумда ашки рангин элга фош этти,
Балиғ заҳмини фаҳм айларлар эл дарёда қон кўргач.

Кўзум қон ёш тўкар, нетиб кўнгул заҳмин яшурайким,
Топарлар ерда заҳмин сайд қонидин нишон кўргач.

Бўёлғон қон аро жон пардаси етгач ғами ҳажринг,
Кўнгул боғида баргидурки, ол ўлмиш хазон кўргач.

Хадангинг захми ичиндин балоларни юғон ёшин,
Эрур тифлини олғай, қуш балосин ошиён кўргач.

Кўнгуллар нақшини торож этарга ёпмогинг бурқаъ,
Анингдекдурки, юз боғлар қароқчи карвон кўргач.

Юзин зулф ичра то кўрдум ўлуб васлиға етмасмен,
Ғалат эрмиш юз урмоқ, кеча ўтни ҳар қаён кўргач.

Эрур чин олам ичра жоҳ фоний, яхши от боқий,
Бас эл комин раво айла ўзунгни комрон кўргач.

Навоий, хурдаи назмингни андоқ айладинг таҳрир,
Ки сочқай хурда бошинг узра шоҳи хурдадон кўргач¹.

Навоий ғазалларида ирсоли масал ёки тамсил каби бадий санъатлар асосан паралеллизм усули билан биргаликда қўлланади. Шоир ўзининг олға сураётган фикрини асослаш учун бирор ҳаётий далил келтиради.

¹ Алишер Навоий. Ғаройибус-сиғар. 114-бет.

Параллелизм усули халқ оғзаки ижодиётида, айниқса достонлар ва қўшиқларда энг кўп тарқалган усул бўлиб, инсоннинг ички руҳий ҳолатлари табиат ҳодисалари, турмуш лавҳалари билан қиёсланиб, таққослаб кўрсатилади: кўзга кўринмайдиган ҳолат билан кўзга кўриниб турадиган унсурлар бирга ёнма — ён (параллел) қўйиб тасвирланади:

Токчадаги қайчини
Занг босибди ёр-ёр.

Келин ойим онасини
Ғам босибди, ёр-ёр.

Ушбу халқ қўшиғида занг босган қайчи билан ғам босган юрак бир-бирига ташбиҳ қилинган. Бу икки ҳолат — занг босган қайчи билан ғам босган юракдаги боғланиш шундаки, қайчининг занглаши, яъни табиатдаги моддий ҳолат кўзга кўриниб туради, онанинг ички дунёси — ғами, яъни маънавий ҳолат кўзга ташланмайди.

Алишер Навоий фольклордаги мазкур усулни ўз ижодига фақат татбиқ қилибгина қолмасдан, балки бу усулни бойитган, шеърнинг асоий бадиий қуролларидан бирига айлантирган.

Юқорида келтирилган «Кўнгуллар ноласи зулфунг камандин ногаҳон кўргач» деб бошланувчи ғазалда ҳам шу усул қўлланган бўлиб, унда шоир лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳолатларини ҳаётий ҳодисалар билан ёнма-ён (параллел) қўйиб тасвирлаганки, бу нарса тасвирнинг ниҳоятда жонли ва ёрқин чиқишига сабаб бўлган:

Кўнгуллар ноласи зулфунг камандин ногаҳон кўргач,
Эрур андоққи, қушлар қичқиришқайлар йилон кўргач.

Ёрнинг соч ўримларини кўриб, ошиқнинг нола чекиши деярли кўпчилик мумтоз шоирлар ижодида учрайди. Лекин ушбу байтнинг ўзига хослиги шундаки, Навоий тасвирида ошиқнинг фарёд ва нолалари кучли, тоқат қилиб бўлмас даражада: Бу фарёд илон инига бош суқа бошлаганда жон талвасасида қичқира бошлаган қушларнинг нола ва фарёдига ўхшаб кетади. Ошиқ кўнглидан кўтарилиган нолани бу хилда ҳаётий манзара орқали гавдалантириш натижасида Навоий лирик тасвири ички руҳий характер касб этган. Шарқ

шеъриятида ёрнинг қадди ҳақида гап борганда, албатта, сарв да-
рахти эслатиб ўтилганидек, унинг сочи таърифланганда илон би-
лан боғлиқ бир фикр айтилади. Навоий ушбу анъанани сақлаган
ҳолда мазкур байтда бутун бир жонли лавҳа яратган.

Маъшуқанинг зулфи тузоққа, айна пайтда илонга ҳам ташбиҳ
қилинган. Бу ўринда шаклий ўхшашликдан ташқари, вазифа жиҳа-
тидан ҳам ўхшашлик мавжуд. Илон қушларни овласа, маъшуқа зулфи
ошиқ кўнглини банд этиш учун қўйилган тузоқдир. Шундай экан,
кўнглилар ноласи ҳам, қушларнинг фарёди ҳам табиий. Битта бай-
тда бутун бир ҳаётгий лавҳа яратилганки, бу лавҳа ошиқнинг руҳий
ҳолатини образли шаклда акс этиришга хизмат қилган.

Кўнгул чокин кўзумда ашки рангин элга фош этти,
Балиғ заҳмини фаҳм айларлар эл дарёда қон кўргач.

Қонли кўз ёшларим кўнгил чокини (ярасини) элга фош этиб
қўйди. Бу ҳолат гўё одамларнинг дарёда қон кўриб балиқнинг жароҳатланганини фаҳм этишларига ўхшайди.

Ошиқнинг изтиробларини англаш билан баробар кўз олдимизда
ҳаётда учрайдиган дарёдаги қонли сув, ярадор балиқ билан боғ-
лиқ бўлган яна бир лавҳа намоён бўлди.

Кўзум қон ёш тўкар, нетиб кўнгул заҳмин яшураин,
Топарлар ерда заҳмин сайд қонидин нишон кўргач.

Кўзим қонли ёшлар тўкиб турганда қандай қилиб кўнгил яра-
ларини яшира оламан. Ахир овда ярадор бўлган ўлжа (сайд)ни
унинг қонли юзларидан барибир топиб оладилар-ку!

Кўз олдимизда кўзларидан қонли ёш тўкаётган ошиқ ва овчи-
лар ўқи туфайли ярадор бўлиб, қонли излар қолдириб кетаётган
жонивор ҳолати акс этади. Ёнма-ён (паралелл) қўйиб тасвирла-
наётган ҳар иккала ҳолат ҳам ниҳоятда ачинарли.

Бўёлғон қон аро жон пардаси етгач ғами ҳажринг,
Кўнгул боғида баргидурки, ол ўлмиш хазон кўргач.

Ғаминг ҳажри билан қонга бўялган жон пардаси гўё хазон фас-
лида қип-қизил тусга кирган барғни эслатади. Хазонга учраб, қизил
тус олган, узилиб тушишга тайёр бўлиб титраб турган барғ ... Бир

қараганда бу ҳолат табиатда ҳар йил такрорланадиган оддий бир ҳодиса. Гап шундаки, назаримизда оддий бўлиб кўринган бу ҳодиса нозикфаҳм санъаткорнинг қалами билан сир-синоатга тўла борлиқнинг баъзи шафқатсиз қонуниятлари, инсон қисматининг чигалликларини акс эттирувчи фалсафий умумлашма даражасига кўтарилган.

Хадангинг захми ичиндин балоларни юғон ёшим,
Эрур тифле-ки олғай, қуш боласин ошиён кўргач.

Вужудимда ишқинг камони отган ўқдан пайдо бўлган захмларни, балоларни тўхтовсиз кўз ёшларим юваётир, бу гўё ёш болаларнинг қуш уясини кўриб унинг полапонларини олишларини эслатади. Захм ичи — ошён, балолар — қуш болалари, кўз ёшлар — болалар паралелл тушунчалар шаклида келган.

Кўнгуллар нақшини торож этарга ёпмогинг бурқаъ,
Анингдекдурки, юз боғлар қароқчи карвон кўргач.

Ушбу байтдаги ҳолат ва манзара янада тиниқ, янада ҳаётий-роқдир. Ошиқлар кўнглини талон-тарож қилмоқ учун юзларингга парда ташлаб олибсан. Не ажабки, қароқчи ҳам карвонни талон-тарож қилиш олдидан юзига ниқоб кийиб олади. Айниқса, ўрта асрларда кенг тарқалган юзига ниқоб тортиб карвон йўлларида пайдо бўлувчи қароқчиларнинг тажовузкорлиги ҳақидаги ҳаётий лавҳа ҳам Алишер Навоий тасаввур оламининг бепоёнлиги, мантиқий мушоҳадаси натижасида ошиқ ва маъшуқанинг ўзаро муносабати руҳий кечинмаларини очишга хизмат қиладиган бадий тасвир воситасига айланган. Биринчи мисрадаги мавҳум тасвир иккинчи мисрадаги ажойиб образли ифода орқали катта ҳаётий манзара касб этган.

Юзин зулф ичра то кўрдум ўлиб васлиға етмасмен,
Галат эрмиш юз урмоқ, кеча ўтни ҳар қаён кўргач.

Қоп-қора чулғанган зулфларинг ичра юзингни кўриб қолдим, ammo ўлгунча васлингга ета олмаслигим аён. Негаки, кечаси ловуллаб турган оловга юз урмоқ, жуда яқин бориш хатарлидир, куйдириб кул қилади. Бу ўринда ёр юзи — илоҳий нур манбаи-

нинг ўзи; узун сочлари (зулфи) — моддий дунё, фироқ тузоқлари, тўсиқ. Айни пайтда ёр юзи — ўт, оловга ҳам қиёсланган, шунинг учун унга яқинлашишнинг имкони йўқ. Тасаввуфий истилоҳлар, анъанавий ифода ва ташбиҳлар замирида ёр васлини орзу қилиб илоҳий ишқ дардида ўртанаётган ошиқнинг изтироблари, нотинч қалбнинг фиғон ва фарёдлари ифодаланган.

Хуллас, тўққиз байтнинг еттитаси таърифи мана шундай поэтик асосга қурилган. Бу байтларни кузатиш асносида биз ошиқнинг шахсий кечинмалари билан бир қаторда ранг-баранг ҳаёт лавҳаларини ҳам томоша қилдик... Илонни кўрганда чирқиллашиб фарёд қилган қушлар, дарёда қон кўринганида яралангани маълум бўлган балиқлар, ерда қон изларини қолдирган сайдлар, хазон фаслига юз тутиб қизил тусга кирган барглар, қушларнинг уясида полапонларини олаётган болалар, карвонни кўрганда юзини бекитиб талончиликка ҳозирланган саҳройи қароқчилар, қоп-қоронғу тунда ловуллаб ёнаётган олов. Турли-туман манзаралар, барчаси ҳаёт бу манзаралар бизга таниш. Аммо улар шоирнинг бўёқдор қалами остида ўқувчини янада завқлантиради, ҳайратга солади.

Юқорида келтирилган байтларнинг барчаси тамсил санъати асосига қурилган. Тамсил «мисол келтириш» маъносини билдириб, шеър байтининг биринчи мисрасида ифодаланган фикрга далил сифатида иккинчи мисрада ҳаётнинг бир ҳодисани мисол қилиб келтиришга асосланган санъатдир. Биринчи мисрадаги фикр билан келтирилган мисол ўртасидаги муносабат — мантиқий алоқа кўпинча қиёсий йўналишда бўлиб, ижодкор диққати ҳам бадиий тафаккур билан ҳаётнинг воқелик орасидаги ўхшашликка асосланган бўлади. Биз бунинг ёрқин далилини юқоридаги байтларда кузатдик.

Мазкур байтларда ҳаёт ва борлиқнинг турфа кўринишлари намоён бўлди. Навбатдаги байтда эса шоир лирик чекиниш қилиб, ҳаёт ва инсон ҳақида, инсон умрининг мазмуни тўғрисида фалсафий умумлашмалар чиқаради:

Эрур чун олам ичра жоҳ фоний, яхши боқий,
Бас, эл комин раво айла, ўзунгки комрон кўргач.

Ошиқона ва орифона ғазалларда кўпинча мақтаъдан олдинги байт панд-насиҳат тарзида бўлади. Олдинги байтлар билан боғ-

лиқ эмасдек туюлган бу байт бевосита бўлмаса ҳам бавосита умумий фикрлар билан алоқадордир. Ушбу байт «агар муродга етмоқни истасанг, эл муроди йўлида ҳаракат қил, эл-улуснинг манфаатлари йўлида камарбаста бўл, чунки бу муваққат оламда мансаб-мартаба ҳам, дунё ва бойлик ҳам ўткинчидир, фонийдир, фақат яхши номгина боқийдир» деган ўғитларни қамраб олган.

Шоир лирик кечинмалар тасвири асносида ҳам халқ манфаати йўлида қайғуриш, бошқаларни ҳам шунга даъват этиш каби юксак инсонпарварлик ғояларини тарғиб этишдан тўхтамайди. Навоий наздида Инсон, Ишқ, Одамийлик, Оллоҳ, Адолат тунчалари бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир.

Навоий хурдаи назмингни андоқ айладинг таҳрир,
Ки сочқай хурда бошинг узра шоҳи хурдадон кўргач.

Навоийёна ўртанишлар, андуҳли оҳанглар асосига қурилган ғазал мақтаёга келиб умумий умидворлик, илоҳий ишққа дахлдорлик туйғуси билан интиҳосига етди.

... Эй Навоий, назмингда нозик сир-асрорларни шундай таҳрир қилдингки, уни кўрган нозикфаҳмлар подшоси энди бошинг узра зарлар сочажак!

Мавзу юзасидан саволлар:

1. *Ирсоли масал санъати ҳақида тушунча беринг.*
2. *Шоирлар нима мақсадда халқ мақолларига мурожат қиладилар?*
3. *Алишер Навоийнинг халқ мақолларидан фойдаланиш маҳорати ҳақида гапиринг.*
4. *«Хазойинул-маоний» таркибида нечта мақол мавжуд?*
5. *Шоир шеърларида энг кўп такрорланадиган мақолларга мисол келтиринг.*
6. *Халқ мақоли нима учун кўпинча байтнинг иккинчи мисрасида қўлланади?*
7. *Шоир шеърлари таркибидан ҳусни матлаъ сифатида келган мақолларга мисол келтиринг.*
8. *Шоирнинг халқ мақолини ҳусни матлаъ ёки ҳусни мақта сифатида қўллашдан мақсади нима?*
9. *Шоирнинг ирсоли масал санъати асосига қурилган шеърлари ҳақида маълумот беринг.*
10. *Шоирнинг тамсил санъати асосида яратилган шеърлари ҳақида гапиринг.*

11. Халқ мақоли ёки таъбири шоир лирикасида қандай бадиий— эстетик мақсадни амалга оширган?

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. *Ғаройибус-сиғар*. Ўз ФА нашриёти, Т., 1959.
2. Алишер Навоий. *Наводируш-шабоб*. Ўз ФА нашриёти, Т., 1959.
3. Алишер Навоий. *Бадойигул-васат*. Ўз ФА нашриёти, Т., 1960.
4. Алишер Навоий. *Фавойидул-кибар*. Ўз ФА нашриёти, Т., 1960.
5. Маллаев Н.М. *Ўзбек адабиёти тарихи*. «Ўқитувчи», Т., 1976.
6. Ҳайитметов А. *Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан*. Т., 1970.
7. Шайхзода М. *Асарлар, 4-жилд*, Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1972.
8. Исҳоқов Ё. *Ирсоли масал //Ўзбек тили ва адабиёти, 4-сон*, 1971.
9. Ҳақимов М. *Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди*. «Фан», Т., 1979.
10. *Ҳикматнома*. Тузувчилар: Ш.Шомақсудов, Ш.Шораҳмедов. *Ўзбек миллий энциклопедияси*, Т., 1990.

* * *

ҚАДИМГИ МИФЛАРНИНГ АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИГА ТАЪСИРИ

Миф бадиий ижоднинг энг қадимий турларидан бири бўлиб, уларнинг яратилиши ибтидоий замонларга бориб тақалади. Маълумки, табиий офатлар — довул, сув тошқини, zilзила ҳамма даврларда ҳам кишиларни даҳшатга солган, оламнинг сирли ҳодисалари инсонни ҳайратлантирган. Аждодларимиз ер ва осмонни, ой ва қуёшни ҳамда бошқа нарсаларни жонли деб тасаввур қилганлар, айрим хайвонларни муқаддас билиб уларга топинганлар. Қадимги инсонлар тасаввурида оламда уларга дўст ва душман бўлган турли хил кучлар мавжуд бўлиб, руҳлар, девлар, жинлар сифатида тасвирланади. Мана шундай тасаввурлар натижасида турли хил мифлар: космогоник мифлар, хайвонлар ва қушлар ҳақидаги мифлар, худолар ва афсонавий қаҳрамонлар ҳақидаги мифлар пайдо бўлган. Кишиларнинг фетишизм¹, анемизм², тотемизм каби диний эътиқод ва қарашлари мифологиянинг вужудга келишида катта роль ўйнади ва маълум даражада кишиларни ҳаётни севишга, келажакка умид ва ишонч билан қарашга ўргатди. Мифасотирлар кишиларнинг заиф томонларини ҳам, куч-қудратини ҳам, орзу-армонларини ҳам чексиз фантазия-хаёлот асосида талқин қилиб, адабиёт ва санъатнинг ривожига замин яратди. Қадимги Ўрта Осиё ва Эронда вужудга келган кўпчилик мифларда (бошқа халқларда бўлганидек) яхшилик билан ёмонлик, нур билан зулмат ўртасидаги курашлар асосий ўрин тутди.

Улуғ мутафаккир Алишер Навоий ижодиётида ҳам қадимги мифология ва афсоналар чуқур из қолдирган. Алишер Навоий миф ва афсоналар билан турли манбалар орқали таниш эди. Бу манбалар тарих китоблари, илмий асарлар, бадиий адабиёт, диний китоблар ва бошқалардан иборатдир. Алишер Навоий миф ва афсоналар билан бевосита таниш бўлишида айниқса, «Шоҳнома» алоҳида ўрин тутди. Чунки «Шоҳнома»нинг асосини халқ мифологияси, халқ оғзаки ижоди ташкил этади.

Алишер Навоий асарларига мифология таъсирини ўрганар экан, проф. Н.М.Маллаев уларни уч гуруҳга ажратиб кўрсатади³:

¹ Жонсиз нарсаларни гайритабиий хусусиятга эга деб ишониш ва уларга топиниш.

² Бирор нарсага кўр-кўрона ишониш, муқаддас деб билиш.

³ Маллаев Н.М. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Т., 1974, 97-бет.

1. Эзгулик мифлари;
2. Ёвузлик мифлари;
3. Космогоник мифлар.

Каюмарс, Ҳушанг, Тахмурас ва Жамшид ҳақидаги тасаввур ва қарашларда инсон ва унинг зурриёди ҳақидаги эзгулик тимсоллари яратилган. Мифологик тасаввурларга кўра, Каюмарс Ахура Мазда томонидан яратилган дастлабки инсон сифатида талқин қилинади. Каюмарс ҳақида ўрта аср тарихчилари Табарий, Масъудий, Саолибий, Беруний ва бошқаларнинг асарларида ҳам маълумотлар учрайди. Каюмарс ҳақидаги мифологик қарашлар нечоғлик хилма-хил бўлмасин, аммо уларнинг негизи бир. Каюмарс дастлабки инсон, дастлабки эзгулик тимсоли сифатида талқин қилинади.

Даврлар ўтиши билан Каюмарс ҳақидаги мифологик тасаввурлар ёзма адабиётга ҳам ўз таъсирини ўтказди. Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си яратилиши билан ушбу тимсол ёзма адабиётдан мустаҳкам жой эгаллади. «Шоҳнома»да Каюмарс кишиларни ваҳшийликдан қутқариб, уларни меҳнат ва маданиятга олиб чиққан, чорвачилик ва ҳунармандчиликка ўргатган инсон сифатида талқин қилинади:

Каюмарсга жаҳон шоҳлик буюрди,
Илк бора манзилин тоғ ичра қурди.

Тахту бахтин топиб тоғдан фаровон,
Йўлбарс терисидан қиларди чопон.

У бошлаб инсонни қилди парвариш,
Янгиланди кийим-кечак ва емиш.

Ўттиз йил оламда шоҳлик қилди у,
Нур сочиб, қуёшу моҳлик қилди у.

Не турли жондор бор оламда, бари,
Ором истаб келар Каюмарс сари¹.

Инсонга бахт-саодат ато қилиш, уни тараққиёт сари бошлаш умуман, кўпгина мифларга хос хусусиятдир.

¹ Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. Биринчи китоб. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1975, 42-бет.

Алишер Навоий Каюмарс ва унинг авлодлари Ҳушанг, Тахмурас, Жамшид ҳақида «Тарихи мулуки Ажам» асарида қизиқарли маълумотлар беради.

Қадимги Ажам — Эрон шоҳларини тўрт сулола — хронологик табақага ажратиш бир анъана бўлиб қолган. Бу анъана мифологик образларни ҳам тарихда ўтган шоҳлар сирасига қўшиб юборган, афсона билан тарих ҳудуди қўшилиб кетган эди. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да «Ажам тарихида фурс салотинини тўрт табақа қилибтурлар¹» деб таъкидлайди. Булар: Пешдодийлар, каённийлар, Ашконийлар ва Сосонийлар. Анъана бўйича Навоий Каюмарс, Ҳушанг, Тахмурас ва Жамшидни Пешдодийлар сулоласининг биринчи ҳукмдорлари сифатида талқин қилади.

Турли манбаларни диққат билан ўрганиб чиққан ва улардаги муштараклик билан бирга фарқ-тафовут ва зиддиятни чуқур идрок этган Алишер Навоий Каюмарс ҳақида шундай маълумот беради: «Тарих уламози иттифоқи била бировким салтанат қилди, Каюмарс эрди. Аммо унинг нисбати бобида ихтилоф кўптурким, Муғ дебтур: Одам алайҳиссаломнинг набирасидур ва баъзи Фурсдин анинг Нуҳ алайҳиссаломнинг авлоди дебтурлар. Яна дағи сўз кўп бор, аммо сиҳатдин йироғроқ учун битилмади. Одам деганлар, қавли била ани Гилшоҳ дебтурлар, бу маъни билаким болчиқдан яратилди. Яъни киши пуштидин эмас эрди...»². Навоий ва Абулқосим Фирдавсий сингари, Каюмарсни биринчи подшо ва инсоният учун кўп фойдали ишлар қилган адолатпарвар ва хунаrpеша, ижодкор сифатида таърифлаб улуғлайди. «... Ҳар тақдир била подшолиқ қоидаси андин бурун йўқ эрди. Бу қоидани ул тузди. Дағи аввал кишиким, шаҳр бино қилди ул эрди Дамовандни бино қилди, аммо кўпрак авқот анда бўлур эрди. Минг яшади ва лекин умрининг охирида қирқ йил салтанат қилди. Дағи Сиёмак ўғли Ҳушангким, набираси эрди, валиаҳд қилиб, вафосиз жаҳонға видо этти...»³ Навоий шоҳларнинг адолат, ободончилик, илм-маърифат, касб-хунарсоҳасидаги фаолиятига катта эътибор беради ва шу йўл билан ҳам адолатпарвар ва маърифатпарвар подшо ҳақидаги орзу-армонларини тарғиб этади.

Мифологик қарашларда ҳам, Навоий талқинида ҳам Каюмарснинг набираси бўлган Ҳушанг — яхшилик ва ёруғлик тимсоли.

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 14-том. 185-бет.

² Алишер Навоий. Асарлар. 14-том. 185-бет.

³ Алишер Навоий. Асарлар. 14-том. 185-186-бетлар.

Аммо унинг, демакки, башариятнинг даҳшатли душманлари бор. Булар — девлар. Навоийнинг ҳикоя қилишича, девлар сажда — ибодат билан машғул бўлган Ҳушангни бошига тош билан уриб, янчиб ўлдирадilar. Бу каби талқинлар «Авесто», «Бундахишн» каби адабиёт ва тарихга доир ёдномаларда ҳам учрайди.

«Тарихи мулуки Ажам»да тасвирланишича, Ҳушангнинг ўғли Тахмураc ҳам отасининг изидан бориб яхши ишларни амалга оширади» «... Халойиқ ривоятига ва мамолик ҳимоятига жидд била машғул бўлди. Ва анинг замонида азим қаҳат воқеъ бўлди. Фанийларга буюрдиким, чошт таоми бирла ўтқаргайлар ва шом таомин масокинга бергайлар. Ва рўза тутмоқ андин суннат қолди».

Адолат ва ҳунарпешаликда Жамшид янада илгари кетади. У турли ҳарбий куруллар кашф этади, кўприк, ҳаммом ва бошқа нарсалар куради, шаҳарлар барпо этади, наврўз байрамини одат тусига киритади ва ҳоказо. Аммо Жамшид кейинчалик ўз ишлари билан гурурланиб кетиб шайтоннинг макри билан нотўғри йўлга тушиб қолади ва умрининг поёнида ёвуз Заҳҳок томонидан арра билан иккига бўлиб ўлдирилади. «Оқибат муфрит шоҳ гурури ва азим давлат такаббури димоғига фосид хаёл солиб оламни ўз ибодатиға амр қилиб, ўз сурати била бутлар ясаб, ақолим ва кишварларға йибориб элга ўзининг парастиини буюрди»¹.

Хуллас, бошқа манбаларда бўлганидек, мифологик шоҳлар «Тарихи мулуки Ажам»да расмий-тарихий шоҳлар қаторидан ўрин олган.

Алишер Навоий Каюмарс, Ҳушанг, Тахмураc, Жамшид каби мифологик шоҳларга яшаган муҳити нуқтаи назаридан баҳо бериб, адолат ва халқпарварлик ғоясини илгари сурди.

Адиб мифологик шоҳлар тасвирида реаллик билан фантазияни, ҳақиқат билан афсонани уйғунлаштириб, ифодада халқ ҳикояси, халқ эртақлари услубидан баҳраманд бўлган.

Абадий ҳаёт ҳақидаги армонли орзулар турли афсона ва мифларнинг яратилишига сабаб бўлди. Қадимги Бобилнинг «Гильгамеш ҳақида дoston», «Адам ҳақида дoston» каби асарлари ўлмаслик истаги ҳақидаги мифлар заминида вужудга келган².

Қадимги мифологияда вужудга келган «ўлмайдиганлар» образи, абадий ҳаёт бағишловчи оби ҳаёт, гиёҳ, мева ва бошқа тушунчалар кейин ҳам давом этди, баъзилари диний моҳият касб этиб бадий адабиётдан ҳам ўрин олди.

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 14-том: 188-бет.

² В.И.Авдиев. История древнего Востока. М., 1953, стр.-112-113.

Алишер Навоий ижодида абадий ҳаёт ҳақидаги мифология излари «Қақнус» ва «Самандар» образида ҳамда Исо Масих, Хизр номи билан боғлиқ ҳолда сақланиб қолган.

«Лисонут тайр» достонида қақнус тимсоли яратилган бўлиб, Алишер Навоий Фаридиддин Атторни ота қақнусга, ўзини эса қақнус боласига ўхшатади. Қақнус бир умр ўрмонда яшаб ўтин йиғар, умрининг охирида бутун санъатини ишга солиб куй куйлар, барча қуш ва ҳайвонлар йиғилар, куй таъсири билан кўпи ҳалок бўлар, қақнус куйни тугатиб, ўтин хирмониға ўт ёқар, аланга кўкка кўтарилиб, ҳамма куйиб кул бўлар, аммо мўъжизадек кул устида бир қақнус бола пайдо бўлар экан. Бу воқеалар қадимги юноннинг «Сирена» ҳақидаги мифига ҳам ўхшаб кетади. Мифологияда айтилишича, балиқ думли гўзал — денгиз маъбудаси ажойиб қўшиқлар куйлаб, денгизчиларни ҳалокатли жойларга бошлар экан.

Алишер Навоий ижодида учрайдиган абадий ҳаёт кечирувчи образлардан яна бири самандардир. Самандар ҳам қақнусга монанд бўлиб, бу жонивор афсонада айтилишича, гўё ўтдан пайдо бўлиб, ўт ичида яшар экан. Алишер Навоий самандар образидан ҳам бадиий восита сифатида фойдаланиб, маълум бир мақсад ёки ғояни илгари суради.

Оташкада ўтида самандар топар ҳаёт,
Кўнглим ўти валеқ самандарни куйдирур.

Ошиқ кўнглидаги ишқ ўти шу даражада ҳалокатли ва кучлики, у ўтда пайдо бўлиб, ўтда яшовчи самандарни ҳам куйдиради.

Афсоналарда талқин қилинишича, Исо пайғамбар рақиблари томонидан ёғоч хочга михлаб ўлдирилади. Лекин илоҳий қудрат билан қайта тирилиб, осмонга парвоз қилади, абадий ҳаётга эришган Исо ўликни тирилтириш, беморларга ўзининг беморларга ўзининг мўъжизали нафаси билан шифо бахш этиш қудратига эга бўлади. Исо ҳақидаги диний афсоналар Шарқ мусулмон мамлакатларида ҳам кенг тарқалиб, диний китоблардан ўрин олди.

Алишер Навоий Исо ҳақидаги анъанавий — диний афсоналарни «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида баён этса, бадиий асарларида Исо тимсолидан бадиий восита сифатида фойдаланади. Адиб «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида Исо ҳақида сўзлаб, уни «Модарзод пайғамбар» деб атайд. «Масих» сўзининг лугавий маъноси, Масихнинг туғилиши ҳақида кўпдан кўп мулоҳаза ва

маълумотлар борлигини таъкидлаб, Исо мўъжизалари ҳақида ҳикоятлар келтиради:

«... ва сойир мўъжизотидин бири хуффошдурким (кўршапа-лак), балчиғдин ул ҳайъат била ясаб нафасин анга сурди ва. Ва ул нафасдин руҳ топиб учди ва эмдигача бор ... Ва ул улукким, Исо алайҳиссалом тургузди Ибнал — Ажуз эрди. Ва шарҳи будур-ким, сайр асносида бир ажузани (кампирни) кўрдиким, бир қабр бошида муассир навҳа қиладур. Сўрди. Дедиким, ўғлим эрди ва фироқидин бетоқатман. Исо алайҳиссалом дуо қилиб, тенгри таоло ул майтқа руҳ киюрди ва ўлук тирилгач, илтимос қилди-ким, дуо қилгайким бурунғи ҳолиға боргай ва мавт сапароти бўлмағай. Руҳулло дуоси била бу иш ҳам бўлди...»¹.

Алишер Навоий шеъриятида Исо билан бир қаторда Хизр тим-соли ҳам тез-тез кўзга ташланади. Афсоналарга кўра поёнсиз зул-матда бўлган оби ҳаётни фақат Хизргина билар, у истаса кишини мана шу оби ҳаётга олиб борар экан. Исо нафаси билан ҳаёт бағиш-ласа, Ҳазрати Хизр оби ҳаётга олиб бориши билан ҳаёт бағишлай-ди. Илоҳий зотларнинг мана шу мўъжизали хусусиятлари маъшу-қага кўчирилади ва баъзан булардан ҳам устунроқ қўйилади:

Дамингни асра, эй Исоки, ранжим дафъиға ҳар кун,
Гизо ул ой қиличи заҳмининг бир қатра қони бас².

Агар Масих дуоси ўлукни тиргузур эрди,
Не нутқ эрурки сўкунчинг била ўлук тирилибдур³.

Эй хату жон бахш лаълингдин нишон Хизри Масих,
Балки бу икки уётидин ниҳон Хизру Масих⁴.

Қадимги мифологиянинг асосини яхшилик ва ёвузлик кучла-ри ўргасидаги курашлар ташкил этади. Ёвузлик мифлари қаҳра-монлари Шарқ халқларида, кўпинча дев, аждар, жин ва бошқа-лар қиёфасида намоён бўлади. Мана шу мифлар халқ оғзаки ижо-дида қайта-қайта ишланиб, асрлардан асрларга ўтиб келаётгани каби, ёзма адабиётда ҳам чуқур из қолдирган.

Бундай мифлар Алишер Навоий ижодидан ҳам ўрин олган. Унинг асарларида дев, аждар, яъжуж-маъжуж каби ёвуз мифо-

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 15-том. 233-бет.

² Алишер Навоий. Фаройиб-ус-сиғар. 243-бет.

³ Алишер Навоий. Фаройиб-ус-сиғар. 164-бет.

⁴ Алишер Навоий. Бадойиул-васат. 107-бет.

логик образларни кузатиш мумкин. Булар офат ва зулмат, қабоҳат ва разолат, ўлим ва кулфатнинг тимсоли сифатида гавдаландилар. Шоир бу образлардан конкрет ғоявий-эстетик мақсад йўлида, замонасининг воқеа ва муаммолари ҳақида фикр-мулоҳаза юритганда фойдаланади.

Алишер Навоий асарларида кўп учрайдиган мифологик образлардан бири дев бўлиб, у ҳаёт ва кишилар, воқеа ва ҳодисалар, фикр-ўйлар тўқнашувида маълум ўрин эгаллайди. Лирикада шоир фикр ва кечинмаларини баён этишда девдан анъанавий образ сифатида фойдаланса, эпик асарларида сюжет ва композицияда, воқеалар ривожда фойдаланади.

Навоий Сайид Ҳасан Ардашерга ёзган машҳур мактубида яшаган муҳитидан шикоят қилиб, унинг «эли» — мунофиқ кишиларни шайтон ва девга ўхшатади:

Не эл, не киши, балки шайтону дев,
Келиб барча даъб бедоду рев¹.

Макр-ҳийла, анъанага мувофиқ — шайтонга, зулм ва бедодлик девга хосдир. Маълумки, Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятининг Астробод даври хийла мураккаб ва шоир учун кўнгилсиз воқеаларга тўла бир босқичдир.

«Фарҳод ва Ширин», «Сабъаи Сайёр» ва «Садди Искандарий» дostonларида дев мифик-эпик образ бўлиб, у ижобий қаҳрамонларнинг эзгу интилиши ва курашлари йўлида тўғаноқ ёвузликнинг тимсоли сифатида тасвирланади.

Маълумки, Фарҳод Юнонга сафари йўлида «уч офат»га йўлиқади, шу офатлардан бири дев Ахримандир. Дев манзили ҳам халқ эртакларида бўлганидек, бир томондан, ниҳоятда ажойиб ва гаройиб, иккинчи томондан, хавfli ва ваҳимали қилиб тасвирланади. «... Девнинг боғу бўстони не учи кўринар, на қирғоғи билинар эди. Ёғочларнинг остида талай кўкатлар кўринар, бироқ бу кўкатлар кўк осмонидан ҳам юқори бўй чўзган эди. Ҳар томонга қаралса, юз минглаб эски дарахтлар, ҳар биттасининг боши фалакдан юқори. Ҳар дарахтнинг гавдасида бир ҳайбат бор, япроқларида эса бир таажжублик бор. У ернинг тоғи бошдан-бошга девлар макони бўлиб, кучли дев шамол кетма-кет эсиб туради... Ҳар ариқчада оққан сувнинг овози юзлаб ғулу шайтоннинг

¹ Алишер Навоий. Фаройиб-ус-сиғар. 710-бет.

жанжали товушини беради. Ваҳималарнинг кўплиги шу даражадаки, ариқдаги ҳар бир тошни бир кесук бош деб биласан... Ичи куйиб, коваги очилиб қолган ҳар дарахт, гўё, ғулу шайтонларга чайла — олачуқ бўлиб кўринади. Чинорлари қўллари ни тебратиб: — Эй, бу ерга кирган киши, тангри ҳақи учун қайт! — дегандай бўлади...»¹.

Бу парча бобнинг экспозицияси бўлиб, у контрастни кучайтиришга, Фарҳоднинг шижоат ва жасоратини бўрттириб тасвирлашга хизмат қилади. Алишер Навоий ёвуз куч тасвирини беришда ҳам халқ ижоди услубини қўллаган.

«Қонхўр дев оёқ товушини эшитиб, нима аҳвол эканини билмоқ учун бошини чиқарди... У ўз қасридан ғазаб булути каби чиқиб келди. Бошдан оёғигача заҳар эди. Унинг мағрур юришидан замон бўстони титрар ва овозидан осмон айвони дарз кетар эди. Баданидаги ҳар бир мўйи бир ўқ каби ва балки аждарга ўхшаш илон каби эди... Кўлида бир устун, устун эмас, балки чинор, тексикда гўёки бир минорадай эди. Шу хилдаги гурзини кўтариб олган эди. Агар бу гурзи эльбурс тоғига тегса, уни тупроқ қилгудай эди»².

Фарҳод мана шу даҳшатли куч билан жанг қилади ва уни маҳв этади. Фарҳод ва Аҳриман тасвири Алпомиш ва Кўкалдош, Гўрўғли ва Бало дев тасвири ва улар ўртасидаги кураш эпизодини эслатади.

Фарҳод даҳшатли кучлар устидан ғолиб чиқади, дев Аҳриманни демакки, ёвузлик кучларини енғади. Халқ эртақларида бўлганидек унга илоҳий кучлар (исми аъзам) мадад берсалар-да, аслида Фарҳодни куч-қудрат, ақл-ирода, шижоат ва жасорат ғалабага олиб келади. Сехр, мўъжиза тасвири замирида реал мақсад, инсон ва унинг куч-қудрати, ақл-иродасига ишонч ғояси бор. Дастлаб дев, аждар каби ёвузликларга қарши курашиб ғолиб чиққан Фарҳод кейинчалик мўъжизалар кўрсатиб, «Наҳрул-ҳаёт» ва «Баҳрул-нажот»ни бунёд этиб, Аҳримон тимсол Хусравга қарши курашади.

«Сабъан сайёр» достони ҳикояларидаги Саъднинг жасорати ва шижоати ҳам халқ достонларидаги қахрамонлар фаолияти билан уйғундир. Саъд офир шартларни, даҳшатли тўсиқларни енгиб, синовлардан ўтиб, севгилисининг висолига эришади. У ҳаётнинг ва

¹ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Ф.Фулом ишлаган насрий баёни. Ўздавнашр, 1956, 225-227-бетлар.

² Алишер Навоий. Фарўод ва Ширин. Ф.Фулом ишлаган насрий баёни. Ўздавнашр, 1956, 229-бет.

инсон толеининг ашаддий душмани бўлган кучларни маҳв этади, тилсимларни очади, донишмандларнинг мушкул саволларига ақл ва фаросат билан жавоб беради. Шу билан бирга, у Шаҳрисабз шохининг бегуноҳ кишилар қонини тўкишига чек қўяди. Ҳикоядаги дев Қатрон ва жодугар Зол ёмонликнинг мажозий образидир.

Алишер Навоий тасвиридаги девлар макони-маскани, ташқи қиёфаси, куч-қуввати, сеҳр-мўъжизаси ва бошқа жиҳатлари билан халқ дoston ва эртақларидаги девларга ўхшаб кетади. Масалан, «Фарҳод ва Ширин»даги дев тасвири билан «Юнус пари» дostonидаги Фирқис дев тасвирида ҳам муштарак жиҳатлар борлиги кўзга ташланади.

Тўрт оёқли, икки бошли баччағар,
Турқига қарасанг, мисли аждаҳор,
Олов қип сочади оғзидан заҳар,
Ҳар силтаниб етмиш қадам йўл босар,
Фариллаганига тоғу тош титрар.
Ҳар кўзи тобоқдай, олов сочади,
Наърасига тоғу тошлар кўчади¹.

Оғзаки ва ёзма адабиётда дев тасвиридаги муштараклик асосан фантастик тасвир, муболаға ва юморда, мажозий образ замирида ётган ҳаётий мақсадда ифодаланади.

Алишер Навоий асарларидаги ёвузликнинг тимсоли бўлган образлардан яна бири аждардир. «Фарҳод ва Ширин» дostonида Фарҳод ва аждарҳонинг жангига бутун бир боб (XXII) бағишланган.

Фарҳод аждарни излаб йўлга тушади. Ниҳоят, аждарнинг аломатлари кўрина бошлайди. Аждар бало сингари ҳайбат билан горнинг юмалоқ гумбази ичидан чиқиб келади... Унинг қуйруғидан кўтарилган тўзон кўм — кўк осмонни сурма рангидаги гард билан хиралантирар эди... Оғзи дўзах оловхонасининг мўрисидай эди... У Фарҳодни туз кўргандай тотиб, сўнг қўшинни ютмоқчи эди. Фарҳод ваҳимага тушмайди, у қилич ва ўқ-ёйини ишга солади ва аждарни ўлдиради.

Очиб оғзин ютарға айлади хез,
Қилиб ҳақ ёдини шаҳзода ҳам тез.

¹ Гурўглининг туғилиши. Тўрт жилдлик. «Ёзувчи», Т., 1996, 142-143-бетлар.

**Чекиб қавси — кузаҳни бедаранги,
Анга боғлаб синон янглиғ хаданги.**

**Анингдек очти аждар оғзини шаст,
Ки деди гурд анжум бўса бардаст.**

**Чу аждар ҳам баҳам эрди равона,
Ўқиға ҳар ҳам ўлди бир нишона.**

**Агарчи аждаҳо бор эрди даррон,
Вале ул ўқ йилони ўтти паррон¹.**

«Эртақларда тасвирланишича, аждар бутун шаҳар, қишлоқ, ҳатто мамлакатни ютиб юбормоқчи бўлади. Бироқ халқ қаҳрамонни келиб, юҳони ўлдириб, халқни бу офатдан қутқаради»². Фарҳод ҳам ана шундай қаҳрамонлардан.

Халқ афсона ва эртақларида талқин қилинишича аждар хазиналар ва бойлик қўриқчиси. «Фарҳод ва Ширин»да ҳам у хазина қўриқчиси. Аммо бу оддий хазина бўлмай, балки Фаридундан қолган афсонавий хазинанинг қўриқчиси. Фарҳод мана шу хазинани қўлга киритади ва уни ҳоқон билан вазир ихтиёрига топширади. Ўзига эса мўъжизали қилич ва қалқонни қолдиради. Буларнинг ҳаммасида чексиз фантазия, хаёлот ва муболаға бор. Аммо шулар замирида бир ҳақиқат ҳам борки, бу ҳақиқат Алишер Навоийнинг зўрлик ва ёвузликка, қабоҳат ва разолатга қарши нафрат ва ғазабидир.

Алишер Навоий ижодида айрим диний мифологик образ ва тушунчаларга ҳам кенг ўрин берилган. Бу яъжуж ва маъжужлар ҳақидаги афсоналарга ҳам тегишлидир.

Диний, тарихий ва илмий асарларда яъжуж ва маъжужлар номи билан боғлиқ жуда кўп афсона ва ривоятлар учрайди. Яъжуж ва маъжужларнинг одамхўр қабилалар эканлиги дастлаб «Таврот»да айтилган бўлиб, улар қиёмат қойим бўлганда одамларни ютар экан. Шу билан бирга Искандар Зулқарнайн ва унинг яъжуж ва маъжужларга қарши девор қуриши ҳақидаги афсоналар «Қуръон»га ҳам киритилган: «93... То (кетаётиб) икки тоғ ўртасига етиб келгач, у (тоғлар ортида) бирон гапни англай олмайдиган қавмни учратди. 94. Улар: «Эй Зулқарнайн, шак-шубҳасиз, (шу тоғлар

¹ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Ўздавнашр, Т., 1956, 212-бет.

² М.И.Афзалов. Ўзбек халқ эртақлари ҳақида. 59-бет.

ортидаги) Яъжуж ва Маъжуж (қабилалари) Ер юзида бузғунчилик қилгувчилардир. Бизлар сенга бир (миқдор) тўлов тўласак, биз билан уларнинг ўртасига бир сад чекиб (бир тўғон қуриб) берурмисан?»— дедилар. 95. У (Зулқарнайн) айтди: «парвардигорим менга ато этган (салтанат) сизлар берадиган (мол-дунёдан) яхшироқдир. Бас, сизлар менга (мол-дунё билан эмас, балки) куч-қувват билан ёрдам беринглар, мен сизлар билан уларнинг ўртасида бир девор бино қилай»¹.

Яъжуж ва маъжуж ҳақидаги афсоналар Абу Райҳон Берунийнинг машҳур «Ал-осор ал-боқия» асарида, Мирхонднинг «Равзатус-сафо» каби асарларида ҳам кузатилади.

Мирхонднинг маълумотига қараганда, яъжуж ва маъжужлар Ёфаснинг набиралари бўлиб, Шарқда маскан тутганлар, улардан кўп халқ вужудга келибди. Бирон кимса мингта фарзанд кўрмасдан ўлмас экан, шунинг учун ҳам яъжуж ва маъжужлар сон-саноксиз экан. Уларнинг бўйлари 120 газ бўлиб, фил ва каркидон ҳам уларга бас келолмас экан. Улар нимаики дуч келса, хоҳ жонли хоҳ жонсиз, ҳаммасини емириб ташлар экан. Уларнинг дини ҳам, шариати ҳам йўқ экан.

Алишер Навоий ўз асарларида яъжуж ва маъжужларни доимо зўрлик ва босқин, офат ва даҳшатнинг рамзи сифатида талқин қилади. «Садди Искандарий»да бу образларга кенгроқ ўрин берилган. Зотан, Искандар девори яъжуж ва маъжужларга қарши қурилган тинчлик ва осойишталик девори эди. Искандар ўз юришлари давомида Қирвон ўлкасига келади, ўлка ниҳоятда хароб бўлиб яъжуж — маъжужлар яғмосидан мусибат чекар эди. Шоир чексиз хаёл ва фантазиядан фойдаланиб яъжуж ва маъжужларни шундай таърифлайди:

Таадуд аро йўқ турур сонлари,
Яна сонсиз ойини нуқсонлари,
Қад узра ёйилмиш пароканда соч:
Бири бир қаришдур, бири бир қулоч.
Дема соч, хашаку хас маъдани,
Либос андин айлаб борининг тани.
Қулоғ икки ёндин бўлуб бир жуфт,
Нажас танларин кўздин айлаб нуҳуфт.
Келиб гул бармоғи бармоғлари,

¹ Куръони Карим. Таржимон Алоуддин Мансур. «Чўлпон», Т., 1992, 268-бет.

Вале дев тирноғи тирноғлари...
 Бурун ичларин тил била пок этиб,
 Топиб лаззат, ўзни тарабнок этиб...
 Анингдекки, мабраз аритурга эл,
 Солурлар ани холи айларга бел.
 Оғиздин тўнгуздек чиқиб икки тиш,
 Вале ерни қозмоқ алар бирла иш.
 На ерники ул тишлар этти табоқ,
 Қиёматқача андин бутмай гиёҳ...
 Алар йилда солиб икки қатра шўр,
 Чиқиб тоғ шикофидин андоғки мўр¹.

Мана шу ваҳший одамхўр қавм йилига икки марта Қирвон ўлкасини талон-тарож қилар экан. Ўлка халқининг илтимосига кўра Искандар яъжуж ва маъжужларнинг йўлини тўсиб икки тоғ оралиғида улкан девор қурдиради. Достонда реалистик тасвир ва бадий фантазия кўпинча бир-бири билан узвий боғланиб романтик тасвирдан реалистик хулоса ясалади. Шоир наздида агар кишилар аҳил-иттифоқ бўлишса, ҳар қандай яъжуж — маъжуж йўлини — зулм ва зулмат йўлларини ўтиб бўлмас ғов билан тўсиш мумкин.

Мавзу юзасидан саволлар:

1. Мифологик тасаввур деганда нимани тушунасиз?
2. Алишер Навоий асарларида мифологик тасаввурлар билан боғлиқ қандай образлар яратилган?
3. Алишер Навоийнинг қайси асарларида мифологик образлар билан боғлиқ воқеалар талқин қилинган?
4. «Тарихи мулуки Ажам»да келтирилган афсонавий образлар ҳақида сўзланг.
5. Шоир ижодида талқин қилинган Қақнус ва самандар каби мифологик образлар ҳақидаги фикрингизни баён қилинг.
6. Алишер Навоий ижодида Исо Масих тимсолига қандай ғоявий-бадий вазифа юкланган?
7. «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида келтирилган Хизр алайҳиссалом ҳақидаги ҳикояни таҳлил қилинг.
8. Алишер Навоий ижодида ёвузлик мифлари билан боғлиқ бўлган образлар ҳақида маълумот беринг.

¹ Алишер Навоий. Садди Искандарий. 10-том. Т., 1956, 334-335-бетлар.

9. *Шоир ижодида дев, аждар, яъжуж-маъжуж каби мифологик тим-соллар қандай бадиий ғоя ташиган?*

Адабиётлар:

1. *Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. «Ўқитувчи», Т., 1976.*
2. *Маллаев Н.М. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Ф.Фулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1974.*
3. *Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг ижодий методи масалалари. Ўз ФА нашриёти, Т., 1963.*
4. *Алишер Навоий. Хамса. Ўз ФА нашриёти, Т., 1960.*
5. *Алишер Навоий. Хазойинул-маоний. Ўз ФА нашриёти, Т., 1960.*
6. *Алишер Навоий. Асарлар. 14-том, Бадиий адабиёт нашриёти, Т., 1967.*
7. *Алишер Навоий. Асарлар. 15-том, Бадиий адабиёт нашриёти, Т., 1967.*
8. *Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. М., ГИХЛ, 1947.*

* * *

НАВОИЙ ҲИКОЯТЛАРИ ВА ФОЛЬКЛОР

Алишер Навоий ижодида салмоқли ўрин тутган жанрлардан бири ҳикоятдир. Шоирнинг дostonларида, «Маҳбул-қулуб» пандномасида, «Тарихи мулуки Ажам», «Тарихи анбиё ва ҳукамо», «Насойимул-муҳаббат» каби асарларида проф.Н.М.Маллаевнинг маълумотларига қараганда, икки юздан зиёд ҳикоят мавжуд. Бу ҳикоятларнинг қаҳрамонлари тарихий, ярим афсонавий шахсларнинг номлари билан боғлиқ. Қадимги шаҳар, Юнон олимлари, Фахриддин Розий, Ҳотам Той, Иброҳим Адҳам, Хожа Порсо, Боязид Бастомий, Ануширвон ва бошқалар — Навоий ҳикоятларининг қаҳрамонларидир.

Турли асарлар таркибида берилган ҳикоятларни иккига — анъанавий ҳикоят ва янги ҳикоятларга ажратиш мумкин. Анъанавий ҳикоятлар азалдан мавжуд бўлиб, қайта ишланган ҳикоятлардир. Янгилари эса кўпроқ Навоийнинг замондошлари ҳақида маълум бир воқеа ва ҳодисалар муносабати билан вужудга келган нақл ва латифалардир. (Бундай нақл ва латифалар «Мажолисун-нафоис», «Ҳамсатул-мутаҳаййирин», «Ҳолоти Сайидҳасан Ардашер» каби адабий биографик асарлар таркибидан ўрин олган.)

Анъанавий ҳикоятлар ёзма манбалар ва оғзаки тарзда Навоийга қадар етиб келган ҳикоятлардир. Манбаларни «ёзма» ва «оғзаки» деб бўлиш хийла шартлидир. Чунки ёзма манбалардан жой олган ҳикоятларнинг кўпи соф китобий ҳикоятлар бўлмай, балки фольклорда шаклланган ёки фольклор асарларидан фойдаланиб яратилган ҳикоятлардир.

Ҳикоят — ёзма адабиёт билан оғзаки адабиётни бир-бирига боғлаган муҳим омили. Халқ ҳикоятлари билан китобий ҳикоятлар ўзаро шундай яқинки, уларни қатъий чегаралаш кўпинча амри маҳолдир. Чунки ҳикоят халқ ривоятидан китобга, китобдан халқ ҳикоячилигига ўтиб борган. Шу билан бирга, маълум бир халқнинг адабиёти заминида вужудга келган ҳикоя иккинчи бир халқ томонидан қайта ишланиб унинг адабий бисотига қўшилиб кетар эди.

«Минг бир кеча», «Калила ва Димна» (Панчатантра), «Жавомеул-ҳикоят ва лавомеул-ривоят» каби асарлар Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида жуда кенг шуҳрат топган.

Проф. Н.М.Маллаевнинг таъкидлашича, Бухоролик Муҳаммад Авфийнинг юзга яқин манбалардан ижодий фойдаланиш асосида яратилган «Жавомеул ҳикоят» асари кейинги муаллифлар учун ҳикоят ва ривоятларнинг беқиёс бой манбаи сифатида хизмат қилган. Асар икки мингдан зиёд ҳикоятни қамраб олган¹.

Шарқ халқларининг ахлоқий-таълимий характердаги асарларини, тарих китоблари ва эпик асарларни ҳикоятларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Уларнинг деярли ҳаммасида ибратомуз ҳикоят, тамсил ва масаллар, латифа ва афсоналар бор. Чунончи, Жалолиддин Румий «Маснавий»сининг, Шайх Саъдий «Гулистон»и, Абдурахмон Жомий «Баҳористон»ининг кенг шуҳрати ва мангулиги биринчи навбатда бу асарлардаги ибратомуз ҳикоятлар билан боғлиқдир.

Алишер Навоий асарларидаги кўпчилик ҳикоятлар, улар қайси манба асосида ишланган бўлишига қарамай, гоъвий-бадий хусусиятлари билан халқ хикоятларига уйғунлашиб кетади.

Ануширвони одил Шарқ халқлари адабиётидан кенг ўрин олган анъанавий образлардан биридир. Ануширвон (531-589) Сосоний шоҳларидан бўлиб, шон-шавкати билан шуҳрат қозонган эди. Тарих заминидан адабиёт оламига ўтган Ануширвон ярим тарихий, ярим афсонавий қахрамон тусини олиб одилликнинг рамзи сифатида талқин қилинади. У ҳақдаги ҳикоятлар «Ҳайратул-аброр» ва «Тарихи мулуки ажам» асарларидан ҳам ўрин олган.

«Тарихи мулуки Ажам»даги ҳикоятларнинг бирида боғ сотган ва боғ олган кишилар ўртасидаги муаммоли ҳолатнинг Ануширвон томонидан ақл ва заковат, одиллик билан ҳал этилиши кўрсатилса, иккинчи ҳикояда Ануширвон инсоф ва адолатнинг ҳомийси ва посбони сифатида гавдаланади:

«Бир куни бир йўлда тушуб, кабоб буюрди. Туз йўқ эрди. Яқинроқ бир Кент кўрунди. Биров бордиким туз келтургай. Нўширавон муболага қилдиким, тузни соткун ол! Мажлис ҳуззори айттилар: бу тузга не миқдор баҳо бўлгайки, соткун олгайлар? Дедиким, мунча миқдор нима учун, подшоҳ нечук ёмон расм қўйгай, ёмон русум жузвий бўлса, ҳар киши бир нима орттуруб, ани куллий қилурлар. Бадномлик ани бунёд қилганга бўлур»².

Нўширавон ахлоқ-одоб ва донишмандлик бобида ҳам беқиёс кишилардан бири сифатида таъриф-тавсиф қилинади. Навоий

¹ Н.М.Маллаев. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Ф.Фулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1974, 190-бет.

² Алишер Навоий. Тарихи мулки Ажам. 14-том. 224-225-бетлар.

ҳам Ануширвон анъанавий образининг бу жиҳатларини эътибордан четда қолдирмай, «Ҳайратул-аброр» достонида ниҳоятда ибратли бир ҳикоятни баён этади:

Нўширавон ҳали шоҳ бўлиб кўтарилмаган вақтда бир қизнинг ишқи билан нотавон аҳволга тушиб қолди. Кўнгли ғунча сингари тўла қон эди, лекин ғам сирларини пинҳон тутарди. Унга висол муяссар бўлгунга қадар чексиз азоб-уқубат ва ташвишларни бошдан кечирди.

Бир кун у чаманзордан хилват жойни танлаб, гулруҳ ёри билан суҳбат қурди. Бахтиёр шаҳзода ёрини кучмоқчи бўлган эди, гульзор ҳам бунга рози бўлди. Дилбар ҳамдами томон у қўлини узатганда, бир туп наргисга шаҳзоданинг кўзи тушиб қолди. Шунда аҳволи ўзгариб, у қўлини тортиб олди. Суманбар ёри ҳайрон бўлиб, сўради: — Қўлингизни узатганингиз нимаси-ю, яна тортиб олганингиз нимаси?

Адабли шоҳ бунга шундай жавоб берди: — Шундай бир висол дамида менга монёлик қилган нарса наргиснинг шаҳло кўзи бўлди. Ҳаё кўзи билан олижаноблик бу ишда унга куч бермади. Унинг наргисдек кўзлари ёшга тўлиб, ўрнидан турди-да, бу ишдан воз кечди. Охирида унинг бу соф ниятлилиги, шундай ҳаёчанлигининг хосияти уни бутун оламга шоҳ қилди, адолати эса оламни паноҳига олди.

Айш, эй Навоий, қанча дилкаш бўлса ҳам, лекин адаб билан ҳаё ундан яхшироқдур¹.

Бу ҳикоятлар кўпдан-кўп халқ эртақларидаги «Бир бор экан, бир йўқ экан, қадим замонда бир одил подшо бўлар экан...» деб бошланувчи анъанавий сюжет ва образларни эслатади, ғоявий-бадиий хусусиятлари билан фольклор илдизига боғланади.

Шунингдек, адибнинг «Лисонут-тайр» достонидаги ҳикоятлар ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин. Достонда 63 ҳикоят жамланган бўлиб, бу ҳикоятларнинг кўпчилиги халқ ижоди таъсирида вужудга келган. Шу нуқтаи назардан қараганда, «Лисонут-тайр»-даги «Мажнун ал-ҳақ» ҳикояси халқ латифалари услубида яратилгани билан ажралиб туради. Бу ҳикоятда ўзини худо йўлига бағишлаган девонанинг саргузаштлари ҳазилнамо усулда ҳикоя қилинади. Ушбу ҳикояга асос бўлган сюжетнинг бошқача варианты шу кунга қадар ҳам халқ латифаси сифатида яшаб келмоқда.

• ¹ Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр. Наорий баён қилувчи А.Ҳайитметов. Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1974, 57-бет.

Улуғ адиб ҳикоятларининг халқ оғзаки ижоди билан боғлиқлиги ҳақида сўз борар экан, бунда албатта, Луқмон образи билан боғлиқ бўлган ҳикоят, масал ва ҳикматларнинг илдизлари жуда қадим замонларга бориб тақалади. Бу ҳикоятларда Луқмон энг мураккаб мушкулотларни ҳам ўткир ақли ва тадбири билан ҳал қилувчи донишманд, сўзамол ва ҳозиржавоб қаҳрамон сифатида талқин қилинади.

«Тарихи анбиё ва ҳукамо»да Луқмон ҳақида бир неча ҳикоят келтирилган бўлиб улар ҳажман ихчам, мўъжаз, лекин ибратли маъно олам-олам. Мана шулардан бири:

... Ҳожаси анга буюрдиким, қўй ўлтуруб, яхшироқ узвини пишуриб келтур. Ул юрокени тила била пишуриб келтурди. Яна бир қотла дедиким, қўй ўлтуруб, ямонроқ узвини пишуриб келтур! Ҳамул ики узвдин келтурди. Ҳожа нуктасин сўрди эрса, дедиким кўнгул ношойиста афъолдин ва тил нобойиста ақволдин бери бўлса, алардин яхшироқ узв йўқтур, ва агар бўлмаса, алардин ямонроқ узв йўқтур»¹. Бу ибратли ҳикоя Шарқнинг жуда кўп алломалари асарларидан ўрин олган.

Навой кўп асарлардан, жумладан «Қиссаси Рабғузий»дан ўрин олган Луқмон ҳақидаги яна бир ҳикоятни баён этади: «Яна бири буким, хожаси анга буюрдиким, кунжуд эк! Ул арпа экди. Хожа сўрдиким, арпа экиб бар кунжуд начук топарсан? Дедиким, чун сен носойишт иш қилиб, Тангри Таолодин раҳм ва жаннат тамаъ қилурсен, мен ҳам дедимким, шоядким арпа эксам, кунжуд бар топқаймен. Хожа мутанқабих бўлуб, ани озод қилди»². Бу ҳикоятда Луқмон зулм-зўрликни аччиқ кулгу билан фош этувчи халқ қаҳрамони — Афанди каби кўз ўнгимизда намоён бўлади.

Луқмон ҳақидаги ҳикоятлар «Садди Искандарий» асарида ҳам учрайди. Бу ҳикоятлардан бирида нақл қилинишича, Луқмон эски бир вайронада яшар экан. Бундан таажжубланган бир киши Луқмонга шундай савол берибди:

Ки ёрутуб ер юзини донишинг,
Недин йўқ жаҳон айши бирла ишинг?
Ватан айламай турфа кошонае,
Қилиб сан макон кунжи вайронае?

Бу саволга Луқмон тубандагича жавоб қайтарибди:

¹ Адишер Навоий. 15-том. 231-бет.

² Ўша асар. 231-232-бетлар.

Жавоб айтти пири омузгор:
«Ки вайрона ичра узун рузгор.
Бу ким чугз янглиғ басар айладим,
Соғиндимки, дафъи зарар айладим,
Ки чун қилмадим майл оламға ҳеч,
Мени ул доғи солмағай ғамға печ.
Муни кўрки даврондин элтур чоғи,
Олур мендин ушбу бузугни доғи...
Чу охир адам сари қўйғум қадам,
Манга бордур ортуқ бу вайрона ҳам.
Жаҳондин неча эл ҳаросон эрур,
Анинг ранжидин махлас осон эрур»¹.

Ҳикояда Луқмон ўткинчи дунё лаззатларидан воз кечган до-нишманд сифатидагина эмас, балки мол-дунё тўплашни ҳаёти-нинг бош мақсади қилиб олган нафс бандаларига қарши нафрат-ланган киши сифатида ҳам намоён бўлади. Бу нафрат Навоийёна рамз ва киноя, истехзо либосида берилган. Алишер Навоий ҳико-ятларида Луқмон ҳақим ва донишманд сифатида гавдаланади.

Ўзбек халқ ҳикоят ва эртақларида ҳам Луқмон табиб ва до-нишманд қиёфасида намоён бўлади. У халққа шу даражада яқин бўлиб кетганки, халқ кўпича ўз билими, тажрибаси ва тадбирла-рини Луқмон тимсолида мужассамлаштиради. Масалан, «Луқмон ҳақим» эртагида² халқ табобатидаги турли усуллар ва дори дар-монлар Луқмон билан боғлаб берилади. Эртақда Луқмон Искан-дарга замондош киши сифатида тасвирланган.

Искандар Зулқарнайн «Одами оби» (Сув одами)ни билмоқчи бўлиб, вазирларининг маслаҳати билан зиндондаги бандилардан бирини шишадан ясалган уйга солиб «Шўр дарё»га туширибди, у «одами оби»ларни кўриб подшонинг тобе бўлиш ҳақидаги такли-фини айтган экан, улар бир коса ун бериб, подшоҳинг шу ундан нон қилиб есин, косани олтин билан тўлдирсин, агар коса тўлса биз тобе бўламиз, дейишибди. Ҳазначи танга-олтин солгани би-лан косани ҳеч тўлдира олмабди. Фолчилар ва қурандозлар косага тупроқ солган эканлар, олтинлар кўриниб коса тўлибди. Подшо-нинг хотини ундан нон ёпаман деса, нон оқиб кетаверибди. У бошқа ундан нон ёпиб берибди, подшо нонни еб «ҳеч асорат, фойдали нарса йўқ» дебди.

¹ Алишер Навоий. Ҳамса. 826-827-бетлар.

² Ўзбек халқ эртақлари. 2-том. 437-447-бетлар.

Подшонинг хотини тиланиб келган девонага ёпилмай қолган нонни берибди. Девона ариқ бўйида тол соясида нонни ивитиб еб кетаётганда тол тилга кириб, ўз хосиятини айтиб, «сил касалига» дармонлигини сўзлабди. Шундан кейин бошқа дарахтлар, гиёҳлар ҳам тилга кириб, ўз сир-асрорларини, шифобахшлиklarини айтишибди. Девона катта ҳақим бўлиб кетибди. Бу Луқмони ҳақим экан. Эртақнинг давомида Искандарнинг Луқмони Ҳақимга зулми, ўғлига Искандар ўғлидек либос тикиб бергани учун ўзини ҳам, ўғлини ҳам тириклайин кўмдиргани, аммо буларнинг ўлмай омон қолиши, Искандар ўлиб, ўрнига ўғли подшо бўлгани, унинг томоғига суяк тикилиб қолгани, Луқмонни келтиришгани, Луқмон унинг жаҳлини чиқаргани, шоҳнинг ғазаби билан бирга суякнинг отилиб чиққани ҳақидаги воқеалар ҳикоя қилинади.

Навоийнинг ҳикоятлари каби унинг масаллари ҳам халқ ижоди билан ҳамоҳанг. «Ҳайратул-аброр»даги «Шер билан Дуррож» масали, «Садди Искандарий»даги «Кабутар» ҳикояти, «Лисонут-тайр» таркибидаги масаллар, сюжети ва композицияси, образлари ва услуби жиҳатидан халқ ижодига, халқ масалларига монанддир.

Мавзу юзасидан саволлар:

1. Ҳикоят жанри ҳақида маълумот беринг.
2. Алишер Навоий ҳикоятлари кўпроқ қайси асарлари таркибида келган?
3. Алишер Навоий ҳикоятларининг манбалари ҳақида маълумот беринг.
4. Ануширвони одил ҳақидаги ҳикоятларнинг халқ эртақлари билан муштарак жиҳатлари нимада?
5. «Мажнуул-ҳак» ҳикоятини таҳлил қилинг.
6. «Муқбил ва Мудбир» ҳикоясининг халқ эртақлари билан уйғун жиҳатларини аниқланг.
7. Алишер Навоий ҳикоятларида қандай ғоялар илгари сурилган?

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр (насрий баёни). Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1974.
2. Алишер Навоий. Лисонут-тайр. Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1984.
3. Алишер Навоий. Садди Искандарий. Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1991.
4. Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1991.

5. Алишер Навоий. *Сабъаи Сайёр*. Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1991.
6. Маллаев Н.М. *Алишер Навоий ва халқ ижодиёти*. Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1970.
7. Фанихўжаева Н. *Навоий ҳикояларида бадиий маҳорат масалалари. / Навоий ва адабий таъсир масалалари/*. «Фан», Т., 1968.
8. *Ўзбек халқ эртаклари*, 1-2— томлар. Т., Ўзадабийнашр, 1958-1960.
9. Ҳайитметов А. *Алишер Навоийнинг ижодий методи масалалари*. «Фан», Т., 1963.

* * *

«МАҲБУБ УЛ-ҚУЛУБ»ДА ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИ

Олам бино бўлибдики, золимлар зулми, мазлумлар оҳи, мунофиқлар кирдикори, худпарастлар озори тугамайди. Чарх кажрафтор, дунё буқаламун, аҳли замон бевафо...

Буюк қалб соҳиби адоқсиз бедодликлардан изтироб чекади, зиддиятлар гирдобидида жунбушга келиб, беихтиёр фарёд кўтаради:

«Давр бевафолари жавридин дод ва даҳр беҳаёликлари зулмидин фиғону фарёд. То олам биносидур, бу ўтга ҳеч киши менча ўртанмайдур, то бевалиғ ибтидосидур бу ёлинга ҳеч ким мендек чурканмайдур. Замон аҳли бевафолиғидин кўксумда туганлар ва даврон хайли беҳаёлиғидин бағримда тиканлар, ҳар қайсига рақам урай десам, Айюб сабри анга вафо этмас ва қалам сурай десам, Нуҳ умрида тамомга етмас. Ҳақ ё аларга раҳм ва инсоф сари тавассул бергай ва бу маҳрум жафокашга сабр ва таҳаммул»¹. Самимий қалбдан отилиб чиққан фарёд ва изтироблар гўё ҳикмат дурлари каби «Маҳбуб ул-қулуб» саҳифаларига тўкилади. Улуғ инсонпарвар фақат изтироб тортиш билан чекланмайди, ҳиммат камарини маҳкам боғлаб зиддиятлар майдонига тушади. Яхшиларни олқишлаб, ёмонларга танбеҳ бериб, гофилларни гафлатдан, нодонларни кулфатдан халос этмоқни ўзининг улуғ вазифаси деб билади.

«Маҳбуб ул-қулуб»нинг учинчи қисми «Мутафарриқа фавоид ва амсол сурати» (Турли фойдали маслаҳатлар ва мақоллар) деб номланган. Бу бўлимда одоб ва ахлоқ масалаларига доир тўрт юзга яқин мақол ва ҳикматли сўзлар танбеҳлар шаклида қўлланилган бўлиб, адиб улар орқали кишиларга панд-насиҳат бериб, гўзал инсоний фазилатларни эгаллашга, ёмон иллатлардан сақланишга, илм ўрганишга, яхшиларга ёр, муҳтожларга мададкор бўлиб, халқ ва Холиқ олдидаги бурч, вазифаларини ҳалол адо этишга даъват этади.

Буюк мутафаккир эзгу идеаллар ва порлоқ орзулар чўққисидан туриб инсонга нигоҳ ташлайди, олам ва одам қусурларини бирма-бир таҳлил қилади, оламни гўзал, одамни бенуқсон кўрмоқ истаги билан ёнади.

¹ Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 14-том. Т.: «Фан», 1998, 83-бет.

«Сахву хато башарият лозимидур. Хато сахвин англаб мута-
наббих бўлгон саодатманд одамийдур. Хатосин зойил қилур, улки
эътироф сари қайтгай ва ул муоф қилур, улки далил ижро қилиб
ҳарза айтгай. Муболагаси неча кўпрак — сахви пайдороқ ва муко-
бараси неча ортуқроқ — ўзи элга расвороқ»¹.

Адибнинг фикрича, хато қилиш одам боласига хос хусусият-
дир. Лекин хатосини англаб етган кишигина саодатлидир. Кимки
ўз хатосини тан олишни истамай, беҳуда чиранишни одат қилар
экан, унинг гуноҳи янада ортиб, эл ичра расво бўлади.

«Маҳбуб ул-қулуб»даги ҳар бир танбеҳ, байт ёки қитъа ҳаётий
ҳикмат даражасига кўтарилганки, бу танбеҳлар замирига халқ-
нинг кўп асрлик ҳаёт тажрибаси давомида тўплаган мақол ва ма-
талларининг мазмуни сингдирилган. Юқорида келтирилган тан-
беҳнинг мазмуни ҳам халқ орасида минг йиллардан бери яшаб
келаётган «Беайб Парвардигор», «Айбини билган авлиё», «Хато
қилмоқ бордир, тузатмаслик ордир», «ҳар тўкисда бир айб»,
«Адашганнинг айби йўқ, сўраб йўлини топса, очилганнинг айби
йўқ, билиб этагин ёпса» каби мақоллар билан ҳамоҳангдик касб
этган. Бу ҳикматлар инсонга ҳаётда тўғри йўлни танлаш билдиришга,
ҳаётий жумбоқлар ва муаммолар қаршисида ўзини йўқотмаслик-
ка ўргатади. Ҳикматли сўзлар, мақоллар донишманд аждодлари-
мизнинг инсон ахлоқини тузатишга қарата айтилган мангу чақи-
риғи янглиғ садо беради.

Ижтимоий муносабатлар, инсон феъл-атвори ҳақидаги қараш-
лар барча замонларда ҳам оқил зотларнинг диққат марказида тур-
ган. Арасту, Фаробий, Ибн Сино, Беруний, Ҳусайн Воиз Коши-
фий каби алломаларнинг асарларида одам боласига хос бўлган
яхши-ёмон хусусиятлар, уларнинг сабаб ва оқибатлари ҳақида
қимматли фикр-мулоҳазалар билдирилган.

Ахлоқий тафаккур тараққиётида муносиб ўрин тутган Фаро-
бий: «Фозил шаҳар аҳолисининг фикр-қарашлари» номли асари-
да «Ўзида ўн икки туғма фазилатни бирлаштирган инсонгина ах-
лоқли бўлади», — дейди ва уларни бирма-бир санаб кўрсатади.
Унинг фикрича, яхшиликни қўлга киритиш ҳар бир инсоннинг
донолигига, ақллилик даражасига боғлиқдир. Фаробий иймон-
этиқодли, виждонли, гурурли, олижаноб, илм-маърифатга ин-
тилувчи, адолатпарвар, ҳақиқатгўй, оқил, ҳаёли, вафоли, бўлган
кишиларни ахлоқли деб тушунади. Аслида бу тушунчаларнинг бар-
часи бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир.

¹ Ўша асар, 110-бет.

«Маҳбуб ул-қулуб» ҳикматларида ҳам худди ана шу ахлоқ нормалари ҳақида фикр юритилади. Адиб бутун умри давомида ортирган ҳаёт тажрибалари асосида донишманд мураббий сифатида инсонга хос бўлган хатти-ҳаракатларни кузатиб, унга одамийлик илмидан сабоқ беради.

Халқ оғзаки ижодининг донишманди халқ таъбирлари, халқ мақолларидан кенг фойдаланиб, ўзи ҳам халқ мақоллари оҳангида кўпгина ҳикматли сўзлар яратдики, уларнинг аксарияти мақолга айланиб кетган.

Инсон учун қайғуриш, уни фақат яхшилик сари йўллаш «Маҳбуб ул-қулуб» ҳикматларининг асосий моҳиятини белгилайди.

«Одамийнинг яхшироғи улдирким, порсо ва пок бўлғай ва ҳақ сўзин айтгурда бевахму бок бўлғай. Ўзи поку кўзи покни инсон деса бўлур. Тили ариғ ва кўнгли ариғни мусулмон деса бўлур. Мусулмон улдурким, мусулмонлар анинг тил ва илгидин эмин бўлғайлар ва кўз кўнглидин мутмаин»¹.

Эзгу калом, солиҳ амаллар ҳақидаги бу ибрат тўла фикрлар халқ ҳаётида минг бора синалган, тасдиқланган «Бошингга қилич келса ҳам, тўғри гапир», «Гар алифдек тўғри бўлсанг, ҳеч бало йўқдур сенга», «Тўғри сўз қиличдан ўткир», «Эгри ўтирсанг ҳам тўғри сўзла», «Тўғрига дуо ёғилур, эрига бало ёғилур» каби халқ мақоллари ва «Қўли ва тили билан бировларга озор бермаган киши мусулмондир» каби ҳадислар мазмуни билан музайян қилинган.

Алишер Навоий инсонга биринчи навбатда ҳаётдаги аъмолига қараб баҳо беради. Одамийликнинг мезони бу — порсолик (тақводорлик), покдомонлик ва ҳақпарастликдир. Уйғоқ қалб соҳиби наздида ҳар қандай ҳолатда ҳам тўғри сўзни айта олган, ҳақиқат тарафида туриб ҳаракат қилган кишигина инсон номига муносиб. Аксинча, шароитга қараб ўзгаравериш, ўз шахсиятини асраб ҳақ гапни айтишдан қўрқиш — бу иймонсизлик белгиси. Яхшиликка даъвогарлик қилган ҳолда ёмонлар хайлига ҳам шерик бўлиб кетавериш — бу мунофиқлик намунаси.

«Яхши бўл ва ё ёмон, иккиси бўлурман деган ҳамону ёмон ҳамон. Ямон била яхши орасида кўп фарқдур, икки кеманинг учин тутган фарқдур. ҳар қавм ойини била зуҳур қилсанг, алардинсен, алар ямон бўлса, сен ямон ва алар яхши бўлса, сен яхшилардинсен. Пас, ўзни яхшилар орасиға яшурғон ва алар этагига илик урғон яхшироқдур ва хавфу биймдин қироқдур»².

¹ Ўша асар, 120-бет.

² Ўша асар, 122-бет.

Айтиш лозимки, Навоий инсонга танбеҳ берар экан, аввало ўз ҳаётий кузатишларига асосланади, пок эътиқоди, ижтимоий қарашлари тақозосига кўра мулоҳаза юритади. Улуғ инсон тафаккурининг ўз ҳаётий тажрибаларидан келиб чиққан хулосавий фикр-мулоҳазалари халқнинг «Яхшига ёндаш, ёмондан қоч», «Яхши билан юрдинг — етдинг муродга, ёмон билан юрдинг — қолдинг уётга», «Яхши одам йўлдошидан билинур», «Дўстинг кимлигини айтсанг, сенинг кимлигингни айтаман» каби мақоллар билан бутунлай муштаракдир.

Алишер Навоий танбеҳларининг таъсирчанлигини оширган воситалардан яна бири бу — уларнинг «Куръон» ҳикматларидан озиқланганлигидир. Адиб инсонга яхши-ёмон аъмоллардан келадиган оқибатлар ҳақида ўғит берар экан, ўнгарилмас гумроҳликлари билан олам интизомига зарар етказувчи кимсаларни шайтонни лаинга қиёслайди, зинҳор-базинҳор шайтонсифатлар хайлига яқин бўлмасликни уқтиради:

«Одам била шайтон муҳолафатин унутма, ота душманинг ўзинга дўст тутма. Отангни беҳиштдек маъманидин жало қилди ва йиллар хокдон ғаробатида залил ва мубтало қилди»¹.

Одамзотнинг асосий душмани — шайтон. Бу душманлик Одам Ато замонидан то ҳанузгача унинг авлодларига мерос бўлиб қолган. Адиб Одами сафиуллоҳ ривоятига диққатни жалб қилиб, одам зотидаги барча ёмон иллатлар иблис васвасаси оқибатида содир бўлишини уқтиради. Шайтоннинг шарри туфайли Одам Атонинг жаннат маъволаридан ғариблик тупроғига мубтало қилинганини эслатади.

Уйғоқ қалб соҳиби наздида яхши инсон ёки яхшилик тушунчасининг маъноси ниҳоятда кенг бўлиб, унда иймон ва эътиқод, одат ва ҳаё каби инсон зотини безайдиган гўзал фазилатлар жамулжам бўлган. Одамайликнинг мезони — бу фақат ўзи учун эмас, балки ўзгалар манфаати, халқ ғам-ташвиши билан яшашдир. Бинобарин, ахлоқ тарғиботчисининг навбатдаги танбеҳи ҳам яхшилик хусусида:

«Бахилнинг андоққи, бутун топқони заҳира бўлғай, тонгла қабри ҳам бу кунги маоши уйидек тийра бўлғай. Зухду тақво барча вақтда дилписанддур, йигитликда дилписандроқ. Тавба ва истиғно ҳамма вақтда судманддур, қариликда судмандроқ. Ҳилму ҳаё аҳли ҳар ерда аржуманддур, улуғлар назарида аржумандроқ.

¹ Ўша асар, 122-бет.

Яхшилиқ ва ямонлиқни ким қилдиким, жазо кўрмади. Салоҳ ва фасод тухмин ким эдиким, ўрмади»¹.

Шоир инсонга хос қусурлар ва хислатлар ҳақидаги фикрини қуйидаги байт билан янада ойдинлаштиради ва қиссадан ҳисса чиқаради:

Яхшилиқ тухмин сочғилким, будур деҳқонга сўз,
Ҳар неким эктинг, бугун борин ҳамон тут они кўз².

Алишер Навоий деярли барча асарларида халқ мақоллари ва ҳикматларини санъаткорлик билан қўлагани маълум. Бу усул, айниқса, «Маҳбуб ул-қулуб»да нафосат даражасига кўтарилган. Мақоллар баъзи ўринларда асл шакли сақланган ҳолда келтирилса, баъзи ўринларда ҳаммага маълум бўлган халқ ҳикматининг фақат мазмуни сатрлар силсиласига сингдириб юборилади. Юқорида келтирилган танбеҳнинг мазмуни ҳам халқ орасида кенг тарқалган «Бахилнинг боғи кўкармас», «Ҳимматли кўкка кўтарилар, ҳимматсиз ерга кўмилар», «Ҳасиснинг ёнидан моли чиққунча, танидан жони чиқади», «Ҳар ким экканини ўради» каби ўнлаб халқ мақоллари ҳамда «Ал ҳаёу минал иймон» — «ҳаё иймон нишонасидир» каби ҳадислар мазмуни билан уйғунлашиб кетган.

Алишер Навоийнинг ўтқир ҳақиқат асосига қурилган ҳар бир ўғити битта ҳикмат. Бу ҳикматлар замирида инсон ахлоқини тузатишга, уни руҳан тозалашга қаратилган улуғ муддаолар ётади. «Унинг зарбулмасалга айланиб кетган таъбирлари, байтлари, мисралари, инсон, халқ, башарият ҳақидаги ғамхўрлиги, унинг адолат, инсоф ва тўғрилиқ йўлида олиб борган толмас кураши бу ҳассос юракда нақадар зўр муҳаббат қайнаганига, бу ёрқин манглай мияда нақадар олий фикрлар ва ғоялар жавлон урганига шоҳиддир»³.

Мавзу юзасидан саволлар

1. «Турли фойдали маслаҳатлар ва мақоллар» деб номланган «Маҳбуб-ул-қулуб»нинг учинчи қисми ҳақида маълумот беринг.

2. Алишер Навоийнинг ахлоқ тарғиботчиси сифатидаги хизматлари ҳақида нима дея оласиз?

^{1,2} Ўша асар, 111-бет.

³ Шайхзода М. Асарлар. 6 томлик. 4-том, 234-бет.

3. «Саҳву хато башарият лозимидур» деган ҳикматни изоҳланг.
4. «Одамийнинг яхшироғи порсо ва пок бўлғай...» ҳикматини таҳлил қилинг.
5. «Ҳар неким эктинг, бугун борин ҳамон тут они кўз» ҳикматини шарҳланг.
6. «Маҳбуб-ул-қулуб»нинг ахлоқий тафаккур тараққиётидаги аҳамияти нималардан иборат?

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами, 14-том, Т.: «Фан», 1998.
2. Алишер Навоий. Маҳбуб-ул-қулуб. Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.
3. М.Шайхзода. Асарлар, 6 томлик, 4-том. Т.: 1972.
4. А.Ҳайитметов. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. Т.: 1959.
5. Н.М.Маллаев. Алишер Навоий ва халқ оғзаки ижоди. Т.: 1974.

* * *

АЛИШЕР НАВОЙ. БАДИЙ ТАСВИР ВА ТИЛДА ХАЛҚ ИЖОДИ АНЪНАЛАРИ

Навоий дostonларида халқ эртак ва дostonларида бўлганидек, воқеа қахрамоннинг туғилиши билан бошланиб, аксар унинг фаолияти, умрининг адоси билан тугайди. Бу «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр», «Садди Искандарий» дostonларига ҳам хос хусусиятдир.

Одатда эртак ва дostonларда подшо, лашкарбоши ёки баҳодирнинг фарзанди бўлмайди. Бу ҳолат қахрамонни эзади, ўртайди, кексалик кулфати билан авжига чиқади. Ниҳоят, бахти кулиб фарзанд кўради, орзулари ушалади. Бундай мотив ҳамма халқларнинг қадимги эпоси ва ўрта асрлар поэзиясига хосдир. «Бамси Байрак»нинг шаҳодат беришича, — деб таъкидлайди В.Жирмунский ва Х.Зарифов, — бундай бошланманинг (фарзандсизлик мотивининг) классик формаси Ўрта Осиёда ўғиз эпосининг шаклланиш даврида, яъни X-XI асрларда вужудга келган эди¹.

Бу мотив «Алпомиш» халқ эпосига, «Гўрўғли» туркумидаги кўплаб дostonлар ва халқ эртакларига хосдир. Бундай мотив асарнинг ҳикоявий калоритини, унинг романтик ифодасини оширади, тингловчининг диққат-эътиборини бўлажак қахрамонга жалб этади, тингловчи доимо у билан бирга бўлади, шодлигу бахти билан қувониб, кулфати ва мағлубиятидан изтироб чекади.

Навоий яратган Фарҳод, Қайс — Мажнун ва Искандар ҳам шундай образлардир. Чин ҳоқонининг молу мулкда, обрў иззатда камчилиги йўқ, аммо фарзандсизлиги, ўлса ўрнига валиаҳд йўқлиги уни қаттиқ эзади. Ва ниҳоят ҳоқон фарзанд кўради. Бу Фарҳод эди. Лекин Фарҳод бошқа болаларга ҳеч ўхшамасди. У ҳамиша ғамгин эди. Ана энди унинг ана шу ғамгинлик билан боғлиқ эртакнамо саргузаштлари бошланади.

«Лайли ва Мажнун» дostonида ҳам Мажнун Ҳай қабиласи бошлиғининг «тилаб-тилаб» олган фарзанди. «Садди Искандарий»даги шох Файлақус ҳам бефарзанд эди. У муродини бир вайронадан топиб олади. Хуллас, Навоий дostonларининг бош қахрамонлари — Фарҳод, Мажнун, Искандар ўз таваллуди билан халқ эртаклари қахра-

¹ Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947. стр. 319.

монларига йўлдош бўлиб кетадилар. Алпомиш, Гўрўгли ёки Рустам каби баҳодирларнинг туғилишидан бошлаб илоҳий куч-қудратта эга бўлганини эслайлик. Гўрўгли етти ёшида Бадгир полвонни бир тарсаки билан уриб ўлдирса, Алпомиш етти ёшида Алпинбий бобосидан қолган ўн тўрт ботмонлик ёй билан Асқар тоғининг чўққисини учириб юборади. Халқ мана шундай баҳодир қаҳрамонларни орзу қилар, фарзандларига ибрат қилиб, уларни шу руҳда тарбиялар, ёмонлик ва ёвузлик устидан голиб келишига ишонар эди.

Фольклор асарларида, кўпинча эртақ ва дostonларда воқеалар ривожини таъминлаш, қаҳрамоннинг саргузашти ва характери яратишда «туш» мотивидан фойдаланилади.

Академик В.М.Жирмунский ва проф. Х.Т.Зарифовлар «туш» мотиви ҳақида фикр юритар эканлар, бу масалани Гўрўгли ва Мащриқо, Авазхон ва Интизор, Кунтуғмиш ва Холбека, Орзигул ва Сувон каби қаҳрамонлар мисолида кўрсатадилар.

Алишер Навоий дostonларида «туш» мотивидан унумли фойдаланган. «Туш» Навоий асарларида муқаддима ёки воқеа тугуни ўрнига келади, гоъвий-эстетик муддаони ёритишга, ҳикоявий-романтик тасвирни кучайтиришга хизмат қилади.

Шопур Фарҳоднинг Хисравга банди бўлганини туш кўради ва уни қутқаришга отланади. Навфалдан енгилса, отаси Лайлини ўлдирмоқчи бўлган эди. Буни тушида билиб олган Қайс Навфалдан жангни тўхтатишни илтимос қилади. Қайс ота-онасининг вафотини ҳам тушида кўради.

Халқ оғзаки ижодида бўлганидек, ёзма адабиётда ҳам кенг тарқалган бадий усуллардан бири «шарт» мотивидир. Бунинг ёрқин намунасини Алишер Навоий дostonларида кўриш мумкин. Фарҳод Искандар тилсимини очиш учун хавfli шартларни бажариб, Ширин тимсолини кўзгуда кўришга муяссар бўлади.

«Саъбаи сайёр»нинг учинчи ҳикоясида Саъд ҳам халқ эртақларидагидек оғир шартларни бажаради. У дев Қатронни енгади, жодугар Золни маҳв этади, Ҳакимнинг мушкул саволларига жавоб беради ва Шахрисабз шоҳининг қизига уйланиб, шартни бажара олмаган йигитларнинг қирилиб кетишига хотима қўяди.

Халқ оғзаки ижодида бўлганидек, Навоий қаҳрамонлари энг хавfli дамларда пиру муршидлардан, донишмандлардан мадад оладилар. Фарҳоднинг Сухайло, Суқрот ва Хизрлар билан бўлган учрашувини эслайлик. Қаҳрамонга «Сулаймон узуги», «Жамшид жоми» каби сеҳрли асбоблар ёрдамга келади, қаҳрамон дев, аждар, ялмоғиз каби ёвузлик кучларини енгади.

Хуллас, Алишер Навоийнинг бадиий тасвир усули фольклор аңаналари билан чамбарчас боғланиб кетган. Фольклордан илҳомланган шоир ўз навбатида бадиий тасвирда халқ ижодида ўз изини қолдирган.

Адиб «Маҳбубул-қулуб», «Вақфия», «Муншаот» каби асарларида ва дostonларидаги бобларнинг насрий сарлавҳаларида халқнинг қофияли наср — сажъ турларини ишлатди, бу санъатнинг ёзма адабиётдан кенгроқ ўрин олиши ва ривожланишига улкан ҳисса қўшди.

Ўшшатиш, муболаға, истиора каби бадиий тасвир воситаларида Навоий халқ ижодидан илҳомланиб фольклорга хос тасвир воситаларини яратди. Масалан, Хисравнинг Арманистонга ҳадиҳисобсиз қўшин тортиб келишини муболағали ифодалаб айтади:

Сипоҳи ер юзида кум ҳисоби,
Не кум, гардун уза анжум ҳисоби.

Ёки Мажнуннинг тоғу саҳрода қаровсиз қолиб кетишини тасвирлаб, унинг сочлари гўё қуш уясига айланиб кетган эди, дейди:

Фарқингки эмиш қуш ошиёни,
Ким уркуту эркин андин они?

Навоий халқ тили бойликларидан кенг ва унумли фойдаланади. Навоий ва халқ ижоди масалаларини атрофлича тадқиқ қилган таниқли навоийшунос Н.М.Маллаев Навоийнинг шеърӣ ва насрий, бадиий ва тарихий, илмий асарлари таркибида мингдан зиёд мақол ва ҳикматлар мавжудлигини қайд этади. Шоир асарларида қўлланган мақоллар мавзу ва мазмун жиҳатидан турлитуман бўлиб, халқ донолигининг ғоявий-эстетик моҳиятини ҳам, тил кўркини ҳам ўзида мужассамлаштирган.

Алишер Навоий мақолларни айнан ёки мисраларнинг поэтик талаби билан айрим ўзгаришлар билан қўллайди, ёки мақол моҳиятини мисраларга сингдиради.

Мисоллар:

Мутриб била не кўнгли очилсун Навоийнинг
Ким мен фироқдин десам, ул дер «йироқдин»¹.

¹ Алишер Навоий. Фаройиб-ус-сигар. 489-бет.

Байт таркибидаги «Мен фироқдин десам, ул йироқдин» мақолининг «мен боғдан келсам, у тоғдан келади» каби варианты ҳам бор. Мақол лирик қаҳрамоннинг оғир руҳий ҳолатини ифодалашга мос тушган.

Ишқинг ўтинки ёшурдим эл аро ёйди рақиб,
Ким иситмани ниҳон тутса қилур марг аён¹.

байтга халқ орасида кенг тарқалган «касални яширсанг иситмаси ошкор қилади» мақолининг мазмуни сингдирилган.

Алишер Навоийнинг халқ мақоли ва ибораларидан ижодий фойдаланиши унинг шеърояти шухратини янада орттириб, буюк фозилларнинг таҳсинига сазовор бўлган эди. Унинг ўзи «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер» асарида қайд этиб, Ардашер куйидаги байтимни такрор-такрор ўқур эрди, дейди:

Лабинг кўргач илгим тишларам ҳар дам таҳайюрдин,
Ажаб ҳолатки, тутмай болни бармоқ ялайдурман².

Сайид Ҳасан Ардашерни мафтун этган бу байтга эса «бол тутганлар бармоғини ялар» мақолининг мазмуни асос бўлган.

Шуни ҳам айтиш лозимки, улуғ адиб томонидан айтилган кўпгина пурҳикмат сўзларнинг ўзи ҳам халқ орасида кенг ёйилиб, халқ мақолига айланиб кетган.

Мисоллар:

«Чин сўзни ёлғонга чулғама, чин айта олур тилни ёлғонга булғама»,

ёки

«Эр кишига зебу зийнат ҳикмат ва донишдур».

«Билмагани сўраб ўрганган олим ва орланиб сўрамаган ўзига золим».

«Ушоқ қанд оқ тузга монанд эрур, ва лекин бири қанд, бири туз эрур».

«Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳар ўқитмиш ранж ила, айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила».

¹ Ўша асар. 492-бет.

² Асарлар. 14-том. 79-бет.

Хуллас, халқ ижоди анъаналари ва халқ жонли тили, мақол ва маталлардан санъаткорлик билан фойдаланиш Алишер Навоий асарларининг умрбоқийлигини таъминловчи воситалардан биридир.

Мавзу юзасидан саволлар:

1. Алишер Навоий бадиий тасвир усулида қандай фольклор анъаналаридан ижодий фойдаланган?
2. «Фарҳод ва Ширин» достонида қаҳрамоннинг туғилиши ва болалиги билан боғлиқ фольклор анъанаси ҳақида сўзланг.
3. Фарҳод ва Алломишнинг туғилиши ва болалик йилларидаги муштарак жиҳатларни аниқланг.
4. «Садди Искандарий»да «вайроналар орасидан топиб олинган гўдак» эпизодида халқ эртақларининг таъсири борми?
5. Достонлардаги анъанавий «туш» мотиви ҳақида маълумот беринг.
6. Алишер Навоий достонларида қўлланган «шарт» мотиви сиз ўқиган қайси достон ёки эртақда мавжуд?
7. Анъанавий бадиий тасвир воситаси — муболаға усули ҳақида сўзланг.
8. Шоирнинг халқ мақолидан фойдаланиш маҳорати ҳақида сўзланг.
9. Навоийнинг мақолларга айланиб кетган пурҳикмат сўзларидан мисоллар келтиринг.

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1991.
2. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1991.
3. Алишер Навоий. Садди Искандарий. Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1991.
4. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1991.
5. Алломиш. Фозил Йўлдош ўғли. Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1998.
6. Маллаев Н.М. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1974.
7. Зоҳидов В. Шоир ижодининг қалби. Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1970.
8. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг ижодий методи масалалари. ЎзФА нашриёти, Т., 1963.

* * *

БОБУР ИЖОДИДА ХАЛҚОНА ҲИКМАТЛАР

Бобур Лутфий ва Навоий каби буюк сўз санъаткорларининг поэтик маҳоратидан таълим олиб, уларнинг анъаналарини давом эттирган бетакрор ижод соҳибидир. Унинг ҳаёт йўли машаққатлар ва саргузаштларга тўла ҳолда долғали кечди. Бу йўл унинг ижодида турли услуб ва усулларда ўзининг бадиий ифодасини топди. Агар «Бобурнома» улуғ адиб ва саркарданинг босиб ўтган ҳаёт йўллари, кураши ва саргузаштларининг йилномаси бўлса, шеърляти унинг ҳис-туйғуси, умид-орзулари, оташин қалби, мағлубият ва ғалабаларининг бадиий ифодасидир. Атоқли шоир ва адиб буларнинг барчасини фавқулудда содда услуб билан, ниҳоятда равон ва равшан, табиий ва ҳароратли қилиб тасвирлайди.

Бобур ҳаёти ва ижодини ўрганган рус ва Ғарб шарқшунос олимлари унинг асарларининг тарихий аҳамиятигагина эмас, балки тил ва услубининг содда ҳамда равонлигига зўр мароқ билан қараб, юксак баҳо берганлар. «Бобурнома»ни биринчи бўлиб ўз асл матнида нашр қилган рус олими, туркшунос Н.И.Ильминский бу нашрга ёзган сўз бошисида асар тилининг халқ тилига яқинлиги ҳақида шундай ёзган эди: «Ўз ижодида тилнинг тумтароқ бўлишига йўл қўймаган ва шубҳасиз, Навоий асарларини кўзда тутган Бобур ўз шаҳри Андижон тилини соф ҳолда сақлай олган». Унинг шеърляти ҳақида ҳам шу фикрларни айтиш мумкин.

Шоир хилма-хил жанрдаги шеърларида халқ мақоллари ва таъбирларидан, халқ тилининг луғат бойликларидан, омоним, синоним сўзлардан моҳирлик билан фойдаланиб, унинг халқчиллигини оширган.

Юзунгдин айрумен хор, эй азизим,
Киши гулдин айирмас хорларни¹.

Бобир, бўлиб турур икки кўзум йўлида тўрт,
Келса не бўлди, қошимга бир-бир манга-манга².

¹ Бобир. Танланган асарлар. ЎзФА нашриёти, Т., 1958, 51-бет.

² Ўша асар. 14-бет.

Даъвийи ишқ этиб ғайр Бобирни айб қилма,
Ким мен эдим сенингдек, сен бўлғайсан менингдек¹.

каби байтлар халқ ҳикматлари билан зийнатланганки, бу ошиқнинг руҳий кечинмаларини, юрак дардини образли қилиб ифодалашга ёрдам берган.

Юзида ул лаби хандон кўринур,
Сутга кўп боқса бале қон кўринур².

Бу насиҳатим англа, не билур киши ёнгла,
Не билур экин тонгла сен бугун ғанимат тут³.

Мақол халқ донишмандлиги рамзи. Мақолларда халқнинг кўп асрлик ҳаёт тажрибаси давомида орттирган кузатишлари, воқелик ва инсоннинг ҳатти-ҳаракати ҳақидаги баҳоси ва хулосаси мужассамлашади. Одатда халқ мақоллари кишиларни огоҳлантиради, маслаҳат беради ва тўғри йўлга бошлайди.

Шоирнинг қуйидаги насиҳатомуз мисра халқнинг «дўст сўзини ташлама, ташлаб бошинг қашлама», «яхшига ёндош, ёмондан қоч» каби мақолларининг мазмуни билан уйғунлашиб кетган:

Эшитса киши бу шўру шеван не дегай,
Доим бу тариқ ичгуни кўрган не дегай,
Душман сўзига кирма, эшит дўст сўзин,
Эшитмаса сўзни дўст, душман не дегай⁴.

Бобур камтарин бўлиш каби фазилат дўстлик ипини мустаҳкамлашини, ҳар доим дўстни қадрлаш зарурлигини уқтиради. Унинг фикрича, дўст айтган сўзига амал қилмоқ, дўст сўзларини тингламоқ керак. У дўстлар сўзига кулоқ солмаса, ҳатто душман ҳам кулиб, масхара қилади, мазмунида огоҳлантириб, дўстлар фикрини тинглашга, душман сўзига кирмасликка даъват этади.

Машаққатли ҳаёт йўлларида турфа воқеалар, яхши-ёмонликларни кўрган шоир ўз кузатишларидан мана бундай ҳикматли хулосалар чиқаради:

¹ Ўша асар. 60-бет.

² Ўша асар. 111-бет.

³ Ўша асар. 119-бет.

⁴ Бобур шеърятидан. Т., 1982, 6-бет.

Хар ердаким гул бўлса, тикан бўлса не тонг,
Хар қандаки май дурдидин бўлса не тонг,
Шеъримда агар ҳазл, агар жид, кечургин,
Яхши борида агар ёмон бўлса не тонг.

Бобур ижодида Шарқ классик шеъриятида анъанавий тимсолларга айланиб қолган пари, Хизр, Исо Масиҳ, Айюб, Мажнун, Фарҳод каби образларни ҳам учратамиз. Шоир шеърларида энг кўп қўлланган фольклор образларидан бири паридир:

Парининг ҳусн ичра гарчи оти бениҳоятдур,
Мени девона қошинда валекин андин ортуқсен.

Пари бу ҳусн бирла кўрса юзунгни бўлур телба,
Сени таъриф этса, лекин сифат қилғондин ортуқсен¹.

Ошиқ маъшуқанинг кўрку тароватини парилардан ҳам устун кўяди, шу билан бирга парига йўлиққан кишининг телба бўлиши ҳақидаги халқ тасаввурларига ҳам ишора қилади. Қизиғи шундаки, шоир бу тасаввурларни тескари талқин қилади. Шоирнинг фикрича, парини кўрган одам эмас, балки ёрнинг тенгсиз ҳусн-жамолини кўрган парининг ўзи телба бўлади.

Қуйидаги рубойда эса пари ва парихона ҳақидаги халқ тасаввурлари билан боғлиқ жонли бир лавҳа яратилган.

Ҳаммомки то маскани жонона эмиш,
Анда парилар ҳусниға девона эмиш,
Ул худ паридур борча мулозимлари ҳам,
Алқисса(ки) ҳаммом парихона эмиш².

Афсонавий ошиқ-маъшуқлар Лайли ва Мажнун, тириклик сувининг эгаси Хизр алайҳиссалом тимсоллари кўплаб байтларда шоирнинг ишқий кечинмаларини юзага чиқаришда асосий бадий тасвир воситаси сифатида хизмат қилган.

Ҳуснда ортуқ агар бўлса юзи Мажнунча,
Мен тақи бормен анинг ишқида юз Мажнунча.

¹ Бобир. Танланган асарлар. ЎзФА нашриёти, Т., 1958, 83-бет.

² Ўша асар, 129-бет.

Зиндалар олида ҳайвон суйини кўп ўкасен,
Эй Хизр, борми экин ул сув майи гулгунча¹.

Халқ анъаналарини, оғзаки ижодини, халқнинг аскиячилик маҳоратини яхши билган Бобур Лутфий, Навоий каби моҳир туюқчи бўлиб етишди. Ўзбек тилининг маъно товланишларидан фойдаланиб, омоним ва полисемик сўзлар воситасида янги-янги туюқ намуналарини яратди.

Мени беҳол айлаган ёр ойидур, (*ёр юзи*)
Ким анинг васли манга яройдурур, (*ярайди*)

Гар висоли бўлмаса кетар ерим,
Ё Хуросон, ё Хито, ё Ройдурур² (*Рай — жой номи*).

Бобур туюқларидагина эмас, балки бошқа жанрлардаги шеърларида ҳам чиройли сўз ўйинлари ясайди. Масалан:

То оқ юзунг йироқ тушди,
Икки кўзум ичра оқ тушди.

Ҳазилнамо шеърлар битади:

Тамоми умрида Бобурга уч сўз айтибдур:
Бири сўкунчу, бири қаттиқу, бири ёлғон.

Хуллас, Бобур халқ мақол ва таъбирларидан, сўз ўйинларидан, фольклор образларидан маҳорат билан фойдаланиб, лирик шеърятининг бадий мукамаллигини, эстетик таъсирчанлигини оширган. Бу бадий услуб ёки анъана унинг машҳур «Бобурнома»сида ҳам давом эттирилган.

Адиб «Бобурнома»да мароқли ва жозибали услуб билан турли хил саргузашларни, ривоят ва латифаларни ҳикоя қилади, халқ юмори, халқ мақоллари ва таъбирлари билан ўз асарини безайди, турли хилдаги бадий усул ва тил воситаларидан фойдаланади.

«Бобурнома»да Ўрта Осиё, Афғонистон, Эрон ва Ҳиндистон халқларига хос бўлган урф-одатлар, расм-русмлар ҳам ўта кузатувчан кишининг нигоҳи билан қизиқарли акс эттирилган.

¹ Ўша асар, 29-бет.

² Ўша асар, 161-бет.

Туркий халқлар, хусусан, ўзбек халқи ўртасида келинчакнинг юзига парда тутиб, қайнота, қайнона уйида ифбат билан юриш тартиби бор. Оиладаги катта ёшдагиларнинг келинчак юзидаги пардани олишлари келинчакка нисбатан ҳурматсизлик деб қаралган. Шунинг учун ҳам бу пардани келинчакнинг кичик ёшдаги қариндошлари оладилар. Бу кун эл ўртасида «юз очди» куни дейилиб, кичикроқ доирага ош тортилади. Шу кундан бошлаб келин рўзғор ишларини бажаришга киришади. Мана шу одат «Бобурнома»да қуйидагича баён қилинган:

«Яна бири Хонзода бегим эди, Тирмиз хонзодаларидан эди. Мен Самарқандда беш ёшимда Султон Аҳмад Мирзо қошига келган фурсатда олиб эди. Ҳануз юзи ёнуғи бор эди. Туркона расм била манга буюрдилар, мен юзини очтим»¹.

Адибнинг Ҳиндистон ва Бангола халқларига хос ажиб одат ва расм-русмлари ҳақидаги ҳикоялари ҳар қандай ўқувчини ҳам чуқур мулоҳаза юритишга ундайди:

«Яна Банголада бу расмдурким, ҳар кишиким, подшоҳ бўлди, бурунги подшоҳларнинг хизонларини сарф ва харж қилмоқлик куллий айб ва ордур. Ҳар ким подшоҳ бўлса, яна янги хизони йиғмоқ керак. Хизони жамъ қилмоқлик ул элнинг қошида фахр ва мубоҳоттур, яна бир расм будурким, хизона ва пойгоҳ ва мулк салотинининг жамиъ маунотининг қадимдан муқаррар ва муаййан танлари парганалар бордурким, ўзга ерга асло харж бўлмас»².

Шунингдек, Бобур ҳинд халқи орасидаги ҳомиладор аёлнинг қайси жинсли фарзанд туғилишини олдиндан башорат қилувчи фол очиш одатлари ҳақида қуйидагича ҳикоя қилади:

«Ғолибо зуафо (аёллар) фоле расмдурким, ўғил бўлурму, ё қиз бўлурму экан деб, икки қоғозда бирида Али ё Ҳасан битиб, яна бирида Фотима битиб, икки қулула балчиқ ичида қўйуб, ул балчиқларни бир оёғ сув ичиға қўярлар. Ҳар қайси бурна очилса, андин истидлол қилурлар: Эр келса, эр бўлур дерлар, қиз келса, қиз бўлур дерлар, фол қилдилар, эр келди. Чун мужда бўлди, анинг юзидин ўқ хат битиб йибордук»³.

Бобур халқ орасида расм бўлган ушбу одатни Ҳиндолнинг туғилиши билан боғлиқ бўлган воқеалар муносабати билан келтиради.

¹ Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т., «Юлдузча», 1989, 21-бет.

² Ўша асар, 249-бет.

³ Ўша асар, 200-201-бетлар.

Ўта қизиқувчан бўлган бу зотнинг назаридан ҳатто лўлиларнинг ўйини ҳам четда қолмаган:

«Яна бири буким, бир кичик лўли улуғ лўлиннинг бошига чиқиб, тик турадур, куйига лўли ул сари, бу сари илдам юруб, иш кўрсатганда, бу кичкина ул лўлиннинг бошининг устида тип-тик тебранмай туруб, ул ҳам ишлар кўрсатадур».

Туркий халқларга хос ажойиб урф-одатлар, анъаналар зами-нида улғайган Бобур ўз она юрти Андижон ҳақида шундай ёзади:

«Андижондурким, васатта воқиб бўлубтур, Фарғона вилоятининг пойтахтидур. Ошлиғи вофир, меваси фаровон, қовун ва узуми яхши бўлур. Қовун маҳалида полиз бошида қовун сотмоқ расм эмас»¹.

«Бобурнома»да айрим сўзлар ёки жой номларининг келиб чиқиши билан боғлиқ бўлган мухтасар ривоятлар ҳам учрайди. Бобур Хўжанд ва Конибодом орасидаги Ҳодарвеш деган дашт ҳақида сўзлар экан, «дерларким, бир неча дарвеш бу бодияда тунд елга йўлуқуб, бир-бирини тополмай, «Ҳо дарвеш, ҳо дарвеш» дея-дея ҳалок бўлубтурлар, андин бери бу бодияни Ҳодарвеш дерлар» деса, Сирдарё ёқасидаги дарёнинг торроқ бир еридан бир така сакраб сувдан ўтгани учун у ерни «Такасекирган» деб атайдилар дея шу ҳақдаги халқ ўртасида юрган ривоятларни келтиради.

Ифоданинг содда ва равлониги, оз сўз билан кенг фикрни баён этиш, сўзларни танлаб ишлатиш Бобур ижодига хос хусусиятлардан биридир. У она тилининг маъно товланишларига халқ мақол ва таъбирларига катта эътибор билан қараб, ўз асарларида улардан ниҳоятда ўринли фойдаланди: «Душман не демас, тушга не кирмас», «Қопудағини қопмаса, қариғунча қайғирур», «Кўзларини туз тутти» каби халқ мақоллари «Бобурнома»нинг бадиийлигини янада оширади. Адиб ўзбек тилидаги мақолларни қўллаш билангина чекланиб қолмасдан ўрни билан форс-тожик тилидаги мақоллардан ҳам фойдаланади.

Бобур холаваччаси Ҳайдар Мирзо ҳақида гапирар экан куйидаги тожикча мақолни келтиради:

Боз гардад ба асли худ ҳама чиз,
Зари софию нуқрау арзиз².

(Ҳамма нарса: хоҳ соф олтин, хоҳ кумуш ва хоҳ қўрғошин бўлсин, барибир ўз аслига қайтади). Бу ўзбек халқи орасида кенг

¹ Ўша асар, 4-5-бетлар.

² Ўша асар, 14-бет.

тарқалган «Қарийсан, қартасан асли наслингта тортасан» деган мақолнинг тожикча кўринишидир.

Адиб енгилтаклик, узоқни ўйламай иш тутиш зарар келтиришини таъкидлаб, «Енгилтак аччиқланганда тиг билан кўлини кесар, сўнгра афсус кўли орқасини тиши билан чайнар» деган халқ ҳикматини форсча баёни билан беради:

«Ба тунди сабукдаст буррад ба тиг,
Ба дандон газад пушти, дасти дори»¹.

Ёки:

Ёш киши ойнага қараб нима кўрса, кекса одам хиштга қараб, ундан ҳам яхшироқ кўради, мазмунидаги форсча мақол кексаларнинг тажрибали ва донишмандлиги маъносида Бобур томонидан шундай ифодаланган:

«Харчи дар ойина жавон бинад,
Пир дар хишти пухта он бинад».

Донишманд адиб баъзи жумлаларга халқ мақоллари мазмунини сингдириб унинг таъсир кучини янада оширади. Масалан, Бобур Роно Сангога қарши жанг олдидаги воқеани баён қилиб, ўзининг жангчиларга қарата сўзлаган қуйидаги нутқини ёзади: «*Хар кимки ҳаёт мажлисига кирибтур, оқибат ажал паймонасини ичгусидур ва ҳар кишиким, тириклик манзилига келибтур, охир дунё ғамхонасиндин кечгусидир. Ёмон от билан тирилгондин яхши от билан ўлган яхшироқ*»².

«Бобурнома»нинг тўққиз юз тўққизинчи ҳижрий (1503-1504) йил воқеалари тафсилотида Бобур бекларга қанча совға ва инъомлар бермасин, улар унинг ўз Андижони ҳақида кўп гапиришини ва андижонча сўзлашини айтиб танқид этишларидан зорланади ва ўз фикрини иккита халқ мақоли билан чиройли хулосалайди. «Ёлғиз бу эмас, ҳар қачонким, Тангри Таоло дастхати берди, меҳмон ва ғариб бекларни ва йигитларни бойрилардин ва андижонийлардин ортуқроқ ва яхшироқ кўрдум. Бовужуд ажаб балоедурким, ҳамиша эл мени ғийбат қиладурким, бойридин ва андижонийдин ўзгани риоят қилмас, масал борким, «Душман не демас, тушга не кирмас». «Дарвозаи шаҳрро тавон баст, натвон даҳа-

¹ Ўша асар, 80-бет.

² Ўша асар, 289-бет.

ни мухалифон баст» (шаҳар дарвозасини ёпиб бўлади-ю, душман оғзини ёпиб бўлмайди).

Бобур ҳаётининг энг оғир ва машаққатли йиллари, қорли тоғлар оша Қобулга азимат қилиш саргузаштларини қуйидагича ҳикоя қилар экан, қиссадан ҳисса сифатида форсий мақол келтиради.

«Ҳар неча дедиларким, ҳаволга боринг, бормадим. Кўнгулга кечтиким, барча эл қорда ва чопқунда, мен иссиқ уйда ва истироҳат билан мунда борча улус ташвиш била машаққатта, мен мунда уйқу била фароғатда. Мурувватдин йироқ ва ҳамжиҳатликдин қироқ ишдур. Мен ҳам ҳар ташвиш ва машаққат бўлса кўраин, ҳар нечун эл тоқат қилиб турса тураин, бир форсий масал бор: «Марг бо ёрон сураст» («Дўстлар билан биргаликдаги ўлим тўйдир»). Ушбу сўзларга илова қилинган халқ мақоли олийжаноб инсоннинг руҳий кечинмаларини ёрқин ифодалашга хизмат қилган.

Бобур эътиқоди бутун шахс сифатида умр бўйи Яратганга имон келтириб, унга таваккал қилиб яшади. Кўп йиллик уруш ва юришлари давомида Худо мададига таяниб, аксарият ҳолларда оз куч билан душманнинг кўп қўшини устидан зафар қозонишга муваффақ бўлди: «*Кишимизнинг озиға боқмай, Тенгрига таваккал қилиб, нақораларни қоқиб, ганим сари боқиб юрудук.*

*Кўпу озға Тенгридур бергуси,
Бу даргоҳда йўқтур кишининг кучи.*

Кимнинг ориотин калилотин ғалабат фиатан касиратан бизниллаҳ»¹. (Яъни: Худонинг амри билан кичик тўданинг катта тўда устидан ғалаба қилгани кўп учраган).

«Бобурнома»даги кўплаб эпизодлар, чунончи кароматли туш кўриш, қаҳрамоннинг фавкулудда жасорати каби ҳолатлар, халқ дostonларидаги воқеаларни эслатади. Бобур эса турфа саргузаштлар оламида тенгсиз жасоратлар кўрсатаётган халқ қаҳрамони сифатида намоён бўлади.

Бобур ҳаёт-момат курашлари кетаётган кунларнинг бирида кароматли бир туш кўради. Адиб буни шундай ифодалайди:

«Ўзумни ўлимга қарор бердим. Ўшал боғда бир сув оқиб келадур эди, вазу қилдим, икки ракаат намоз ўқидум, бошимни муножотқа кўюб тилак тилайдур эдимким, кўзум уйқуға борибтур. Кўрадурменким, Хожа Яъқуб Хожа Яҳъёнинг ўғли ҳазрати Хожа

¹ Ўша асар, 175-бет.

Убайдуллонинг набиралари рўбарўйимга аблоқ от миниб, кўп жамоати аблоқ суворилари билан келдилар. Дедиларким, ғам емангиз, Хожа Аҳрор мени сизга юбордилар. Дедиларким, биз аларга истионат тегуруб, пошшоҳлик маснодиға ўлтурғузуббиз. Ҳар ерда мушкул иш тушса, бизни назариға келтируб ёд этсун, биз анда ҳозир бўлурбуз. Холо ушбу соат фатх ва нусрат сизнинг соридур. Бош кўтаринг, уйғонинг»¹.

Бобур уйкудан уйғониб қараса, беклар уни тутиб боғлаб олиш ҳақида яширинча гаплашаётган эканлар.

«Бу сўзни эшитиб дедимки, сизлар бу йўсунлуқ сўзларсиз, аммо кўраинким, қайсизингиз менинг қошумга кела олурсиз? Ушбу сўзнинг устида эдимким, боғнинг деворидан ташқари қалин отлиқнинг келур овози келди». Келган отлиқлардан бири — Кутлуқ Муҳаммад Барлос бўлиб, у энг қалтис вазиятда етиб келиб Бобурга мадад беради. Унинг келишига ҳам туш сабаб бўладики, тушида Бобурнинг олдига боришга ишора бўлади: «Мен туш кўрдумким, Хожа Убайдулло дедиларким, Бобур подшоҳ Карнон деган кенттадур, бориб они олиб келингким, подшоҳлик маснади анга тааллуқ бўлубтур. Мен тушни кўруб, хушқол бўлуб, улуғ хон, кичик хонға арз қилдим, хонларға дедимким, менинг беш-олти ини, ўғлум бор, яна бир неча йигит қўшунгиз. Карнон тарафидин бориб хабар олайин»².

Одатда, халқ дostonларида якка, ёлғиз қолган қаҳрамонларга энг қалтис вазиятларда Аллоҳнинг ўзи мадад бериб, азиз авлиёларнинг руҳлари уни қўллаб-қувватлайди. Биз юқорида танишган воқеа эса бадийий тўқималар асосига қурилган халқ дostonи эмас, балки реал воқеликка асосланган тўғри сўз ва назаркарда инсоннинг ўз бошидан кечирган саргузаштларидир.

Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, демак, халқ дostonлари ҳам фақат бадийий тўқималар асосига қурилган нореал воқеалардан иборат эмас. Шундай экан, дostonларнинг яратилишига ҳам оламшумул ҳаётий воқеалар, Бобурга ўхшаган ҳаёт-момот курашлар бошидан кечирган жасоратли инсонларнинг турфа саргузаштлари асос бўлган.

Бобур Қуръони Карим сураларига, дуоларга ихлос билан қараган, халқ ирим-сиримларига ишонган. Бобур Қобулда экан, Дўст Сарипулий пиёда қилич яланғочлаб кириб келади. Бобур «Ҳай Дўст, Ҳай Дўст!» — деб қичқиради. Усти-боши қор бўлганидан

^{1,2} Ўша асар, 107-108-бетлар.

Дўст Сарипулий Бобурни танимади ва Бобурга қилич солади. Лекин қилич Бобурга ўтмайди. Яратган Зотнинг кудратига қойил қолган шоир куйидаги Куръон ҳикматини келтиради:

«Агар тиғи олам бичунбанд зи чой,
Набурад раге то нахоҳад худой»¹.

(Мазмуни: агар олам тиғи ўз жойидан қўзғалса, Худо хоҳлама-са, бир қилни ҳам, томирни ҳам қирқа олмайди).

«Мен бу дуони ўқиб эдим, анинг хосиятидан эдиким, Тангри Таоло бу мазарратни дафъ қилди ва бу муталажжих бўлгон балони дафъ қилди».

Халқ орасида «Садақа радди бало» деган ҳикмат юради. Бирон оғир дардга чалинганда ёки мушкул аҳволга тушиб қолганда мискинларга, ғариби гураболарга садақа қилинади.

Афтидан, Бобур мол-дунё исломда ҳаром, дейилгани учун мол-дунёдан юқори турувчи нарсаларни садақа қилишни афзал билган.

Бобур оғир иситма дардига йўлиққанда, ундан халос бўлишни ният қилиб, хаста аҳволда ўзининг руҳий мададкори, пири Хожа Аҳрор Валийнинг «Рисолаи волидия» асарини шеърӣ йўл билан форс тилидан туркий тилга таржима этишни ният қилади. «Рисолаи волидия»ни таржима қилиб бўлгач, дарддан фориг бўлиб, тузалиб кетади.

«Тенгри инояти била Ҳазратнинг ҳимматидин, панжшанба куни ойнинг йигирма тўққизида андаке афсурда бўлди, ўзга бу аризадин (касалдан) халос бўлдум».

Халқ орасида эътиқоди борнинг иймони бор, иймони борнинг эътиқоди бор деган ҳикматли гаплар бежиз айтилмаган. Қиссадан ҳисса шуки, Бобур эътиқодда ва иймонда собит, шижоат ва истеъдодда беқиёс, дилбар шахс бўлган.

Мавзу юзасидан саволлар:

1. Бобур шеърӣятида халқ мақолларидан фойдаланиш маҳорати ҳақида гапиринг.

2. Шоир шеърӣятидан асосий ўрин эгаллаган анъанавий тимсоллар ҳақида маълумот беринг.

---

¹ Ўша асар, 1989, 179-бет.

3. «Бобурнома»да туркий халқларга хос бўлган қандай урф-одатлар ҳикоя қилинган?
4. «Бобурнома»да келтирилган халқ ривоятлари ва уларнинг асар сюжетида тутган ўрни нимадан иборат?
5. «Бобурнома»нинг халқ дostonлари билан муштарак жиҳатларини аниқланг.

Адабиётлар:

1. Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т.: «Юлдузча», 1989.
2. Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Танланган асарлар. Т.: ЎзФА нашр., 1958.
3. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: «Ўқитувчи», 1976.
4. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш жилдлик. 3-жилд. Т.: «Фан», 1976.
5. И.Мирзаев. Бобур маърифати. Т.: «Ўқитувчи», 1996.
6. Ҳ.Ҳасанов. Заҳриддин Бобур сайёҳ ва олим. Т.: Ўздавнашр., 1960.

* * *

ХОЖА ҲИКОЯТЛАРИ ВА ФОЛЬКЛОР

Халқ оғзаки ижодининг ёзма адабиётга, ёзма адабиётнинг эса фольклорга баракали таъсири Хожа ҳикоятларида яққол кўзга ташланади.

Хожа адабий фаолиятининг камол топишида фольклор асарлари, уларнинг мавзу ва ғоявий мотивлари, сюжети ва образлари, адабий услуб ва бадиий усуллари, тил бойлиги ва бадиий тасвир воситалари асосий манба вазифасини ўтаган. Демак, Хожа ижодини ўрганиш орқали, ўша давр ва ундан олдинги даврда яратилган халқ оғзаки ижоди намуналари билан ҳам яқиндан ошно бўламиз.

Хожанинг «Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор» асарлари асосини унинг ҳикоятлари ташкил этади. Муаллифнинг бирор ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий фикрларининг бадиий ифодаси сифатида келтирилган ҳикоятлари ўзигача яратилган бадиий бойликлар, жумладан, оғзаки адабиётдан унумли фойдаланиши асосида яратилган.

Ҳикоят жанри ва унинг юзага келиши ўзининг узоқ тарихига эга. XI асрнинг йирик тилшунос олими Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида эртак сўзининг маъноси изоҳланар экан, уни «*ҳикоя — бирор мақсадни шоҳга билдириш, ҳикоя қилиш маъносида қўлланилади. Асли бирор нарсани ҳикоя қилишдан олинган*»¹ дея талқин этилади. Демак, тарихда эртак ҳақида гап кетганда, ҳикоят, ҳикоят ҳақида гап кетганда эртак тушунилаверган. Шунинг учун ҳам *фольклордаги эртакларнинг кўпини ҳикоят деб аташ мумкин*»². Чунки халқ оғзаки ижодига хос бўлган эртаклар тарихда ёзма адабий ёдгорликлар ичида кўп келтирилиб, «ҳикоятлар» деб юритилган. Муҳаммад Авфийнинг «Жавомеъ ул-ҳикоёт лавомеур-ривоёт», Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» асарида, Низомулмулкнинг «Сиёсатнома», Носириддин Рабғузийнинг «Қиссаси Рабғузий», Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр», Подшоҳўжанинг «Мифтоҳул адл» ва «Гулзор» асарларидан ўрин олган ҳикоятлар асоси фольклорга бориб тақалади.

Ёзма адабий ёдгорликлардаги эртак-ҳикоятлар фольклордаги каби тўғридан-тўғри, бирин-кетин айтиб кетилавермайди, балки

¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. Ғ-том. ЎзФА нашриёти, Т., 1960, 98-бет.

² Иззат Султон, Адабиёт назарияси. Ўздавнашр.

ёзувчининг бирор мақсадни кўзлаган фикрини ёки ўртага ташлаган концепциясини асослашда асосий восита вазифасини ўтайди ва кўпроқ дидактик характерда бўлади.

Ҳикоятлар ҳам эртақларга хос хусусиятларга эга. Улар эртақ жанридаги каби яратилган даврларидаги халқ ҳаёти, кураши, орзу-интилишлари, дунёқараши ва урф-одатларини акс эттириб, ахлоқий-таълимий характерга эга бўладилар.

Ҳикоятлар хос хусусиятлардан яна бири шундаки, улар бир халқдан иккинчи халққа ўтиб, ўз миллий руҳига эга бўлиб, ўз миллий анъаналарига бўйсунган ҳолда намоён бўлади.

Тузилиш жиҳатидан ҳам ҳикоятлар эртақларга ўхшаб кетади. Улар ҳам кириш, ҳикоянинг мазмуни ва хулоса — муаллифнинг қиссадан ҳисса чиқариши каби қисмлардан ташкил топади, лекин эртақлардаги узундан-узоқ бошлама — зачин ҳикоятлар учун хос эмас. Уларда фақат «айтурларким», «дебдурларким» ёки «кунлардан бир кун» бошламаларини келтириш билан чегараланади.

Ўзбек халқ эртақлари фольклор асарлари ичида ҳаёлот ва бадий тўқималарга бойлиги билан ажралиб туради. Ҳикоятлар эса, кўпроқ ҳаётда тез-тез учраб турадиган ҳодиса ва воқеаларни тасвирлайди. Лекин уларда ҳам идеал ҳаёт, одил шоҳ, идеал жамият ҳақидаги халқ орзу-умидлари акс этади.

Ҳикоятлар одатда дидактик характерга эга бўлиб, уларда кўпроқ ҳаётдан олинган воқеалар тасвир этилади, реал шахс — золим шоҳ, одил вазир, чўпон, муштипар кампирлар ҳикоят қаҳрамонларидир. Ахлоқ-одоб, халқпарварлик, ватанпарварлик ҳикоятларнинг асосий ғоясини ташкил этади. Бу ҳикоятлар ичида тарихий шахслар номи билан боғлиқ бўлган ҳикоятлар ҳам кўп учрайди.

Хожа асарида келтирилган ҳикоятларнинг кўпчилиги дастлаб халқ оғзаки ижодида яратилган бўлиб, кейинчалик ёзма адабиётга ўтган ва ҳар бир адиб ёки шоир уни ўз ижодий мақсади йўлида қайта ишлаган. Шундай экан, Хожа ҳикоятлари ҳам ҳоҳ у халқ оғзаки ижодидан олинган бўлсин, ҳоҳ ёзма адабиётдан, улар Хожанинг ўз бадий ижоди меваси сифатида ўрганилади.

«Искандар ва донишманд қария» ҳақидаги ҳикоят алоҳида эътиборга молик:

Искандар зулматга кириш ниятида кетаётганда, аскарлари ичида биронта ҳам кекса киши бўлмаслигини буюради. Подшоҳ аскарларининг ичида бир йигитнинг қари отаси бўлиб, у ўз ўғли билан кетишни хоҳлайди. Отасининг хоҳишини рад этолмаган ўғил уни сандиққа солиб яшириб ўзи билан олиб кетади.

Искандар ўз аскарлари билан зулматга етганда у ердан қайтиб чиқиш муаммо бўлиб қолади. Бу муаммони донишманд отасининг кўрсатмаси билан ҳалиги йигит ҳал қилади.

Фольклор таъсирида яратилган бу ҳикоятда «Қари билганини пари билмас» деган ҳикматнинг мазмуни акс эттирилган. Қолаверса, ҳар қандай ишда, айниқса, мушкул вазиятларда ҳаёт тажрибаси бўлган донишманд қариялар маслаҳатига амал қилиш, кенгташиш лозим, деган ибратли ғоя ҳам сингдирилган.

Искандар қандайдир мақсадни кўзда тутиб, зулматга кетиш олдидан: «Ҳеч киши менинг чериким билан қари киши олиб келмасин», — деб буйруқ берган экан, зулматдан чиқиш йўлини қидириб: «бу черикда ҳеч бир қари киши борму эркан андин сўрасак, шояд ул қари киши тажриба билан бу ишнинг тадбирини билгай эрди», — дейишга мажбур бўлади. Фақат шу катта ҳаёт мактабини ўтаган донишманд қариягина Искандарнинг аркони давлати еча олмаган муаммони ҳал қилади: «Қулунларини ёруғликка боғлаб, оналарини миниб, қоронғуликка кирмак керак. Ул кисроқлар қулунларига интилиб, тезда қоронғуликдан ёруғликка йўл топиб чиқадилар», — дейди ва натижада Искандар кўшинни фалокатдан сақлаб қолади.

Ҳикоятда ҳатто шоҳнинг ҳам (гарчи у қатор амир-умаролардан иборат маслаҳатчиларга эга бўлса ҳам) вақти келганда қарияларнинг маслаҳати ва мададига муҳтож бўлиб қолиши ҳақидаги ибратли фикр мужассамлашган. Бу ҳикоя «Агар замонанинг Искандари бўлсанг ҳам, омонлик йўлидан устодсиз боролмайсан» мақолининг мазмунини ўзида мужассамлаштирган. Бундан ташқари ҳикоятда ота-боланинг, она-боланинг (қулун ва кисроқлар) бирига бўлган меҳру муҳаббатлари ҳам ўз ифодасини топган.

Хожанинг Искандар номи билан боғлиқ ушбу ҳикояси халқ орасида кенг тарқалган «Золим подшоҳ»¹ эртаги билан ниҳоятда уйғундир.

Ҳикоя қилинишича, бир золим шоҳ бўлиб, қирқ беш ёшдан ошган ҳамма кишиларнинг боши кесилсин, чунки улар қаригач, ақли паст бўлиб қолади, дебди. Бир кун подшоҳ 30 ёшгача бўлган аскарларини тўплаб, сафарга отланибди ва йўлда катта сув бўйидаги дарахт соясида дам олиб ўтиришибди. Шоҳнинг кўзи сув остидаги икки гавҳар тошга тушиб, уларни олиб чиқиш учун аскарларини бирин-кетин сувга шўнғита бошлабди. Улардан бирортаси ҳам қайтиб чиқмабди. Гал бир йигитга келибди. У

¹ Ўзбек халқ эртаклари. Ўздавнашр., Т., 1963, 88-бет.

отасига маслаҳат солибди. У шоҳдан яшириб, саксон яшар отасини сақлаб қолган ва бирга сандиққа солиб олиб чиққан эди. Чол ўйлаб туриб, дарё тепасида дарахт бор бўлса, гавҳар дарахт тепасида эканлигини, шунинг учун аввал дарахтга чиқиб гавҳарларни олиб, сўнгра сувга тушиб келтириб беришини айтади ва ўглини ўлимдан сақлайди.

Бу эртақ халқнинг золим подшоларга нафратини ифодалаб, қариянинг донишмандлигини тасвирлаши билан Хожа ҳикоясига ўхшаб кетади.

Халқ оғзаки ижоди анъаналари асосида яратилган ҳикоятлардан яна бири чумчуқ ва унинг насиҳатлари ҳақидадир. Ҳикояда тасвирланишича, бир киши бир чумчуқни қафасда сақлар экан. Бир кун чумчуқ тилга кириб: Мени қафасдан чиқариб юборсанг, уч фойдали панд айтман, дейди. У киши бўлса, пандларни айтгандан сўнг озод қилишини билдибди. Чумчуқ айтади: «аввал улким, ҳар нимарса қўлингдан чиқса, қайғу емагил. Ва яна маҳол сўзни асло қабул қилмагил. Энди мани йиборғил, яна бирин айтурман»,— дейди ва қафасдан бўшалгач, «манинг қорнимда йигирма мисқол лаъл бор эди. Ул лаъл қўлингдан чиқди», дейди. Чумчуқ эгасининг жуда хафа бўлганини кўриб, ўз пандининг биринчисини ёдга солади ва «ўзим йигирма мисқол эрмасманку, йигирма мисқол қорнимга на турлук сиғар»,— дейди ва учинчи панд ўрнига: «бу яғочнинг тубида бир кўзача танга бор турур, они олиб харж қилғил»,— деб учиб кетади.

Бир чумчуқни озод этган киши бунинг эвазига уч ҳикматли сўз — насиҳатга эга бўлди. Шунинг учун ҳам ҳикояда бир томондан эркинлик гоёси илгари сурилса, иккинчи томондан, ҳикояга уч насиҳат маъноси сингдирилган.

Чумчуқнинг озод этилиши — уни озодликка олиб чиққан бўлса, чумчуқ эгаси қуш пандлари орқасида ҳам маънавий, ҳам моддий бойликка эга бўлади. Бунда чумчуқ сўзлари характерлидир: «Эй киши, мани бу қафасга солиб сақлабсан. Сақлагондан санга ҳеч бир фойда йўқдур. Агар мани озод қилсанг, санга уч панд берайки, андин санга кўп фойдалар бўлғай».

Ҳикоят халқнинг «ўтган ишга ачинма», «Дема маҳол, чекма маълол», «Кейинги пушаймон, ўзингга душман», «Яхшилик қилсанг, яхшилик кўрасан» (чумчуқни озод қилгани ва эвазига бир кўза танга олиши) каби мақол ва насиҳатлари билан чамбарчас боғлиқдир. Ҳикоя композицияси халқ эртақлари услубида тузилган бўлиб, чумчуқ икки насиҳатини айтиб тугатгач, эгасига ўз насиҳатлари таъсирини синаб кўриш учун, насиҳатлардан қан-

дай хулоса чиқарганини билиш учун муаллиф чумчуқни икки панддан кейин бўшаттириб, чумчуқ эгаси синовдан ўтгандан сўнг («Ўтган ишга ўксинма» мақолини амалга оширтириб), охириги учинчи панд маъносини ифодалайдиган бир кўзача танга воқеасини келтиради.

Бу ҳикоя муаллифнинг халқ оғзаки ижоди, унинг мақол ва маталларидан қай даражада усталик билан, ўз ўрнида ва санъат-корона фойдаланганлигини кўрсатади.

Хожа халқ ижодининг хоҳ у, хоҳ бу томонидан (мақоллари ёки сюжети, услуби) фойдаланмасин, уларга ижодий ёндашади ва ўз муносабатини билдириб кетади.

Юқоридаги ҳикоятни яқунлар экан, Хожа қуйидаги шеърий парчани келтириб, қиссадан ҳисса чиқаради:

Икки иш қўймас бани одамда даҳр ичра мажол,
Бир — таассуб ўтган ишқа, бир доғи амри маҳол.
Одам эрсанг, кўп таассуб ема ўтган иш учун,
Демагил сўзни маҳолу, чекмагил андин малол.

Мавзу юзасидан саволлар:

1. *Ҳикоят жанрига хос хусусиятлар нималардан иборат?*
2. *Ҳикоят ва эртак жанрига хос муштарак жиҳатларни аниқланг.*
3. *«Искандар ва донишманд қария» ҳикоясининг ғоявий моҳияти ҳақида гапиринг.*
4. *«Искандар ва донишманд қария» ҳикояси билан «Золим подшо» эртакининг қандай муштарак жиҳатлари бор?*
5. *«Чумчуқ ва унинг насихатлари» ҳикоятининг ғоявий-бадиий хусусиятлари ҳақида гапиринг.*
6. *Ушбу ҳикоянинг халқ оғзаки ижоди билан боғлиқ жиҳатларини таҳлил қилинг.*
7. *«Гулзор» ва «Мифтоҳул адл» таркибидаги бошқа ҳикоятлар ҳақида нима дея оласиз?*

Адабиётлар:

1. *Пошишахўжа. «Мифтоҳул» адл ва «Гулзор»дан. Ўздавнашр, Т., 1962.*
2. *Зоҳидов В.Й. «Мифтоҳул» адл ва «Гулзор». Ўзбек адабиёти тарихидан (мақолалар тўплами). Т., 1961.*
3. *Иброҳимов А. XVI аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари. «Фан», Т., 1976.*
4. *Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. «Ўқитувчи», Т., 1976.*
5. *Мирзааҳмедова И. Хожа. «Фан», Т., 1975.*
6. *Ўзбек халқ эртаклари. 1-2— томлар. Ўзадабийнашр, 1958-1960.*

МАШРАБ ИЖОДИДА ХАЛҚЧИЛЛИК

Чинакам халқчил асар инсон манфаатлари ва интилишларининг бадиий ифодаси сифатида майдонга келади. Замон ва замин дардини ўзида сиғдирган Бобораҳим Машраб халқ ичида юриб, ҳақсизлик ва жаҳолатга қарши исён қилган, ишқсизлик, эътиқодсизлик ва барча нокасликларга қарши курашган чинакам халқ шоиридир. У ўз шеърларини халқ тили нақшлари билан зийнатлади, унинг мақол-маталлари, ҳикматли ибора ва бирик-маларидан фойдаланди.

Мужгонинг ўқи ўтти юракдан,
Ногаҳ совуқ сўз тушди ароға¹.

Ушбу байтда шоир ёзма ва оғзаки адабиёт анъанасининг так-рорланмас ва гўзал намунасини яратган. Биринчи мисрада ёзма адабиётдаги анъанавий «Мужгонинг ўқи», «ўқ юракдан ўтти» каби ташбеҳлар қўллаган бўлса, иккинчи мисрада фразеологик бутунликдан ташкил топган «ароға совуқ сўз тушди» деган халқнинг образли ифодаси қўлланган.

Содда ва равон услуб, халқона оҳанг Машраб шеърятининг белгилловчи хусусиятларидан биридир.

Ўлдуройин дермусан ё куйдиройин дермусан?
Ёна бошимга балолар ёғдуройин дермусан?²

Ушбу байт куйидаги халқ қўшиғи билан ҳамоҳанг.

Кўргани келдингми сен,
Куйдиргани келдингми сен?
Куйиб ўчган ўтларим,
Ёндиргани келдингми сен?³

¹ Машраб. Девон. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1980, 340-бет.

² Ўша асар, 140-бет.

³ «Оқ олма, қизил олма». Ўзбек халқ эртаклари. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1972, 95-бет.

Машраб шеърларининг халқчиллиги ва бадий мукамаллигини таъминлаган воситалардан бири халқ мақол ва ҳикматли сўзларидир.

Тикансиз — гул, садафсиз — дур, машаққатсиз ҳунар йўқтур, Риёзат чекмагунча ёр васлиға етиб бўлмас¹.

Дунёга эмас, балки Ҳусни Мутлаққа боғланиш, Ҳаққа етишиш учун машаққат ва риёзатларни роҳат деб билиш фақат Машраб шеърлятига хос. Ёр васли учун ҳар қандай бало-қазоларга тайёр турган Йлоҳ ошиғининг ички кечинмаларини ёрқин ифодалашда халқ ҳикмати жуда кўл келган.

Машраб ижодида шундай шеърлар ҳам борки, бошидан охиригача «ирсоли масал» санъати асосига қурилган:

Меҳнату роҳатга ҳў қилған кишилардин сўранг,
Ҳеч илме сийнаға жо бўлмади такрорсиз...
Дарбадар бўлдим, жаҳонни кўп тамошо айладим,
Ҳеч гулни кўрмадим оламда бўлғай хорсиз...
Мунда ўртанган кўнгул охир етар мақсудиға,
Ҳеч булбул бўлмағай олам аро гулзорсиз.
Кимёни толиби бўлған киши жондин кечар,
Ҳеч ганже кўрмадим оламда бўлғай морсиз.
Учрамай кетти ўшал маҳвашга рози дил десам,
Топмадим дилдорими ёлғуз даме ағёрсиз².

Мазлумлар дардиға шерик бўлиб, бир умр халқ орасида дарбадар кезган шоирнинг дили ва тили ўша халқ билан ҳамоҳанг бўлиши табиий.

Шу нуқтаи назардан кузатадиган бўлсак ушбу ғазалда ҳам туркий халқлар орасида кенг тарқалган «деҳқон бўлсанг шудгор қил, мулло бўлсанг такрор қил», «тиконсиз гул бўлмас», «булбулсиз гулзор бўлмас», «морсиз ганж йўқ», «ёр бор жойда ағёр ҳам бор» каби мақол ва маталларнинг мазмуни келтирилган. Халқ ҳикматлари ҳақпараст шоирнинг фалсафий қарашларини ҳаёт ҳақиқатлари билан яна бир карра тасдиқлашга хизмат қилган. Халқ орасида «ким табиб — бошидан ўтган табиб» деган мақол бор. Машраб худди шу мазмунни берувчи, аммо тамоман ўзига хос образли ифода яратади:

¹ Машраб шеърлятидан. Ўз-МКнинг нашриёти, Т., 1979, 63-бет.

² Машраб. Девон. 140-бет.

Дарбадар оввораман, куйдим дилим ахгар сифат,
Бахти қаро яхши билур бахти қарони дардини¹.

Машраб — илоҳий ишқнинг масту девонаси, мажнун шоир. Шоир шеърятининг бош мавзуси ҳам ишқ. Унинг шеърларидан Илоҳга муштоқ-интизор юракнинг нола-фарёдини тинглаш мумкин.

Халқ орасидаги «ишқи йўқ эшак, дарди йўқ кесак» деган мақол мазмунини шоир шеърда қуйидагича ифодалайди:

Қайси танни ишқи йўқ бўлса, они имони йўқ,
Ҳар кишини дарди гар бўлса, они қурбониман².

Дарҳақиқат, юрагида ишқи, муҳаббати, дарди бўлмаган ҳис-сиз лоқайд кишининг имони борлигига ишониш қийин. Бу ҳақда шундай ривоят юради:

«Нақл қилинишича, Шерозда бир буюк шайх бўлган экан. Эрталаб муридлари ёнига кетаётса, бир киши келиб унга: «Эшагимни йўқотиб қуйдим, топишга ёрдам беринг», — дебди. «Ваъзни тугатгунимча эшик ёнида кутиб тур», — дебди Шайх. Иш охирлагач, у жамоатга мурожаат қилиб, «Орангизда ҳеч пайт ошиқлик дардини чекмаган киши борми? — дея сўрабди. Ўтирганлардан бири шоша-пиша ўрнидан туриб иқрорини сўзлабди. «Ҳеч бир қизни севмаганмисан?». У кимса, «Худди шундай Ҳазрат. Севмаганман...» дегани чоғ Шайх кутиб турган кишини чақириб, «Эшагинг топилди. Мана, олгил уни», — деган экан. Мутасаввуфларнинг башарий ишқни «ориф ишқ», «зариф ишқ», «мажозий ишқ» дея аташларининг ўзиёқ улар «Мажоз — ҳақиқатнинг кўприги» эканлигига тўлиқ ишонганликларидан далолат беради»³.

Машраб шеърятининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири хур, пари, қақнус, боғи Эрам, Жамшид каби мифологик образларнинг, Таврот, Инжил, Куръон каби муқаддас китоблардан ўрин олган Нух, Иброҳим, Исо Масих, Мусо, Яъқуб, Юсуф, Айюб, Довуд, Сулаймон, Хизр каби диний ва афсонавий қаҳрамонларнинг Адҳам, Мансур, Шайх Санъон, Увайс Қараний, Мажнун, Фарҳод каби Илоҳ ошиқлари ва авлиёлар номларининг келтирилишидир.

¹ Ўша асар, 65-бет.

² Ўша асар, 155-бет.

³ И.Ҳаққул. Тасаввуф сабоқлари. Бухоро. 2000.

Ушбу образлар ишқ ва ошиқлик дардини талқин қилишда шоирнинг чуқур руҳий изтиробларини кўрсатишда муҳим бадий тасвир воситаси сифатида хизмат қилган.

Дастлаб фольклорда пайдо бўлиб, кейинчалик Шарқ классик адабиётининг анъанавий образларидан бирига айланиб кетган пари Машраб шеърлятида идеал Гўзаллик ва Поклик тимсоли сифатида талқин қилинади:

Ул шўхи париваш била гар бода ичайно,
Сархуш бўлубон шишаи соғарни чекайно¹.

Баъзан шоир орзусидаги гўзаллик соҳиби пари хуру пари, шаклида ҳам қўлланиб, бу образнинг мазмун моҳияти янада кенгайтилади. Энди у ошиқ интилган Илоҳий гўзаллик тимсоли сифатида намоён бўлади.

Бир бокираи хуру пари хусниға таржих,
Ишрат саманиға минибон ҳайдаганинг хўб.

Хуру паридин тозадур, шамсу қамар хижил эрур,
Ким они кўрса бандадур, хусни расосини кўрун².

Жаҳонда ҳар не бордин охиратга айладим итмом,
Паридур ё малак, ондин бўлак риндона Машрабман³.

Малаксан ё башар ё хуру ғилмонсан билиб бўлмас,
Бу лутфу бу назокат бирла сендин айрилиб бўлмас⁴.

Ривоят қилинишича, парилар ва малаклар кўклар олами ва дунё устидаги ерларда яшайдилар. Парилар ва малаклар қават-қават кўкларда, номаълум оламда роҳат-фароғатда ёхуд гуноҳсиз инсонлар билан жаннатларда яшайдилар.

Машраб шеърлятида Илоҳ ошиқининг бадий тимсоли сифатида келадиган афсонавий образлардан бири Қақнусдир. Қақнус қуши ҳақидаги маълумотлар бизга Алишер Навоийнинг «Лисонут-тайр» достони орқали қисман маълум.

¹ Машраб шеърлятидан. Т., 1979. 13-бет.

² Уша асар. 14-бет.

³ Уша асар. 49-бет.

⁴ Уша асар. 64-бет.

Достонда ҳикоя қилинишича, Қақнус қушининг ҳар бир пати бир рангда бўлар экан. Тумшугида сон-саноқсиз тешиклар бўлиб, ҳар бирдан алоҳида оҳанг таралар экан. У ҳеч бир қушга ўхшамас, ўзи ҳам якка-ёлғиз ҳаёт кечираркан. Бир куни Файсоғурс (Пифагор) унинг ёнидан ўтаётиб овозини эшитиб қолибди ва мусиқани кашф қилибди. Бу қуш умр бўйи ўтин йиғиб, умри поёнида йиққан ўтини устига чиқиб, шундай бир ғамгин, ўтли нола билан сайрар эканки, бу овозни эшитган барча қушлар ва ваҳший ҳайвонлар йиғилишар ва қўпи бу ғамгин хонишга чидай олмай ҳалок бўлишар экан. Сўнгида бу қуш гоят дардли бир нола тортар ва ундан ўзи йиққан хирманга ўт кетаркан. Қушнинг ўзи ҳам ўтинга қўшилиб ёниб кул бўлар экан.

Қақнус ҳақида Навоийдан олдин ҳам Шарқ ижодкорлари бу тимсолдан фойдаланишган. Чунончи, Ҳайдар Хоразмий Низомий Ганжавийнинг «Махзан ул-асрор» достонига жавоб тарзида ёзилган «Гулшан-ул-асрор» достонига «Мусаннифнинг васф ул-ҳоли» бобида ўзининг тасаввуфий ишқи баёини қақнуснинг ўтда ёнишига қиёсан шундай тасвирлайди:

Ҳар даму ҳар лаҳза бир ўтқа ёниб,
Ғояти йўқ оташ ила ўртаниб.
Ўт ичида қақнуси бечоралар,
Нолайи жонсўз тузиб сад ҳазор.

Ҳар нафас оҳанг қилиб бир наво,
Дунёда ҳар лаҳза солиб юз садо.

Умр ўтиб кўрмайин уйқуда туш,
Нолаларимдин уюмай қурту қуш.
Чархи фалак ташна бўлуб жонима,
Дуняйи дун қасд қилиб жонима.

Хуллас, қақнус ҳақида гап кетар экан, Ҳайдар Хоразмий ҳам, Навоий ҳам, Машраб ҳам афсонавий қақнус тимсолида ўзларини кўрадилар.

Қақнусга ўхшаб ёндим тириклай,
Ўртанди жоним, ишқингда ўлдим¹.

¹ Ўша асар. 29-бет.

Мисли қақнусдек бу оташ ошиёнимдин чиқар,
Нола қилсам оташи сўзон забонимдин чиқор¹.

Машраб ижодининг бир қисмини унинг фалсафий-гасаввуфий характердаги «Мабдаи Нур» асари ташкил этади. Бу асардаги шеърларда жуда кўп диний, афсонавий ва ахлоқий ҳикоятларнинг мазмуни жамланган. Мисоллар:

Талаблик халқни бошига минг йўл тепса қайтмайдур,
Саги асҳоб Қаҳфдек суйканур соҳиб шарофатга².

«Асҳоби Қаҳф» қиссаси «Қуръони Карим»да келтирилган бўлиб, унда ҳикоя қилинишича, золим подшо истибдодидан дину иймонларини сақлаб қолиш учун ўз жонларини фидо қилган йигитларнинг бир қаҳфга — ғорга паноҳ тортиб киришлари, у ерда уч юз йил қолиб кетишлари, Аллоҳга бўлган садоқати туфайли уларнинг азиз кишиларга айланиши ҳикоя қилинади. Ўша учта йигитнинг орқасидан эргашиб бир ит ҳам ғорга кирган эди. Уларнинг шарофати билан ит ҳам азиз бўлади.

Шоир Ҳақ талабгорларининг эътиқодда собитлиги ҳақида ёзар экан «Асҳоби Қаҳф» қаҳрамонларига ишора қилади.

Куйидаги мисраларда эса Мусо ва Тур тоғи билан боғлиқ воқеалар мужассамлашган.

Илоҳо, хосларни пойини қабримга еткурғил,
Мунаввар бўлди кўҳи Тур, чун пойи Мусо тегди³.

Мусони маҳв этиб Турга, осиб Мансурни дорига,
Шифо мандиндур ранжурга, жаҳонки шодмониман⁴.

Малойик гирдида саф-саф, ҳама муҳтожи наълайни,
Шифо излаб талабда Довуду Исову ҳам Мусо.

Бериб ҳар қайси пайғамбарга лутфи хўбидин хилъат,
Бўлиб ходим ўшал даргоҳда ҳам Ювшаъ била Яҳё⁵.

¹ Ўша асар. 112-бет.

² Бобораҳим Машраб. Мабдаи нур. Т., «Фан», 1994, 25-бет.

³ Ўша асар. 33-бет.

⁴ Ўша асар. 40-бет.

⁵ Ўша асар. 45-бет.

Бу ўринда кўплаб пайгамбарларнинг ҳаёти, саргузаштлари, Яратган Зотнинг инояти билан уларга берилган хислатлар ҳақида кўплаб саҳифаларга жо бўлувчи воқеалар баёни жамланган. Юқоридаги байтларнинг маъносини ойдинлаштириш учун биз фақат Мусо алайҳиссалом воқеаларига диққатни қаратиш билан чекланамиз.

«... Эй Илоҳим, мен Сенинг олдинга талаб қилиб, рағбат қилиб, ёлвориб сўраб, бошқаларга бермаган улугъ неъматни менга ато айлармикансан деб келдим. Эй улугълик ва салтанат соҳиби, менга жамолингни кўрсат, мен бир кўрай. (Аллоҳ таоло) дедик: «Мени ҳеч кўра олмайсан» (7-143). Лекин сен тоққа қара, агар у тоқат қилиб тура олса, унда сен мени кўрасан (7-143). Мусонинг парвардигори тоққа жамолини кўрсатганда, тоғ чидай олмасдан парча-парча бўлиб кетди (7-143). Ва Мусо беҳуш бўлиб йиқилди (7-143). Эй ҳайз кўрган хотиннинг боласи, сен парвардигорингдан бир улугъ саволни бевақт сўрадинг.

Мусо ҳушига келганда, эй пок парвардигор, мен тавба қилдим ва мен мўминларнинг аввалидурман, — деди (7-143).

Мен сени пайгамбарлик билан ва Мен ила сўзлашишдек катта неъмат билан одамлардан имтиёзли қилдим, энди ниманики берсам шуни олгил ва шокир бандалардан бўлгил (7-144).»¹

Машраб шеърларида Мажнун, Иброҳим Адҳам, Мансур Ҳаллож, Увайс Қараний каби Ҳақ ошиқлари номлари буюк бир муҳаббат билан қайта-қайта тилга олинади. Уларнинг нурли йўлидан боргиси келади. Бу муборак зотларни ўзининг пири комиллари деб билади.

Танинг озоддур, Вайс ул-Қаран, нори жаҳаннамдин,
Муборак ҳирқаи поки ўшандоқ анбиё тегди.
Бир «омин» деса Ҳақ номига жоним тасаддуқ дей,
Топар ҳашр обрўйин пири комилдин дуо тегди².

Пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг муборак ҳирқаларини кийишдек улугъ шарафга ноил бўлган Увайс Қараний ҳақидаги ривоятлардан бирини келтириб юқоридаги байтларнинг мазмунини ойдинлаштиришга ҳаракат қиламиз.

«Икки жаҳон қуёши — пайгамбаримиз, салаватуллоҳу алайҳи васаллам жанобимиз, Увайс Қараний ҳазратларининг мадҳида:

¹ Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. 2-китоб. Т., «Ёзувчи», 1991, 238-бет.

² Бобораҳим Машраб. Мабдаи нур. Т., «Фан», 1994, 33-бет.

«Ямандин менга Аллоҳ ошиғининг иси келур», деб марҳамат этганлар.

... Расули акрам жанобимиз охират диёрига ташриф буюрар эканлар, ҳазрати Умар ва ҳазрати Алига муборак мураққаъларини (кийимларини) бериб, Увайс ҳазратларига элтмоқни васият қилдилар ва ҳазрати Увайсни кўринишларини таъриф этдилар: «Бадани юнглидир, ўнг қўлининг панжасида оппоқ, бир тангачалик хол бордир. Мендан салом айтингиз. Мураққаъни кийиб, умматимни дуо қилсин...».

Жанобимизнинг охиратга қилган саодатли ташрифларидан сўнг ҳазрати Умар билан ҳазрати Али Куфа шаҳрига келдилар. Ҳазрати Умар хутбаларида:

— Эй Нажид қавми! Яман вилоятининг Қарн қишлоғидан бир киши борми? — деб савол берган эдилар, жавобан:

— Бир далли девона, фақир бор, туя боқар, халққа аралашмас «Армна» дарасида турар. Вайроналар ичида юрар. Дунёда ҳеч шодлигу ғамни билмас. Ҳамма кулса, у йиғлар, баъзан эса бутун халқ йиғласа, у кулар, — дейишди. Шунда дарҳол ҳазрати Умар: Уни кўрмоқ истармен! — деди.

Ҳазрати Али билан бирга зиёратга бордилар. Унинг ўзини намозда, туяларини эса, Ҳақнинг амри билан бир фаришта томонидан боқилаётган ҳолда кўрдилар.

У намоздан фориг бўлгач, ҳазрати Умар унинг ҳузурига бориб, икром ила салом берди... Умар ал-Форуқ унинг исмини сўради. Ул:

— Абдуллоҳ (яъни Аллоҳнинг қулиман), — деди.

Ҳазрати Умар:

— Қуллуна Абдуллоҳ (яъни ҳаммамиз ҳам Аллоҳнинг қулимиз), асл отинг кимдур? — деди, ул:

— Увайс, — деди. Ҳазрати Умарнинг талаби билан ўнг қўлининг кафтидаги оппоқ нурни кўрсатди.

Шундан кейин Ҳазрати Расулнинг васиятларини ҳам муборак мураққаъларини бериб юборганларини айтдилар. Увайс ҳазратлари мураққаъ шарифни олиб юзларига суртди, ўпди.

— Сиз шу ерда туринг, — деб ёнларидан нари кетди. Мураққаъни ерга қўйиб, муборак юзини тупроққа қўйди. Ёлвориб йиғлай бошлади.

«Илоҳо, бул мураққаъни суюкли пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо саллоллоху алайҳи вассалам жанобимиз, мен ожиз бандани шафиъ тутиб, Умар ул-Форуқ билан Алий ул-Муртазодан

бериб юборибдилар. Муҳаммаднинг барча умматини мағфират қилмагунингча (кечирмагунингча), мураққаъни киймасман».

Шул замон муножатига (жавобан) хитоби иzzат келди: «Мана бунчасини сенга бағишладим, мураққаъни кийгил!»¹.

Энди Машраб шеърятининг шаклий хусусиятлари ҳақида ҳам қисқача тўхталиб ўтсак. Маълумки, халқ шеърияти узоқ асрлар давомида асосан бармоқ вазнида яратилди. Кейинчалик ёзма адабиёт таъсирида халқ шеъриятида ҳам арузнинг айрим шаҳобчаларига ўхшаган вазнлар пайдо бўлди.

Масалан, қуйидаги халқ қўшиғи мисралари арузнинг рамали мусаммани махзур вазнида яратилган:

Тоғларда юрган кийикка,
Мен нечун занжир солай?
Сен бировнинг ёри бўлсанг,
Мен нечун кўнгил қўяй?²

Машраб ҳам ўз шеърятининг аксарият қисмини ўзбек халқ қўшиқлари оҳангига яқин вазнларда битди.

Маълумки, ўзбек халқ оғзаки шеърияти учун етакчи шеърый шакл тўртлик Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони луғотит-турк» аса-рида илк намуналари келтирилган, ҳамма вақт ўзбек фольклори учун ҳам хос бўлиб келган тўртлик а-а-а-б, в-в-в-б ёки а-а-б-а, в-в-г-в тарзида қофияланган.

Машрабнинг бир қатор шеърлари тўртликлардан иборат шаклда (мураббаъ) ёзилган. Шоир мураббаларининг аксарияти а-а-а-б, в-в-в-б шаклида қофияланган. Мисоллар:

Булбулдайн фарёд этарман,
Ишқ дафтарини бунёд этарман.

Кўнгулларимни мен шод этарман,
Ёрға етар кун борму, ёронлар?

Кўрмай юзини девона бўлдум,
Халқи жаҳондин бегона бўлдум.
Юз дарду ғамга ҳамхона бўлдум,
Эй бод, еткур ёра саломим.³

¹ Фаридуддин Аттор. Тазкиратул авлиё. Т., 1997, 10-11-бетлар.

² Оқ олма, қизил олма. 57-бет.

³ Машраб шеърятидан. Т., 1979. 85-86-бетлар.

Машраб лирикаси учун характерли бадий усуллардан яна бири ёндошлик — параллелизмдир. Ўзбек халқ оғзаки ижодиёти, айниқса, халқ кўшиқларида кенг тарқалган ва истифода этилган бу бадий усулдан Машраб маҳорат билан фойдаланган. Унинг лирик шеърларида параллел қўйилган образли тасвирларда ҳам оҳанг, ҳам қофия ва ҳам кайфият нуқталари уйғун ва мос эканлигини кўриш мумкин.

Олмани қўшса бўлурму норға,
Ҳақ ризо кўнгулни қўшгай ёрға,
Бир назар қилсанг бу Машраб зорға,
Ўргулуб арзим этай сен ёрға,
Ястаниб куйинг узра етмоқ эдим.

Машраб халқ шеърияти ва жонли сўзлашув тилига хос рангин таъбир ва ифодаларни ҳам классик шеъриятга олиб кирди, бадий тил имкониятларини кенгайтириб, содда, равшан ва ўйноқи ғазаллар яратди.

Ногоҳ кўрубон маҳв жамолинг бўла қолдим,
Ойдек юзунгга боқтиму ҳайрон бўла қолдим.

Кўрдимки ажаб ишвагару дилбари танноз,
Девона бўлуб ишқида ўтдек ёна қолдим.

Мана шунга ўхшаш жуда кўплаб характерли мисолларда Машрабнинг ошиқ-маъшуқлик можаролари ҳақидаги эски мавзунини фольклор шеъриятига яқин бўлган соддалик, самимият, шўх ва мажзубона лиризм билан янги оригинал шаклларда жонли ҳарорат билан куйлашга муваффақ бўлганини кўраемиз.

Мавзу юзасидан саволлар:

1. Машраб шеъриятининг халқчиллигини таъминлаган воситалар нималардан иборат?
2. Шоир шеърларида келтирилган образли ифодаларга мисол келтиринг ва изоҳланг.
3. Шоир шеърларининг халқ кўшиқларига уйғун жиҳатларини аниқланг.
4. Халқ мақоллари келтирилган байтларни аниқланг ва таҳлил қилинг.
5. Машраб ижодидаги мифологик образлар ҳақида гапиринг.

6. Шоир шеърида нима мақсадда Ҳазрати Мусо ҳақидаги ривоятларга мурожат қилади?

7. Шоирнинг «Асҳоби каҳф» ривоятини келтиришдан мақсади нима?

8. Увайс Қараний ҳақидаги ривоятни таҳлил қилинг.

Адабиётлар:

1. Машраб. Танланган асарлар. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1971.

2. Машраб шеъриятдан. Ўз МК. Т., 1979.

3. Қиссаи Машраб. «Ёзувчи», Т., 1992.

4. Машраб. Меҳрибоним қайдасан. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1990.

5. Бобораҳим Машраб. Мабдаи Нур. «Фан», Т., 1994.

6. Ҳошимхонов М. Машраби мўтабар ўзум. «Шарқ» нашриёти — матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, Т., 2001.

* * *

МАХМУР ИЖОДИ ВА ФОЛЬКЛОР

Академик Азиз Қаюмов ўзининг «Махмур»¹ номли рисоласида Махмур ҳажвиётидаги халқ иборалари, тимсолий ифодаларининг ўрнини алоҳида таъкидлаб, унинг халқ тилидаги айрим ифода ва ибораларни ҳам адабий тилга олиб кириб улардан маҳорат билан фойдаланганини ёзади.

Ҳақиқатан ҳам, Махмур ижоди бадиий услуби, бадиий тасвир воситалари жиҳатидан халқ ижоди ва халқ ҳаётига жуда яқиндир.

Халқ орасида ишлатиладиган «қўрқанидан капалаги учиб кетди» деган образли ифода орқали шоир Ҳапалак қишлоғининг солиқ дарагини эшитганидан кейинги аҳволини шундай ифодалайди:

Кеча ногоҳ эшитиб шуҳрати тилло пулини,
Ҳапалак қўркусидан учди мисоли капалак.

Шунингдек, ҳажв қилинган шахсларнинг ҳатти-ҳаракатини тасвирлашда халқ орасида кенг қўлланадиган ифодаларни ишлатади:

Ду чашми ўст чун балғам,
Сараш монанди шалғам.

... Кимки олдида билмай ўлтирса,
Чақди заҳри билан чаён амаким.

...Журм десанг қабат-қабат фисқ десанг, сабат-сабат.
Насҳ десанг наMAT-наMAT, сўфийи хонақоҳ ўзим.

Махмур ўз ҳажвиётида халқ оғзаки ижодига хос услубдан самарали фойдаланади, ўзбек халқи яратган афсоналар, ҳикоятлар, мақолу маталлар, иборалару тимсолларни ўз ўрнида қўллайди. «Дар ҳажви Хўжа Мир Асад» ҳажвиясида тасвирланган воқеа халқ эртаклари ва латифаларига хос усулда тасвирланади. Махмурга пул ваъда қилган Мир Асад ваъдалашилган вақтда хизматкорларига буюриб ўзини ўлганга солади. Кейинчалик шоир билан учрашиб

¹ Қаюмов А. Махмур. Т., «Фан», 1956.

қолганда: «Сен келганингни эшитиб жоним чиқиб кетган эди, кетганингдан сўнг қайтиб кирди», — дея ҳазилга олади.

Домулло Атоий Ашгий ҳақидаги ҳажвияда қўлланган: Падар ғўласт, модар деву, аб дажжол, жад шайтон. («Падари жин, онаси дев, отаси дажжол, бобоси шайтон»), Қози Муҳаммад Ражаб таърифидеги:

Магар келди Мозандарондан бу дев,
Жаҳон рангидин қўрқиб айлар гирев.

Яъқуб Хўжандийга бағишланган ҳажвиядаги:

Кўруб нотавон ҳол бул Ахриман,
Ба хангомаи базму лутфу сухан.

каби қўлаб байтларда халқ эртаклари, афсоналарига хос тим-солларнинг ўринли қўлланганини кўрамиз.

Махмур халқ оғзаки ижодига хос тасвирий усуллар, шеърий санъатлар, бадиий тимсоллар воситасида гоят кулгили манзаралар, жозибали лавҳалар яратади.

«Авсофи Каримқул Меҳтар» ҳажвиясида қирчанғи отлар тасвирини қаламга олган шоир:

Йўқ эрур оғзида асар тишдин,
Қариладирки, чаққон ул ишдин.

...Шохи йўқ мисли қўчқор сузар,
Жони йўқ кунда етти нухта узар.

...Сув ҳам ичса тамоғига тикилур,
Пашша гар қўнса ёлиға йиқилур.

Шаҳр аро йўқ бу бормаган эшик,
Халқ аро йўқ бу кўрмаган тешик.

каби қатор-қатор мисраларда халқ ибораларидан маҳорат билан фойдаланган.

Биринчи байтда халқ эртакларига хос «оғзида бир тиши йўқ» иборасига ишора қилинса, иккинчи байтда «шохи йўқ — сузар, жони йўқ — узар» иборасида ҳам халқ ижодига хос ифодага мурожаат қилинган. Учинчи байтда «сув ичса томоғидан кўринади» ибо-

расига киноя тарзидаги тимсол қўлланган бўлса, охирги байтда «у бормаган эшик, кирмаган тешик йўқ» ифодаси ўз аксини топган.

Махмур халқ оғзаки ижодига хос сажъ усулидан илҳомланиб, ўз асарларида ички қофияни кўп ишлатади. «Ғазали мулла Яъқуб» асаридаги:

Яъқуб зангарам ман, мафлуқ лоғарам ман,
Бадмаст соғарам ман, беҳуд зи жом зангар.

«Ғазали Ҳожи Ниёз» шеъридаги:

Хатми ғазални айлаган, белни ҳатога бойлаган,
Оши каварни пойлаган, ҳофизи садригоҳ ўзим.

Бесу бути яғонаман, тантанаи замонаман,
Жиннийи жовидонаман, масхараи дастгоҳ ўзим.

каби кўплаб ички қофиялар фикримизнинг далилидир.

Махмур ҳажвиётида кўплаб халқ китоблари қаҳрамонларининг номлари ҳам тез-тез кўзга ташланади. Шоир халқ китоблари билан таниш бўлгани учун уларнинг қаҳрамонларга хос сифатлардан ўз тимсоллари қиёфасини очишда фойдаланади.

Каримқул Меҳтар сифатлари тасвирига бағишланган асарда от тимсолини чизар экан шоир:

Ул замон менга от деб бердинг,
Рахши Рустам сифат деб бердинг

байтида Фирдавсийнинг халқ китобига айланиб кетган «Шоҳнома» асари қаҳрамони Рустам ва унинг Рахш номли машҳур тулпорига ишора қилади. Бу усул Меҳтарнинг отни мақташдаги дабдабазлиги, ёлғончилигини ифодалашда жуда қўл келган. Шу асардаги:

Келди то ер юзига бу навмед,
Даври Зухҳок эрурки, ё Жамшид.

...Ул эди пур тамоқу, бу камхор,
Бул эрур Зол, ул эрур маккор.

«Арзи қишлоғи Ҳапалак...» асаридаги:

Зи чокарони дари туст Қайсару Ҳоқон,
Бувад зи жамъи гуломат Скандару Доро.

каби байтлардаги афсонавий тимсоллар ана шундай мақсадга хизмат қилади. Шоир диний адабиёт намуналарига, улардаги афсонавий ва тарихий шахслар тимсолларига тез-тез мурожаат қилади. Кўпгина ҳажвий асарлардаги бундай тимсоллар, ҳажвий қиёфаларни бўрттириб, кулгили қилиб тасвирлашга ёрдам беради.

«Хўжа Мир Асад ҳажвида» асаридаги:

Ё туро мўъжизи Исо ба жаҳон боз овард,
Ё Сирофил ба ҳашри ту садо кард наво?
Ёки Мункар била сотури Накир зарбатидин,
Қўрқуб-он азми жаҳон айладинг, эй хокрабо.
... Баъд аз ин ҳар ки равад бар дари ту бо уммед,
Сабр аз Айюб талаб созад, аз Нуҳ бақо.

каби байтлардаги тимсоллар ҳажвий қиёфа чизишда муҳим аҳамият касб этади.

Хуллас, Махмур ҳажвиёти бадий услуби, бадий тасвир воситалари жиҳатидан халқ ижоди ва ҳаётига жуда яқиндир.

Мавзу юзасидан саволлар:

1. Махмур ижодининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
2. Махмур ижодий услуби бошқа шоирлардан қандай фарқ қилади?
3. Махмур ҳажвиётининг асосий образлари кимлар?
4. Шоир ҳажвиётида халқ ибора ва ҳикматли сўзлари қандай ўрин тутган?
5. Махмур шеърларидаги афсонавий образлар ҳақида гапиринг.
6. Махмур ҳажвиёларида анъанавий образлар қандай ғоявий-эстетик вазифа бажарган?

Адабиётлар:

1. Махмур. Танланган асарлар. Т., 1951.
2. Қаюмов А. Махмур. УзФА нашриёти. Т., 1966.
3. Абдуллаев В.А. Узбек адабиёти тарихи. Т., 1980.
4. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш жилдлик. 4-жилд. «Фан», Т., 1976.

* * *

ОГАҲИЙ ШЕЪРИЯТИДА ФОЛЬКЛОР АНЪАНАЛАРИ

Мумтоз адабиётнинг асрлар оша давом этиб келаётган анъаналаридан бири шоирларнинг халқ маънавий бойлиги — фольклордан ижодий фойдаланишидир. Бу ҳолат ўтмиш шоирларимизнинг халқ оғзаки ижодида кенг тарқалган образларга маълум бир ғоявий-эстетик мақсад билан мурожаат этишларида янада яққолроқ кўзга ташланади.

Ўзбек классик адабиёти тараққиётига улкан ҳисса қўшган, уни янги тараққиёт поғонасига қўтарган, маданиятимиз ва тарихимизда чуқур из қолдирган ижодкорлардан бири Муҳаммад Ризо Эрнийёзбек ўғли Огаҳийдир.

Огаҳийнинг умуминсоний муаммолар хусусида мулоҳаза юритиши, диний-ахлоқий, фалсафий қарашларини ифодалашда, инсон руҳий дунёсини теранроқ очиб беришда халқ ижодида кенг тарқалган анъанавий образлар муҳим ижодий манбаа сифатида хизмат қилган.

Маълумки, сўз санъатининг дастлабки намуналари қадим замонларда яратилган бўлиб, уларда инсониятнинг порлоқ келажак ҳақидаги орзу-ниятлари турли мифологик образларда акс эттирилган. Қадимги миф ва афсоналарда яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги илк тасаввурлар мужассамлангани сабабли мифологик образлар эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш фонида гавдаланади.

Халқ ҳаёти ва ижодидан олинган илҳомгина бадиий маҳоратнинг янада жозибалироқ бўлишини таъминлай олади. Шу боисдан ҳам ўзбек классик адабиётида муҳим ўрин тутган шоирлар ўз шеърларида асосий ғояни ойдинлаштириш ва янада чуқурлаштириш мақсадида мифологиядан унумли фойдаланишган.

Огаҳий шеъриятини кузатар эканмиз, халқ эртак ва достонларида тез-тез кўзга ташланувчи Хизр, пари, дев, аждар каби мифологик образларни учратамиз.

Шоир ижодида фаол қўлланилган образлардан бири Хизр бўлиб, адабиётшуносликда бу образнинг келиб чиқиши ҳақида хилма-хил фикрлар мавжуд. Қадимги мифологияда вужудга кел-

ган «ўлмайдиганлар» образи, абадий ҳаёт бағишловчи оби ҳаёт, гиёҳ, мева ва бошқалар ҳамда шулар билан боғлиқ бўлган айрим тушунча ва белгилар кейин ҳам давом этди, баъзилари диний, баъзилари дунёвий моҳият касб этди, бадиий адабиётдан ҳам ўрин олди. Диний афсоналарга кўра, поёнсиз зулматда бўлган оби ҳаётни фақат Хизргина билар, у истаса, кишини мана шу оби ҳаётга олиб борар экан. Исо Масиҳ мўъжизали нафаси билан инсонга ҳаёт бағишласа, Хизр оби ҳаётга олиб бориши билан ҳаёт бағишлайди.

Мифологик образлар ичида нисбатан қадимий бўлган Хизр тимсолида пир ва мураббийлик нажоткор ҳомийлик хусусиятларини ҳам кузатиш мумкин. Рабғузий, Лутфий, Навоий, Оғаҳий асарларида Хизрнинг пайғамбарлиги, нажоткор ҳомийлиги ҳақидаги фикрлар кузатилади.

Оғаҳий лирикасида Хизр ўзининг турли жиҳатлари билан намён бўлиб, у билан боғлиқ байтларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Маъшуқа аъзоларининг Хизр эга бўлган тириклик суви билан алоқаси акс этган ўринлар.

2. Хизрнинг кийимига ва пайғамбарлигига ишора қилувчи байтлар.

3. Хизр умри билан боғлиқ ўринлар.

4. Хизр билан боғлиқ ўринларда илоҳий ишқнинг қуйланиши.

Оғаҳий Хизрга хос сифатлар (тириклик сувига эгаллиги, яшил кийимда бўлиши, пайғамбарлиги, боқий умр кўриши, ҳомий нажоткорлиги)ни гоҳ маъқуллаш, гоҳ инкор этиш орқали маъшуқага бўлган муносабатларини ифодалайди. Лирик қаҳрамоннинг дунёвий ва илоҳий ёрга бўлган интилишларини Хизрга хос хусусиятлар орқали кўрсатиб беради. Масалан, шоирнинг қуйидаги байтида Хизрнинг пайғамбар эканлиги, яшил ранг билан алоқаси борлигига ишора қилинади:

Хилъатин айлабмудур ул сарви мавзун қад яшил,
Йўқса ахзар айламишдур Хизр пайғамбар либос!¹

Байтда шоир маъшуқанинг либосини Хизр пайғамбар либоси рангига муқояса қилган. Бу ўринда лирик қаҳрамоннинг муайян ҳолати, ички кечинмалари ёритилар экан, буни бўрттириш учун атайин махсус ранга урғу берилади.

¹ Оғаҳий. Асарлар. 4 жилдлик. Ж. 1. Девон. Т., Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971, 235-бет.

Яшил — кўкариш, жонланиш, тириклик, униб-ўсишни англатади. Шу билан бирга, Хизр кийимининг рангидир. Ҳазрати Хизр бадийий ижодда тўни ва салласи яшил мўйсафид қиёфасида гайдаланади. Мусулмонларда яшил ранг илоҳий ҳисобланиб, шеърятда бу ранг исломий эътиқод рамзи сифатида талқин этилади. Демак, яшилиқ аслида поклик, бокиралик, иллатлардан фориғлик рамзидир.

Бинобарин, Огаҳий ушбу байтда шунчаки ташқи либосга эмас, балки ҳар қандай нуқсонлардан ҳоли бўлган ва покизалиқ тимсоли бўлган илоҳий зотни улуғлаган. Лирик қаҳрамоннинг нияти ана шу зотга бўлган чексиз муҳаббат ва самимиятини ифодалашдан иборат бўлиб, илоҳий зотгина бундай эъзоз ва ҳурматга лойиқ.

Пари образи ҳам халқнинг қадимий тасаввурлари билан боғлиқ бўлиб, унинг пайдо бўлиши, ўзбек шеърятига кириб келиши, маъно қирраларининг ривожланиши бевосита халқ мифологиясига бориб тақалади. Кўплаб сеҳрли фантастик характердаги ўзбек халқ эртақларининг, «Малика айёр», «Юнус пари», «Муродхон» каби халқ дostonларининг ҳам асосий қаҳрамонлари парилардир.

Классик шеърятда пари идел гўзаллик рамзи, хуснда ягоналик тимсоли сифатида талқин қилинади. Шу боис ҳам маъшуқанинг бутун қилиқлари пари билан боғлиқ тарзда акс эттирилади.

Огаҳий ижодида пари образи кўп маротаба қўлланиб, у орқали инсоний гўзаллик, хулқ-атвор ва одамийлик улуғланади, романтик орзу-хаёллар ифодаланади.

Огаҳийнинг бир қатор шеърларида маъшуқага «пари», «паризод», «париваш», «пари пайкар», «парирўй» деб нисбат бериш орқали ошиқ руҳиятидаги ўзгаришлар кўрсатиб берилса, баъзи шеърларида маъшуқани парилардан устун ҳолатлари тасвири учрайди. Бошқа бир туркум шеърларида эса бир байтнинг ўзида «пари», «хур», «малак», «фаришта» кабиларнинг биргаликда қўллиниши орқали маъбубанинг хусн-латофатда ягоналиги акс эттирилади ёки париларга хос сифат ва хусусиятларга ишора қилинади.

Қуйидаги байтда эса парига учраган кишининг телба бўлиши ҳақидаги халқ тасаввурлари билан боғлиқ жиҳатлар ўз аксини топган:

Киргуси ҳуру пари девоналиғ саҳросиға,
Ишвау нозингнию гунжу далолингни кўриб¹.

¹ Ўша асар, 104-бет.

Халқ орасида тарқалган афсоналарга кўра, парига йўлиққан киши ақдан озади. Келтирилган байтда эса биз бир мунча бош-қачароқ ҳолатни кузатамиз. Шоир талқинича маъшуқанинг иш-ваю нозини кўрган парилар девона бўлишади.

Классик шеърятда сув қизи, сув париси образлари ҳам кўп қутиллади. Шоирлар бу образларга мурожаат этганда бевосита халқ оғзаки ижодидаги эртақ ва афсоналарга таянишади.

Огаҳий ижодида ҳам сув париси тилга олинади, маъшуқанинг яхшилик ва гўзаллиги рутба-даражаси сув парисига тенглаштирилади:

Хўблук авжига чиқгон куёшосо кўбдур,
Рутбада ўхшағувсидур пари уммона санго¹.

Мифологик тасаввурларнинг энг қадимгиларидан бири дев бўлиб, қадимги девлар мифологиясида у кўпинча ёвузлик тимсоли сифатида намоён бўлади. Баъзи эртақ ва афсоналарда эса бу образ меҳнат ва машаққатларга бардошли, садоқатли ошиқ сифатида ҳам талқин қилинади. («Девқалъа» афс.)

Ёзма адабиёт намуналарида дев, даставвал, Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида учрайди. Унда ёмонлик оламига бошчилик қилувчи Ахриман ва унинг сон-саноксиз девлари инсоният бахт-саодатига қарши курашувчи ёвузлик тимсоли сифатида талқин қилинади.

Алишер Навоий ижодида дев ўзининг ҳақиқий маъноси билан бир қаторда маъжозий мазмун касб этиб, «нафс деви», «ҳижрон кечаси» маъноларида ҳам қўлланади.

Ўзида турфа хил сифатларни мужассамлаштирган дев образи узоқ асрлар давомида ёзма адабиётда ҳам кенг қўлланиб келинмоқда.

Муддаийлар базми ул моҳга манзилдурур,
Девлар ҳайли пари рухсорига восилдурур,
Турфа кўргилким, пари ҳам девга мойилдурур,
Девнинг доғи паридин мақсади ҳосилдурур,
Лаҳза-лаҳза айш ила ишратлари комилдурур,
Чун алар бир-бирининг васли била дилхушдурур,
Иш манга дарди фироқ ичра баса мушкулдурур,
Ким бу дардимга топилмас ҳеч дармон, эй кўнгил!²

¹ Ўша асар, 56-бет.

² Ўша асар, 241-бет.

Огаҳийнинг ушбу мисраларида дев ва пари ҳақидаги ривоят ва афсоналарга ишора қилинган. Ривоятларни билиш ва эсга олиш байт маъносини тўғри тушунишга ёрдам беради. Огаҳийнинг ушбу мусаммани беихтиёр Хоразм маданияти ва тарихининг билимдони С.П.Толстовнинг дев ва пари ҳақидаги «Хоразм» афсонасини ёдга солади.

Бу ўринда лирик қаҳрамон дев ва парининг бир-бирига бўлган илиқ муносабатини хотирлаб, айрилиқ туфайли ўзининг маҳзун ва дардли кайфиятини ифодаламоқда. Бундан ташқари «девлар ҳайли» маъжозан ёвуз кимсалар тоифасини ҳам англатадики, шоир афсус ва надомат билан «ул моҳ»нинг манзили муддаийлар базми билан дилхуш экани, ўзининг эса дарду фироқ ичра мушкул аҳволда қолганини ифодалайди.

Огаҳий лирикасида қўлланган тимсоллардан яна бири аждар бўлиб, бу образ ҳам дастлаб фольклорда пайдо бўлган. Эртакларда тасвирланишича, аждар халққа кулфат келтирадиган ёвуз куч. У ҳатто бутун шаҳар, қишлоқ, мамлакатни ютиб юбормоқчи бўлади. Бироқ халқ қаҳрамони келиб, юҳони ўлдириб, халқни бу офатдан қутқаради. Оғзидан олов пурковчи аждаҳо даҳшат ва офат тимсоли, баъзан ганж, хазина кўриқчиси сифатида ҳам гаудаланади.

Фирдавсий ва Навоий каби ижодкорларнинг асарларида аждар ўз маъносида ҳамда маъжозий маъноларда қўлланилиб, ўзига хос бадиий-эстетик вазифаларни адо этган.

Огаҳий шеърини кузатилганда, аждар образидан таъриф ва тавсифда, ўхшатиш ва сифатлашларда кенг фойдаланилганлиги кўзга ташланади:

Гисулариму ул юз устида макон этган,
Ганж узра ва ё икки аждарму экан оё!¹

Байтда аждарнинг хазинани кўриқлаш хусусиятидан фойдаланиб, маъшуканинг юз ва сочи таърифи келтирилади. Анъанавий рамзий образлар инсоний қиёфага нисбатан қўлланилаётгандек туюлса ҳам, улар орқали маҳбуба ҳусни латофатига маҳлиё бўлган ошиқ ҳайратларини, илоҳий ҳусн гўзаллигининг беназирлигини англаш мумкин.

Ислом дини билан боғлиқ пайғамбарлар образи Куръони Карим ва фольклор асарлари орқали ёзма адабиётга кўчган. Шо-

¹ Ўша асар, 63-бет.

ирларимиз маълум бир ғоявий-бадий ниятда бу образларга хос сифатларга ишора қилиб ўтишади. Натижада ижодкорнинг тафаккур меваси сифатида янги образлар ва ифода тасвир воситалари майдонга келади¹.

Қуръонда зикр этилган пайғамбарлардан бири Нуҳ бўлиб, у ҳақдаги афсона ва ривоятлар халқ орасида маълум ва машхур. Унинг бош белгиси сув тошқинидан тирик жонзотларни асраб қолгани ва узоқ узоқ умр кўргани билан белгиланади. Огаҳий лирикасида мазкур образ алоҳида ўрин тутиб, у ишқий саргузаштларни баён этишда, ҳаёт сабоқлари ҳақида инсонларга насиҳат беришда катта аҳамият касб этади:

Еру кўкни не тонг ашким суви ғарқ этсаким, йўқтур,
Қошида Нуҳ тўфони бир-икки қатра шудрунча².

Шоир даҳшатли тўфон воқеасига ишора қилиб, лирик қаҳрамоннинг қисматини ёрқинроқ акс эттириб беради. Маъшуқа жафоларидан ўртаниб, тинимсиз кўз ёш тўкаётган ошиқнинг муболағали тасвири орқали у чекаётган ғам-аламларнинг чексиз эканлиги кўрсатилади.

Огаҳий лирикасида Сулаймон образи ҳам ўзининг турли жиҳатлари билан намоён бўлган.

Ривоятларга кўра Сулаймон заҳматкаш чумолини ниҳоятда кадрлаган экан. Шу боис классик шеърятда кўпинча ёр Сулаймонга, ошиқ эса чумолига ўхшатилади.

Муниснинг қуйидаги байтида бу ҳолат шундай ифода этилади:

Тараб тахти уза эрдим Сулаймон,
Ғамингдин ул сифатким мўр қилди.

Огаҳий лирикасида эса бу воқеа ўзининг янги талқинини топган. Шоир қуйидаги қитъасида шоҳга қилган камтарона шеър тухфасини чумолининг Сулаймонга ҳадя қилган чигиртка оёғига ўхшатади:

Йўқки ғалат айладим бир хаста мўр,
Чеккуси пойи малах тухфа Сулаймон сари³.

¹ Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. Т., «Фан», 1995, 88-бет.

² Огаҳий. Асарлар. 2-жилд. Ж. 1. Девон. Т., Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971, 40-бет.

³ Ўша асар, 43-бет.

Шунингдек шоир шеърларида афсонавий Рахш, Дулдул каби отлар номи билан боғлиқ байтлар:

Рахшиму қилув жавлон чобуквашим остида,
Йўқ эрса, Али минган Дулдулму экан оё.

Қорун, Нўширвони одил ҳақидаги афсоналарга ишора қилувчи байтлар ҳам кўплаб учрайди:

Бировким бўлса хиссат пешаси, ҳукмин суруб элга,
Жаҳон амволини йиғнар уйиға ўйлаким Қорун.

Агар жамъ айласа юз ганж хиссат бирла Қорундек,
Яна эл молини айлар таъма, бўлмай анга қонё.

Огаҳий замонасидаги баъднафс, таъмагир кимсаларни, беҳисоб хазинага эга бўлса ҳам дунё мулкига тўймай ер ютиб кетган очкўз Қорунга ўхшатади.

Огаҳий девонидан жой олган хилма-хил жанрдаги шеърлар тил хусусиятига кўра содда, равон ва халқчилдир. Шоир шеърларида тамсил, ирсоли масал санъати асосига қурилган байтлар кўплаб учрайди. Бу Огаҳийнинг халқ ҳаёти, оғзаки ижоди билан нечоғлик яқиндан ошно бўлганини кўрсатади.

Тавозеъга ҳам ўлмоқ сарбаланд ўлмоққа мужибдур,
Фалакка ҳамдурур ушбу жиҳатдин борҳо қомаат.

Биринчи мисрада адаб ва тавозеъ инсонни сарбаланд қилиши ҳақидаги дидактик фикр, иккинчи мисрада табиатдаги ҳолат, осмоннинг ерга эгилиб тургани учун ҳам юксакликдан жой топгани ҳақидаги ҳикматли фикр билан асосланган. Шу жиҳатдан қараганда байтнинг мазмуни «камтарга камол, манманга завол» деган пурҳикмат мақоли билан уйғунлашиб кетган.

Хуноб ичар вақтимда хуш келдинг, кўнгулким, халқ аро,
Яхши масалдурким: «Келур яхши киши ош устина».

Байт таркибида «Яхши киши ош устига келади» деган халқ мақоли айнан ўзгаришсиз қўлланган ва лирик қаҳрамоннинг

(қон ютиб ўтирган) оғир аҳволини ёрқин акс эттиришга хизмат қилган.

Карам аҳли, дирам аҳли дирамға сочса, тонг йўқким,
Масалдур: «Ёғ агар томса томар, албатта, ёғ узра».

Шоир замон ва замон аҳлига хос хусусиятлар ҳақида таассуб билан фикр юритар экан, ўз фикрининг нечоғлик тўғрилигини халқ мақоли билан тасдиқлайди. Байт таркибида келтирилган мақолнинг «Бой бойга боқар, сув сойга оқар» деган варианты ҳам халқ орасида машҳур.

Шоирнинг пурҳикмат қитъалари таркибида ҳам халқ мақолларига кенг ўрин берилган.

Эй кўнгул, кимсаким сани севмас,
Қоч, анинг теграсида айланма.

Ки насиҳат қилурда ўтканлар,
Дедилар: «Севмаганга суйканма».

Хуллас, юксак истеъдод соҳиби Муҳаммад Ризо Огаҳий шеъриятида турли мифологик тимсоллардан, афсона ва ривоят қаҳрамонлари саргузаштидан, шунингдек, халқ таъбир ва мақолларидан маҳорат билан фойдаланган. Бу эса шоир шеърларининг жозибадор ва таъсирчан чиқишига ёрдам бериб халқчиллигини оширган.

Мавзу юзасидан саволлар:

1. Огаҳий шеърларида фольклорга хос қандай образлар қўлланган?
2. Огаҳий шеърларида Хизр тимсоли қандай ғоявий-бадиий вазифани амалга оширган?
3. Ҳазрати Хизр ҳақида қандай афсона ва ривоятлар эшитгансиз?
4. Халқ ижодида талқин қилинган париларга хос сифатларни изоҳланг.
5. Шоир шеърларида пари образи қандай ўрин тутган?
6. Шеъриятда дев қандай ғоявий-бадиий вазифа бажаради?
7. Нуҳ найғамбар саргузаштларига қандай муносабат билан мурожаат қилинган?
8. Сулаймон алайҳиссалом саргузаштлари билан боғлиқ байтларни таҳлил қилинг.
9. Огаҳийнинг халқ мақол ва таъбирларини қўллашдаги маҳорати ҳақида гапиринг.

Адабиётлар:

1. Огаҳий. Асарлар. 4 жилдлик. Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти., Т., 1971.

2. Атоқли шоир, тарихнавис, таржимон: (Огаҳий ҳақида мақоллар). А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, Т., 1999.

3. Н.М.Маллаев. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1974.

4. А.Абдуғофуров. Муҳаммад Ризо Огаҳий. А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, Т., 1999.

* * *

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Ёзма адабиёт ва халқ оғзаки ижоди	4
«Қутадғу билиг» достонида фольклор анъаналари	10
Аҳмад Яссавий ҳикматлари ва диний афсона, ривоятлар	22
«Қиссаси Рабғузӣй» ва халқ оғзаки ижоди	36
«Юсуф ва Зулайҳо» достонида фольклор мотивлари	45
Атоий шеърляти ва халқ оғзаки ижоди	52
Мавлоно Лутфий шеърляти ва халқ оғзаки ижоди	57
Алишер Навоий шеърлятида халқ мақоллари ва ҳикматли сўзлар ...	66
Қадимги мифларнинг Алишер Навоий ижодига таъсири	80
Навоий ҳикоятлари ва фольклор	93
«Маҳбуб-ул-қулуб»да халқ мақоллари	100
Алишер Навоий. Бадиий тасвир ва тилда фольклор анъаналари ...	106
Бобур ижодида халқона ҳикматлар	111
Хожа ҳикоятлари ва фольклор	122
Машраб ижодида халқчиллик	127
Махмур ижоди ва фольклор	138
Оғаҳий шеърлятида фольклор анъаналари	142

Зиёда Машарипова

**ЎЗБЕК ЁЗМА АДАБИЁТИДА
ФОЛЬКЛОР АНЪАНАЛАРИ**

(ўқув қўлланма)

Муҳаррир: Ҳ.Ҳомидий
Техник муҳаррир: Ф.Қодиров
Рассом: Ш.Одйлов

Босишга рухсат этилди 25.04.2008. Бичими 60x84 ¹/₁₆. Таймс
гарнитураси. 9,5 босма табоқ. Офсет босма. 39-рақамли буюртма.
Адади 500. Келишилган нарҳда.

ХТ «Ҳамидов Н.Ҳ.» матбаа корхонасида чоп этилди.
Мирпўлатова кўчаси, 36-уй. Тел.: 111-04-89